

Studia Litteraria

irodalom- és kultúratudományi folyóirat

2025/1–2

Csokonai 250

STUDIA LITTERARIA 2025/1–2 Csokonai 250

STUDIA LITTERARIA
irodalom- és kultúratudományi folyóirat
LXIV. évfolyam
2025/1–2

Szerkesztőség:
BÉNYEI PÉTER – főszerkesztő
BÉRES NORBERT
BERTA ERZSÉBET
BÓDI KATALIN
BODROGI FERENC MÁTÉ
D. TÓTH JUDIT
FAZAKAS GERGELY TAMÁS
GÖNCZY MONIKA
LAPIS JÓZSEF
SZÁRAZ ORSOLYA

A lapszám szakmai szerkesztői:
DEBRECZENI ATTILA; SZILÁGYI MÁRTON

A lapszámban megjelent tanulmányokat a szerkesztőség tagjai lektorálták.

Elérhetőség:
DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
honlap: <https://ojs.lib.unideb.hu/studia>
e-mail: studia@arts.unideb.hu
tel.: 06-52-512-900/23084

HU ISSN 0562–2867 (print)

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata
megjelenik félévente

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete
Debreceni Egyetemi Kiadó
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Fazakas Gergely Tamás; Karácsony Gyöngyi
Borítóterv: Marosi Edit
Tördelés: Barna Ildikó
Honlapszerkesztő: Béres Norbert
Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen, 2024.

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

SZÁMUNK SZERZŐI

BALOGH PIROSKA egyetemi docens, az MTA doktora,
Eötvös Loránd Tudományegyetem

BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN adattáros,
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Adattár

DEBRECZENI ATTILA egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

FÜLÖP DOROTTYA PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

GYŐRI L. JÁNOS irodalomtörténész, Debreceni Református Kollégium

HERMANN ZOLTÁN egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem

LAKNER Lajos tudományos igazgatóhelyettes, Déri Múzeum

MÉSZÁROS GÁBOR posztdoktori ösztöndíjas, Eötvös Loránd Tudományegyetem

ORBÁN LÁSZLÓ tudományos munkatárs,
HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS tudományos segédmunkatárs,
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

SZILÁGYI MÁRTON egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÓTH ORSOLYA egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

A tematikus lapszám megjelenését Debrecen Megyei Jogú Város és a Debreceni Egyetem Közművelődési Vegyesbizottsága támogatta.

STUDIA LITTERARIA

2025/1–2

LIX. évfolyam

CSOKONAI 250

Szerkesztői előszó.....	3
-------------------------	---

TANULMÁNYOK

DEBRECZENI ATTILA: <i>A kaméleon pennájú Csokonai</i> (Szempontok a pályakép újraformálásához).....	4
FÜLÖP DOROTTYA: <i>Csokonai Csókjai.</i> <i>Egy szöveg formálódásának tanulságai</i>	10
HERMANN ZOLTÁN: „Furtsa epopeák”. A Dorottya műfaji kérdéseihez.....	24
BALOGH PIROSKA: <i>A Csokonaihoz köthető latin propozíciós versek</i> <i>és a 18. század végi debreceni latin poétikaoktatás</i>	34
ORBÁN LÁSZLÓ: <i>Csokonai anyagi helyzetéről</i>	47
SZILÁGYI MÁRTON: <i>Csokonai és Debrecen</i> (<i>A lokális szerepe egy hagyaték fennmaradásában</i>).....	73
GYÖRI L. JÁNOS: <i>Csokonai, a Debreceni Kollégium és a költő helyi kultusza</i>	83
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS: <i>Hiba hiba hátán.</i> <i>Szállóige és protestáns műbíráló epigramma Csokonai Vitéz tollából</i>	94
MÉSZÁROS GÁBOR: <i>Árkádia Somogyban.</i> <i>Horváth Ádám verse Csokonai sírkövérlől</i>	129
TÓTH ORSOLYA: „Mint Hubai”. <i>A Csokonai-imitáció típusai Hubay Miklós költészetében</i>	143

RECENZIOK

BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN: <i>Csokonai Vitéz Mihály összes művei:</i> <i>Elektronikus kritikai kiadás</i>	161
LAKNER LAJOS: <i>De elbeszélhető... (Borbély Szilárd „Nyugszol a' nyárfáknak</i> <i>lengő hívesében”. Tanulmányok Csokonairól című könyvéről)</i>	166

Előszó

Csokonai Vitéz Mihály születésének 250. évfordulója alkalmából zajlott le 2023. november 8–9-én Debrecenben a *Csokonai 250* című országos tudományos konferencia, melynek szervezői a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, a Debreceni Református Kollégium, a Tiszántúli Református Egyházkerület és Közgűjteményei, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen Város Önkormányzata és az Alföld folyóirat voltak. A *Studia Litteraria* jelen lapszáma e konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazza: tíz tanulmányt és két recenziót.

A Csokonai-kutatások utóbbi mintegy két évtizede a nyomtatott kritikai kiadás lezárulta után jelentős filológiai újdonságot hozott, a Szatmárnémeti Gyűjtemény néven ismertté vált kéziratos gyűjtemény felfedezését és kiadását, melynek nyomán szükségessé vált a kritikai kiadás átdolgozása is. Erre az elektronikus kiadásban került sor, mely a teljes költői életmű szöveganyagának és kronológiájának revízióját követően éppen a konferencia idejére vált teljessé. E munkálatokkal párhuzamosan monografikus feldolgozások folytak, s ezek eredményeképp három könyv (egy kronológiai monográfia, egy mikrotörténeti biográfia és egy tematikus tanulmánykötet) született meg. A konferencia előadói a kutatásoknak ebben a szakaszában tették föl saját kérdéseiket a Csokonai-életműről, s találtak rá megközelítéseikre.

Az első négy tanulmány – Debreczeni Attila, Fülöp Dorottya, Hermann Zoltán és Balogh Piroska dolgozatai – szorosabban Csokonai műveivel foglalkoznak: a pálya alakulásával a nyilvánosság elé szánt művek szempontjából, valamint *A' Tsókok*, a *Dorottya* és a latin nyelvű sententia és pictura versek kérdéseivel, melyek diákként vagy tanárként köthetők az életműhöz. A következő három tanulmány – az Orbán Lászlóé, a Szilágyi Mártoné és a Győri Jánosé – legáltalánosabban életrajzi közelítésűnek mondható, közös pontot jelent bennük az anya alakja és a város, a kollégium szerepe: az első az egzisztencia megteremtésének körülményeire, a másik kettő az életmű hagyományozódásának szempontjaira fókuszál. A harmadik csoportot Rédey-Keresztény János, Mészáros Gábor és Tóth Orsolya dolgozatai alkotják: mindegyik Csokonai utóéletével foglalkozik, kitüntetetten figyelve a költő számára is meghatározó református közegre. A tematikus lapszámot a konferencián is elhangzott két recenzió zárja: Boldog-Bernád István a Csokonai elektronikus kiadást, Lakner Lajos pedig Borbély Szilárd frissen megjelent tematikus tanulmánykötetét ismerteti.

A SZERKESZTŐK

DEBRECZENI Attila

A kaméleon pennájú Csokonai

(Szempontok a pályakép újraformálásához)*

A jelen tanulmány kiindulópontja némiképp személyes vonatkozású. Éppen harminc éve jelent meg első Csokonairól szóló monográfiám,¹ mely hősét az újrakezdések költőjeként kívánta bemutatni, előtérbe állítva a pálya alakulástörténetét és fordulatait. Ezt követte majd húsz év múltán a költői életmű új kronológiai rendjét kidolgozó monográfia,² melynek konzekvenciái érintették a korábbi pályakép érvényét is. A könyv fejtegetései utaltak rá, hogy az újabb eredmények fényében szükséges a pályakép korrekciója, ennek részletekbe menő elvégzését azonban egy elsőrendűen filológiai érdekeltségű vizsgálódás nem vállalhatta fel. A szembesítés a maga teljességében azóta sem történt meg, s a jelen keretek között is csupán egyetlen vonatkozásról, a pályaképet alapvetően formáló értelmezői nézőpont átalakulásáról adódik lehetőség szólni.

Az 1989 előtti negyven év Csokonai-értelmezéseiben kitüntetett szerepe volt az 1794-ből keltezett úgynevezett nagy felvilágosult költeményeknek, különösen Az *Estvének*, Az *Álomnak*, a *Konstancinápolynak*. Egyfajta ideologikus mércét jelentettek, melyhez az életmű más szegmenseit viszonyítani lehetett, megformálva ez alapján a pálya alakulástörténetét is. Bíró Ferenc 1980-as évek végén született koncepciója³ Csokonai evilági boldogságfilozófiát hirdető, az európai érzékeny irodalmiság mintáit követő életprogramjáról szólva más szövegcsoporthoz emelt központi szerepbe, *A vidám természetű poétát*, és az ihletkörében készült egyéb költeményeket, valamint *A Szeretet* és *A Tsókók* című prózakísérleteket, a pályát a költői program változása jegyében mutatva be. A pálya e művekhez kötött felívelése és kiteljesedése az akkor érvényes kronológiai rend szerint szintén 1794 körülre volt tehető, akárcsak a korábbiakban. E koncepciót gondolta tovább első monográfiám pályaképe, a részletes kidolgozás mellett beemelve abba a nemzeti költészet programjának alakulását a *Tempefőitől* az Árpád-eposz tervéig.

A kronológiai rend újradolgozása során megváltozott az életmű szövegcsoporthajra irányuló fókusz. Az új megközelítés a művek teljességére figyelt, s arra, hogyan súlyozott Csokonai, mikor kiadásra készítette elő azokat. Hogy mikor mely műveit, milyen elképzelés jegyében, miféle tagolásban és elrendezésben kívánta nyilvánosság elé bocsátani, nem egyszerűen kronológiai vagy kiadástörténeti kérdés, s nem csak a karrierépítés és költői szerepértelmezés társadalomtörténeti problematikájával

* A tanulmány a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Csokonai, 1993.

² DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Budapest – Debrecen, Akadémiai – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

³ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 1994, 399–437.

kapcsolatos, hanem a saját életművel való autentikus számvetést jelenti. Indokolt lehet tehát egy olyan pályakép megformálása, mely az életmű így értett ön-interpretációi alapján kirajzolódó alakulástörténetre épül: annál is inkább, mert a kronológiai monográfia konzekvenciái alapján joggal merülhet fel a korábbi könyvem nézőpontját meghatározó ifjúkori ars poetica pozíciójára vonatkozó kérdés. Vagyis, hogy *A vidám természetű poéta* evilági boldogságfilozófiát hirdető, az európai érzékeny irodalmiság mintáit követő programossága betöltheti-e a neki tulajdonított centrális szerepet, ahonnan belátható és értelmezhető a költő egész munkássága; avagy ez inkább csak a széles poétai mezőt átfogó munkásság egyik területét jelöli ki, mely ugyan kiemelt jelentőségű, de nem az egyedüli, s még csak nem is egyértelműen középponti terület.

*

A válasz keresésekor tehát abból indulok ki, hogy maga Csokonai mely műveivel akart a nyilvánosság elé lépni. Először 1792 nyarán kereste fel Kazinczyt levelével és verseivel, melyeket azonban nem tudunk azonosítani a levéladatokból,⁴ már csak azért sem, mert az új kronológiai rend alapján mindössze annyi állítható, hogy – noha bizonyosan írt verseket korábban is – első fennmaradt költeményei 1792 végéről valóak. Második levélváltásukból 1793 tavaszán két költemény ismert (*Felvidülés, Egy kesergő magyar*), ez év őszi találkozásukra pedig nagyobb művek mellett meg nem nevezett „apró verseit” vitte magával.⁵ Pályakezdő bemutatkozás céljára kiválogatott verseiről így nem alkothatunk képet, jellegükre legfeljebb Kazinczy iránymutató tanácsából következtethetünk: „ne névnapki köszöntőket, ne Török Marsokat írjon, hanem dallja a’ szív szelíd érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit”.⁶ Ennek az iránymutatásnak látszik megfelelni az 1793 végén született *A vidám természetű poéta* című költemény ars poeticája, a hozzá kötődő életprogrammal és irodalmi tájékozódással. Csokonai az elsők között publikálta e költeményét, s ez lett tervezett gyűjteményes kiadása első kötetének nyitóverse is. 1793-ban legelsőként publikált verse azonban alkalmi darab, a következő évben megjelent hat költeménye közül három szintén, a további háromból pedig egy elmélkedő költemény, s *A vidám természetű poéta* mellett csak egy van, ami új irodalmi irányát reprezentálja.⁷

Csokonai 1794 őszén, egy hónappal 21. születésnapja előtt hírlapi tudósítást adott közre kiadandó műveiről. Négykötetes gyűjteményt gondolt el *Elegyes Munkák* címmel, mely a Holmi-típusú kiadványok közé tartozott volna, hiszen, mint írja, „Áll a’

⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 7–9. (A továbbiakban a kiadványsorozatot rövidítve jelöljük: CSVMÖM)

⁵ *Uo.*, 16–18, 21–23.

⁶ Kazinczy a Csokonainak küldött tanácsot Kis Jánosnak írott levelében idézi: KAZINCZY Ferencz *levelezése II. (1790–1802)*, s. a. r. VÁCZY János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1891, 297.

⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 1., 1785–1790*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1975 (CSVMÖM), 271–272.

Gyűjtemény külömbkülömbféle kissebb nagyobb Vers-nemekből, Vig, Szomorú, Érzékeny, Nemzeti, és Énekes Játékokból, Satyrákból, vagy Gúnyoló Versekből, Comica és travestiált *Epopoeákból*, és más folyó 's kötött beszédű többnyire Poétai Darabokból”⁸ Összesen húsz pontban sorolja fel tervezett kiadása tartalmát, ami életkorához képest még akkor is igen impozáns méretű, ha több esetben bizonyosan csak tervről van szó (1796-os összegző műlistája mutatja meg, mi volt készen). Kétségtelen átléssel mossa össze terveit ténylegesen létező műveivel, mint tette egy évvel korábban a pesti színjátszóknak írott levelében tizenhat komédia küldését ígérve,⁹ s tudjuk, ígéretei a későbbiekben is többször túlfutnak a tényeken. Kiadandó művei között az élen – mint Kazinczynak írott 1793. őszi levelében is – a *Békaegérharcz* című eposzparódia és a *Tempefői* című színjáték állott, valamint különféle, elsősorban latinból és olaszból készült nagyobb fordításai. Kisebb verseire csak egy rövid utalás vonatkozik a tudósításban: „Sok Áriák, Menuetto, Stajer, Lengyel, Magyar, Török, 's a' t. Noták, musikai Kótákkal.”¹⁰ A pályakezdő Csokonai tehát a kezdetektől művei gyűjteményes kiadásában gondolkodott. A kiadási tervezetek élére nagyobb lélegzetű eredeti műveit és fordításait sorolta, verseivel külön és részletesen nem foglalkozott. Mindezek alapján annyi talán megállapítható, hogy nem elsősorban poétaként kívánta magát pozícionálni, s ezt célszerű figyelembe venni *A vidám természetű poéta ars poeticája* helyi értékének meghatározásakor.

A költeményekre 1795-től nyílik részletesebb rálátásunk. 1795 nyara és 1796 nyara között készült el a gyűjteményes kiadás első kötete, amit Csokonai *Első Darab*-nak nevezett.¹¹ Ebből ma már csak pár lapnyi töredék és a tartalomjegyzék ismert, ez utóbbi alapján azonban érzékelhető, hogy költői színrelépését milyen művekkel képzelte Csokonai. E kötet, miként az egész kiadás, elegyes jellegű, *A vidám természetű poéta ars poeticája* jegyében készült versek csak egy változatot képviselnek abban. A tartalomjegyzékből ismert mintegy 360 kéziratoldal harmadát két párbeszédes Metastasio-fordítás teszi ki, *A' Pásztor király* és az *Angélika*, ez utóbbi a *Diétai Magyar Múzsába* is belekerül majd, teljes egészében kitöltve az utolsó három számot. Az *Első Darabban* helyet kapott számos nagyobb alkalmi vers, irodalmi tárgyú és teljesen köznapi egyaránt, ott vannak különféle énekei, köztük a *Tempefői* betétdalai és a Kazinczy rostáján könnyűnek találtatott költemények.

Még az olyan alkalmi rögtönzésről sem mondott le, mint a *Minden szerelmes katoná*, pedig a kollégiumi diákköltészet ovidiusi allegorizáló hagyományához tartozó pajzán darab nemigen jelenhetett volna meg nyomtatásban. Hiszen már az előbeszéd első mondata úgy inti a megszólított kisasszonykát, hogy „a' bakkantsos ruhába öltözött pajzán Múzától” őrizkedjen, mert különben „félő, hogy a' veres gyűrű botról

⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Budapest, Akadémiai, 2002 (CSVMÖM), 236.

⁹ CSOKONAI, *Levelezés*, 18.

¹⁰ CSOKONAI, *Feljegyzések*, 237.

¹¹ Minderről lásd DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, 73–81, 345–353.

mézet fog kostolni, és megtalál, Kintsetském, halni – Metaphorában”.¹² A cenzornak ezt olvasván aligha a *Cornus sanguinea*, azaz a veresgyűrű som nevű cserje jutott volna eszébe először, s a ’metaforában meghalni’ formulát sem igen Alexander Pope komikus eposzából való fordításként azonosította volna.¹³ Csokonai számára a „bakkantós ruhába öltözött pajzán Múza” jól megfér e kötetben „a szív szelíd érzékenységeit” dalló múzsaival, miként az alkalmi verselő Mátyási Józsefet köszöntő alkalmi vers a Csokonai-alteregő Melitesznek szerelméhez, Rozáliához szóló érzékeny prózai és verses leveleivel, és így tovább.

Egyedül a „bölcseledő” költemények (az úgynevezett toldalékos, vagy ahogy korábban nevezték, a nagy felvilágosult versek) hiányoznak innen. Ezek az összegző műlista szerint másik kötetbe voltak tervezve, s csak a *Diétai Magyar Múzsában* jelentek meg 1796 végén, míg az *Első Darab* kéziratban maradt, csupán néhány vers került be a *Diétai Magyar Múzsza* számainak maradék helyeire, az elméledő és az alkalmi költemények után.¹⁴ Az országgyűlés nyilvánosságát kamatoztatni igyekvő kiadvány valójában folytatásokban megjelenő gyűjteményes kötetnek készült, s nem más, mint a költő első pályaszakaszának legalább részleges összefoglalásra törekvő lezárása. Az első pályafordulat tehát 1795–1796-ra tehető, mikor Csokonai először igyekszik a teljesség igényével összegyűjteni szétszórt kéziratcsomóit és művei másolatait, s kezdi meg kiadásra való előkészítésüket. Munkássága az első időszakban még tulajdonképpen a kollégium kézírásos nyilvánosságának volt a része, melyben a kéziratok nem a nyomtatás felé vezető első tervezett lépcsőfokot jelentették, hanem a szövegek önálló létmódját. A pályafordulat nem kis mértékben a nyomtatott nyilvánosság felé fordulásban érhető tetten, amikor is a szövegek a mediális közeggel együtt létmódot is váltanak.

A második pályaszakasz már alapvetően a nyomtatott nyilvánosság jegyében értelmezhető, még ha az életműnek ekkor is vannak a kéziratosság, sőt, az oralitás jegyében születő rétegei (elegendő dunántúli alkalmi verseire és a *Dorottyára* utalni). Kiadási tervei 1797–1798 körül és 1800 végén többnyire nagyobb művekre épülnek (néhányik ezúttal sem volt több pusztá szándéknál), illetve megjelenik a *vidám természetű poéta* érzékeny poézisére épülő ciklusformáló törekvés is. A második pályaszakaszt lezáró fordulat 1802–1803 körülre tehető, amikor hozzálátott művei gyűjteményes kiadásának előkészítéséhez: összegyűjtötte, kötetekbe rendezte azokat, mecénásokat keresett megjelentetésükhöz, s közben az új terv, a honfoglalási eposz megírásának előkészületein dolgozott. A tervek megvalósítására azonban nem maradt ideje, 1803 első fele után már csak öt verset írt, s összeállított kötetei is többnyire halála után jelentek meg, így a kezdődő új pályaszakasz torzóban maradt.¹⁵

¹² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények* 3., s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1992 (CSVMÖM), 143.

¹³ *Uo.*, 719.

¹⁴ Minderről lásd DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, 148–177.

¹⁵ Az itteni összegzés a kronológiai monográfia elemzésein alapul: *uo.*, 220–338.

Nagyobb művei közül életében kettő jelent meg önálló kötetben, *A' Tavas* című Kleist-fordítás, mely terjedelmes fiziko-teológiai leíró vers, valamint a *Dorotty*a. Ez utóbbi komikus eposz, tehát epikus mű, az előbbi tanköltemény, s így a didaktikához tartozik, mely a korszakban a három ma használatos műnemi kategória (epika, dráma, líra) mellett a negyedik műnemet jelentette. Kisebb verseit közreadó kötetei az elegyes-ség helyett szintén a műfaji elvet látszanak követni, a *Lilla*, az *Anakreóni Dalok* és az *Ódák*, mint címük vagy alcímük mutatja, az óda és a dal műfajaihoz köthetők, melyek együttesen a születőben lévő lírai műnemet reprezentálják. Elválasztotta ezektől az *Alkalmatosságra írt versek* anyagát, mely az általa ekkor már elfogadott négyes műnemi rendbe nem illeszthető hagyományos szövegtípust képviselt. De az *Ódák* kötet több verse alkalmi darab, miként az *Amaryllis* című 1803-as idyllium vagy a pálya végén a *Halotti versek* is. Kisebb alkalmi rögtönzéseit, pajzán verseit, valamint iskoladrámaként született színjátékait nem vette fel kiadandó művei sorába, ugyanakkor időnként nyomtatásra szánt művei sem szűkölködnek pajzán utalásokban, gondoljunk csak a *Dorotty*ára. A műfaji tudatosság megjelenésével párhuzamosan tehát nem tűnt el Csokonai életművéből a hagyományos szövegtípusokhoz való kötődés, inkább sajátos elegyet alkot az átmeneti kor jellegzetes megnyilvánulásaként.

*

A 18–19. század fordulóján a nyilvánosságszerkezeti változással párhuzamosan formálódott a modern értelemben vett szépirodalom, új szövegtípusok és irodalomszemlélet megjelenésével, együttélve, összefonódva a régivel.¹⁶ Csokonai életművében a régi használati szövegtípusok és az új műfaji törekvések egyszerre vannak jelen. Pályakezdként mélyen benne áll a széles körben művelt szövegalkotási hagyományokban, rendkívüli tehetséggel alkalmazva a készen kapott szövegtípusokat. A Kazinczytól érkező inspirációk ugyanakkor új szövegvilágok megismerése és használatba vétele felé csábítják, amihez az öntudatos ifonti hév ars poeticát teremt. Az olasz, német, francia irodalmi minták áthasonítása meghatározó szerephez jut munkásságában, de nem lesz kizárólagos, nem mond le a hagyományos szövegtípusok műveléséről sem. Kiadási terveinek elegyessége pontosan leképezi ezt a helyzetet. A második pályaszakaszban a műfaji tudatosság megjelenése új szemléleti keretet jelent, ami azonban nem hasonul a Kazinczyt jellemző műfaji-hangnemi rigorózussághoz, noha az az egyik inspirálója. Csokonai lemond bizonyos pajzán művek vagy iskolai színjátékai kiadásáról, de munkássága elegyes sokféleségét őrzi, s egyre inkább kész akár egy-egy művön belül is különböző hagyományokat vegyíteni.

A *kaméleon pennájú Csokonai* cím az életmű ezen jellemzőjére utal. Metaforákból persze eddig sem volt hiány, Csokonai próteuszi alkatáról éppúgy olvashatunk a

¹⁶ E rész szemléleti háttere: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009.

szakirodalomban, mint a Cimbalom becenévről, melyet ugyan egykori tanára, Ormós András a kisdíák Csokonai örömet és mulatságot szerző természetére vonatkoztatott,¹⁷ de a tankönyvek és internetes segédanyagok önszorosító világába már a költői sokoldalúság metaforájaként került át. Csokonai alkati sokoldalúságának gondolata fontos szerepet töltött be Horváth János irodalomtörténeti koncepciójában is: „[a korszak] forrongó sokféleségének összefoglalóbb képviselőjét keresve sem találni a szinte naitul és kedvesen tarka, zseniális Csokonainál. Aki e kor ízléséről kérdezősködik, annak Csokonai kiforratlan sokszerűsége felel. Benne feltalálható – nem egységbe forrasztva, hanem egymás mellett és után – korának minden jellemző sajátága és törekvése.”¹⁸ A kaméleon-metaforával azonban nem csupán ezt az alkati sokoldalúságot szeretném hangsúlyozni. A sokszerűség Horváth János-i fogalmát inkább abban az értelemben használnám, hogy Csokonai ösztönösen hasonulni igyekszik a körülölelő különemű hagyományszálakhoz és kulturális rétegekhez, s ezáltal mintegy megtestesíti korának azt az integratív karakterét, melyet a 18. század utolsó két évtizede egyik legfőbb jellemzőjének vélek.

DEBRECZENI ATTILA
egyetemi tanár
Debreceni Egyetem
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

*Csokonai the Chameleon:
Aspects to the Re-Interpretation of the Oeuvre*

Abstract: In the past thirty years, there have been great changes in the philology and chronology of the Csokonai oeuvre. The consequences of which have to be applied to the whole oeuvre. This study aims to present the transformation of the fundamental aspects of interpretation. The basic groundwork for this is examining when and which works Csokonai intended to present to the public. The result of the analysis shows that the chameleon metaphor in the title not only means a multifaceted personality, but also the instinct with which Csokonai intended to adopt the cultural layers of his age, and thus representing its integrative character.

Keywords: Csokonai, turn of the 18–19th century, publicity, cultural traditions

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/3-9.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

¹⁷ Ormos András levele Csokonai anyjához, 1805. szeptember = *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Budapest, Akadémiai, 1960, 222.

¹⁸ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Budapest, Akadémiai, 1982, 223.

FÜLÖP DOROTTYA

Csokonai Csókjai

Egy szöveg formálódásának tanulságai

A pásztordrámák világából merítő, eredetileg tizenkét énekre tervezett szerelmi eposzt, *A' Tsókokat* gyakran értelmezik Csokonai korai pályaszakaszának legnagyobb teljesítményeként, még akkor is, ha a szöveg a kezdeti tervekkel ellentétben befejezetlen maradt. A töredék centrális szerepét az értelmezési hagyományban találóan összegezte Horváth János, aki szerint e műben van a „kulcs Csokonai szerelmi költészetéhez”.¹ Az 1790-es évek elején Csokonai alkotói metódusát intenzív minta- és kapcsolatkeresés jellemezte, amelyhez elsősorban Kazinczy Ferenc munkássága jelentett példát az Orpheusban közölt szövegek,² illetve a Gessner-fordítások révén.³ Ez idő tájt jelentős hatást gyakorolt rá az olasz irodalom, amelynek toposz- és stílus-készletét számos fordításkísérlét révén sajátította el, és amelyet később invenciózus módon alakított át saját műveiben.⁴ Szauder József elemzése – amely a költő korai olasz versfordításainak csiszolódását és azok későbbi poétikai felhasználását követte nyomon – aprólékosan kimutatta, hogy *A' Tsókok* Csokonai „olasz költői tanulmányainak már eredeti szemléletű, de még nem teljesen érett összegzése”-nek tekinthető.⁵

Noha a szöveg megalkotásához Csokonai virtuóz módon hasznosította korábbi olvasmányélményeit, a mű nem pusztán a pálya korai szakasza felől válik jelentőssé, hiszen a későbbi szerelmi líra előzményeit is magába sűríti: számos motívum, kép és helyzet, amely szerepelt az 1794–1795-ben keletkezett szövegben, a *Lilla*-ciklus darabjaiban bukkant fel újra és értelmeződött át. Ugyanakkor Melítesz és Rozália szerelmi története sem maradt kizárólag *A' Tsókok* idilli pásztorvilágában, hanem különböző, kisebb terjedelmű és vegyes műfajú szövegekbe terjedt szét: Csokonai két fiktív prózai levelet készített Melítesz aláírásával Rozáliához,⁶ verset írt Melítesz nevében Rozáliához,

¹ HORVÁTH János, *Csokonai* = HORVÁTH János *irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Budapest, Osiris, 2006, II, 870.

² Az Orpheusban megjelent olasz fordításokról lásd: FÜLÖP Dorottya, *Ivánkay Vitéz Imre olasz fordításai az Orpheusban* = *Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században*, szerk. DÓBÉK Ágnes, Budapest, Reciti, 2022, 85–97.

³ Lásd bővebben: BORBÉLY Szilárd, *A' Tsókok: Eposzi idill vagy idilli eposz? A szerelem teológiájának textualizálása* = B. Sz., „Nyugszol a' nyárfának lengő hívesében”: *Tanulmányok Csokonairól*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó – Déri Múzeum, 2023, 169–173.

⁴ SZAUDER József, *Csokonai és Metastasio* = Sz. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, szerk. SZAUDER Mária, Budapest, Akadémiai, 1980, 152; SÁRKÖZY Péter, *Olasz irodalmi művek fordítása a 18. század végi Magyarországon* = S. P., „Az olasz negédes kertjében”: *Az árkádikus költészet és a 18. századi magyar irodalom*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008, 279–282.

⁵ SZAUDER, 148.

⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Melítesz Rozáliához [I – II.]* = Cs. V. M., *Szépprózai művek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1990, 69–71.

majd Rozália nevében Melíteszhez,⁷ illetve eredetileg a *Szerelmes búcsúvétel* című páros dalának ugyancsak ők voltak a szereplői, amelyet később némileg átalakítva *Habozás* címmel a *Lilla*-kötetbe illesztett.⁸ Úgy tűnik, pályájának már ezen szakaszában megjelent azon törekvése, hogy az általa megverselt szerelmi történet esetén több alkotás összekapcsolásából hozzon létre egy nagy kompozíciót – akár csak később a *Lilla*-szövegeknél, ugyanis a név használatával Csokonai szerelmi lírája és Kleist-fordítása közt is dialogikus viszonyt teremtett, az utóbbi műbe szintén beleírva a *Lilla* nevet.⁹

Nem tudható pontosan, hogy Csokonai miért nem dolgozta ki A' *Tsókók* tervezett további énekeit. Mivel fennmaradt a munka előkészületeihez használt vázlatfüzet, a mű tervezésének több fázisa is elkülöníthető, ugyanakkor az is látható, hogy a feljegyzések fokozatosan egyre szűkszavúbbá váltak. Egyfelől lehetséges, hogy Csokonai időközben más típusú kompozíció létrehozásán kezdett gondolkodni, vagyis más formát talált alkalmasnak az őt foglalkoztató problémák megírására, hiszen komoly hangvételeű eposzt tulajdonképpen sosem fejezett be. A szerzői szándék megváltozására utal azon gesztusa is, hogy az elkészült énekeket letisztázta, előszót és ajánló verset írt hozzájuk, illetve kiadásra készítette elő a szöveget, ugyanis az 1802-es katalógusban már a következő cím szerepelt: *A Csókók. Edgy Történet az Arany Időből négy Könyvben. Originál folyó Beszédbé*.¹⁰ Másfelől – amint arra Debreczeni Attila rámutatott – maga a választott pásztorköltészeti alap sem bizonyult kellően alkalmasnak a nagyepikai formává alakításhoz, hiszen az idill „természete szerint egy szűk költői világot tesz csak lehetővé, ami ellenállni látszik a teljes világalkotásra törekvő eposziságnak”;¹¹ márpedig Csokonai A' *Tsókók* révén az általa megismert pásztorköltői hagyományt próbálta meg felhasználni, az idilliumot eposzi formában kiteljesíteni, afféle „mitikus poémát” hozva létre. Bíró Ferenc a mitológia és a 17–18. századi olasz irodalom kellékeinek ezen felhasználását, illetve az egész emberiség történetét felölelő poéma létrehozására irányuló ambíciót a költői becsvágy kategóriájával hozta összefüggésbe,¹² s hozzá hasonlóan Borbély Szilárd a szöveg értelmezésekor szintén kiemelte a művészi versengés érezhető „ízét”.¹³ A tervezett teremtményszó helyett azonban egy

⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Melítesz Rozáliához* = Cs. V. M., *Költemények* 3. (1794–1796), s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1992, 18–19, 304–307.

⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Habozás* = Cs. V. M., *Költemények* 5. (1800–1805), s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2002, 180–181, 694–695.

⁹ Az utóbbi szerzői gesztus értelmezéséhez: BORBÉLY Szilárd, *A Lilla-szerelm mint szöveg* = „'s végre mivé lesz?": *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Budapest, Ráció, 2007, 164–165.

¹⁰ Lásd bővebben: DEBRECZENI Attila, *Csokonai szépprózájának néhány kérdéséről*, *Studia Litteraria*, Tomus XXIV, 1986, 57–59; CSOKONAI, *Szépprózai művek*, 339–343.

¹¹ DEBRECZENI Attila, „Pásztori Múzsá” a XVII–XIX. század fordulóján = D. A., *Szövegahlót fon az estve: Tanulmányok*, Budapest, Reciti, 2020, 35.

¹² BÍRÓ Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály* = B. F., *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi, 2003, 390.

¹³ BORBÉLY, A' *Tsókók*, 172.

érzékeny szerelmi történet bontakozott ki az elkészült részekben: Melítesz és Rozália találkozásának és egymástól való eltávolodásának, majd Melítesz keresőútjának ábrázolása révén az idilli eposzból „egy eposzi felhangokat is magán viselő idill” vált.¹⁴

Az eredeti koncepció megvalósításának elmaradása ellenére a szöveg így is sokat elárul a pályája korai fázisában lévő Csokonai alkotói eljárásairól és az őt foglalkoztató poétikai kérdésekről. A vázlatok arról tanúskodnak, hogy Csokonai már-már enciklopédikus érdeklődéssel gyűjtötte az anyagot készülő művéhez: lajstromot állított össze a csókok különböző nemeiről, több szöveget is összegyűjtött, amelyek valamilyen módon a csók tematikájához kapcsolódnak, külön gyűjtést végzett a rózsával kapcsolatos szöveghelyekről, illetve a pásztorköltészetben mintául választott szerzők nevét is lejegyezte. A gazdag forráshasználat a szövegformáláson is nyomot hagyott: nem véletlen, hogy Kastner Jenő a művet Csokonai „olvasmányainak legkülönösebb mozaikjára”-nak nevezte,¹⁵ hiszen e szöveg esetén alkotói metódusának egyik jellemzője – természetesen a korszakban nem kirívó módon – a fordítás és kompiláció volt, így nem meglepő, hogy a recepció egyik meghatározó irányává az átvételek azonosítása vált. Az irodalomtörténet-írás már részletesen feltárta az átvételek, fordítások pontos helyét és forrását: Csokonai sokat merített a Gessner-féle *Idyllek*ből, a cselekvény főbb mozzanatait pedig – úgy mint az álruha felvételét, a csókversenyt, a szembekötösdit – pásztordramákból, elsősorban Guarini *Il pastor fido* (A hű pásztor) és Tasso *Aminta* (Amintás) című műveiből vette át, de Metastasio-fordítást is illesztett a szövegbe. Az átvételek azonosításán túl azonban érdemes számba venni mindazt, amit Csokonai a forrásokhoz képest megváltoztatott, hiszen a változtatások láttatják azokat a pontokat, ahol a költő átértelmezte forrásait, illetve azokat az elemeket is, amelyek a saját ötleteiként kerültek a szövegbe. Ezek olyan poétikai megoldásokként értelmezhetők, amelyek a fiatal Csokonai érzékeny szövegalkutását mutatják, s jól érzékeltetik azt is, mennyire igyekezett egy gondosan működtetett motívumhálózat kialakítására.

Csokonai névválasztásai viszonylag ritkán képezik poétikai elemzések tárgyát, hiszen a kérdéskör sok esetben életrajzi olvasatoktól terhelt,¹⁶ noha a szerző általa-

¹⁴ Uo.

¹⁵ KASTNER Jenő, *Csokonai lírája és az olasz költők*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1922/1, 42.

¹⁶ Lásd például Juhász Géza tanulmányát, amelyben „az igazi Rozáliát” igyekezett beazonosítani, ennek érdekében pedig az értelmezést alárendelte az életrajzi olvasatoknak: JUHÁSZ Géza, *Csokonai Rozáliája*, Irodalomtörténet, 1953/3–4, 440–464. Juhász A' *távolról kínzó* című vers Északra és Délre utaló metaforáit például debreceni helyrajzi utalásokként értelmezte és Weszprémi István főorvos lakására vonatkoztatta, lásd erre vonatkozóan a kritikai kiadásban olvasható sommás cáfolatot: CSOKONAI, *Költemények* 5., 692. Császár Elemér szerint A' *Tsók*ok nem képvisel művészi értéket, a benne kibontakozó „mesterkelt bonyodalom csak arra szolgál, hogy a költő visszaemlékezve első szerelmére, a debreceni Rozáliára, a szerelem gyönyörűségeit és kínjait festhesse”. CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Budapest, Globus Nyomdai Műintézet, 1922, 46. Ehhez hasonló mechanizmusok figyelhetők meg Csokonai későbbi névválasztásai esetén is. Vajda Julianna alakja és a Lilla név összefonódásáról lásd: SZILÁGYI Márton, *Miképpen lett Vajda Juliannából Lilla?* = Sz. M., *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014, 211–219. A Lilla-versek regénnyé olvasásáról, amely Csokonai és Vajda Julianna szerelmének történetére épül: HERMANN Zoltán, „...az élet nem Román és a' Román nem élet...” avagy Vitéz Mihály gyötrelmei = „s végre mivé lesz?””, 181–197.

ban ezen vonatkozásban is nagy műgondot fordított a megfelelő változat szövegbe illesztésére.¹⁷ Szilágyi Ferenc *A' Tsókok* esetén a következőképpen magyarázza a két főszereplő nevének szimbolikus jelentését: „Melitész – a mézet vivő, a mézzel kedveskedő – röppen a magyar népdalokból vett *Rózsa* (»rózsám«), *Rozália* ajkaira, vagyis *A csók*okhoz teremttette itt meg Csokonai a maga jelképrendszerét a magyar virágénekek virágnevével.”¹⁸ Azonban nem ez az egyetlen számba vehető értelmezési irány, hiszen már a forráshasználat módja is arra figyelmeztet, hogy nem pusztán a magyar virágénekek horizontjáig szükséges kitekinteni, ugyanis a méh és a rózsa a 17–18. századi olasz szerelmi költészetnek szintén gyakori motívumai voltak. A Melitészt segítő barátnő, Kloé neve szintén gyakran felbukkan az olasz pásztorköltészet szövegeiben, s ezt az irányt erősíti az is, hogy a kéziratban Csokonai kezdetben néhol a *Laura* vagy a *Tortorella* nevet alkalmazta, vagyis a szereplő esetén a név olaszos jellege volt a mérvadó (hasonló módon kereste később a *Lilla*-ciklushoz leginkább illeszkedő női nevet is, hiszen az általa kipróbált korai változatok, úgy mint a *Laura*, *Beldonna* és *Nimfa* ugyancsak az olasz irodalmi hagyományhoz kapcsolódnak¹⁹).

Rozália névválasztása szervesen illeszkedik a szöveg motívumhálózatába, amely elsődlegesen a szerelem istennője, Vénusz köré szerveződik. Csokonai Vénuszhoz, s ily módon a szerelem megjelenítéséhez kapcsol két elemet: az esthajnalcsillagot és a rózsát²⁰ – hiszen az előbbi Vénusz csillagaként, az utóbbit Vénusz virágaként tartják számon. A motívumok ezen kapcsolódási láncát Csokonai már a szöveg előkészületeinél számon tartotta, ugyanis a vázlatfüzetében külön feljegyzést készített a Hajnalcsillagról, amely szerint azt *Vénus Tsillagnak*, *Szerelem Tsillagnak*, *Égi Rózának* és *Rózás Tsillagnak* is nevezik.²¹ A bölcs Filander szavaiból tudhatjuk meg, hogy kezdetben, még az emberek előtti időben tündérek és rózsák léteztek a földön, azonban Szaturnusz az esthajnalcsillagra helyezte őket, hogy a földet benépesíthesse az emberekkel: így lett a csillag „a' Tsókoknak és Rozáknak boldog hazája”.²² Ily módon a szerelem istennőjéhez kapcsolódó szereplők valamilyen módon mind kötődnek a rózsához, számos esetben külső megjelenésük révén: Filander, Vénusz papja Rózsalepelről kel fel, amikor Melitész megtalálja, a templomba belépve rózsakoszorút visel, az esthajnalcsillagon lakó csóktündérek rózsahintóval szállnak a földre, rózsapemzlivel pingálnak, rózsakosarakkal hozzák a hajnalt. Csokonai nyelvi játékosságára vall, hogy a vízből kimentett Melitészt a tündérkéek „rózaspiritusszal”

¹⁷ Például a *Lilla* név értelmezési lehetőségeihez és koncepcionális jelentőségéhez lásd bővebben: FÜLÖP Dorottya, *Kedv, remények, Lillák: Egy mikrofilológiai azonosítás tétjei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2022/1, 49–64.

¹⁸ CSOKONAI, *Szépprózai művek*, 393.

¹⁹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla: A ciklus teljes, gondozott szövege*, kiad. DEBRECZENI Attila, Budapest, Ikon, 1996, 28.

²⁰ A rózsa jelképeének széles körű értelmezési lehetőségeiről a 17–18. században: GÉCZI János, *A rózsa és jelképei: Fejezetek a 17–18. századból*, Budapest, Gondolat, 2016.

²¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, [Vázlatfüzet *A' Tsók*okhoz] = Cs. V. M., *Szépprózai művek*, 65.

²² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A' Tsók*ok = Cs. V. M., *Szépprózai művek*, 90.

élesztik újra. Rozália névválasztása így módon a virágénekek helyett sokkal inkább az antik toposzkészletben gyökerezik (Vénusz már Vergiliusnál rózsás ajkakkal beszél), s azáltal, hogy a szövegvilágon belül a rózsa a Csókok elíziumának, vagyis egy égi locus amoenusnak a specifikus virága, Csokonai jól érzékelteti, hogy Melítesz Rozália személyében nem pusztán egy szerelmet, hanem magát a szerelmet, az istenek világából eredőt keresi, vagy másképpen fogalmazva, éppen az „égi szépet”, az égi rózsát igyekszik megtalálni. Amint Debreczeni Attila is megjegyezte Csokonai-monográfiájában, a mű boldogságeszménye tulajdonképpen azonos azzal az eszménnyel, amelyet Vörösmarty „földi mennyként” fogalmazott meg.²³ Így módon kétértelművé válhat a „Rozáknak boldog hazája” szintagma, hiszen a nagy kezdőbetűvel írt *Róza* szó vonatkozhat a virágra, de Rozáliára is, azt sugallva, hogy a kedves által képviselt szerelem meghaladja a földi világ kereteit. Csokonai ekként Melítesz egyéni boldogságkeresését az ideálkeresés problémájával is összekapcsolja, s erre erősít rá a mű elején az invokáció egyik sora: „Adj nékem ezek közül, ha Rozáliát nem is, legalább egy szerelmes Rózit.”²⁴ Ez a dilemma később a Lilla-szerelem esetén is hangsúlyossá válik, például az utolsó előtti Vajda Juliannához írt levélben, amelyben a levélíró a kedves Lilla-szereptől való elmozdulására céloz: „Nem Lilla vagy te többé, oh életemnek anyaga! nem az a Lilla a kiben én boldogságomat reményltem!”²⁵

Az ideálkeresés problémája Filander monológiájában is visszaköszön az aranykor-mitosz felelevenítése révén, hiszen Vénusz papja egy erkölcsileg romlott, széteső

²³ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 19. A mű boldogságeszményéről lásd még: LACZHÁZI Gyula, *Az érzelmi hatás változatai Csokonai költészetében*, Irodalomtörténet, 2014/2, 157–159. Debreczeni Attilához hasonlóan számos kutató hatástörténeti összefüggést érzékel A' *Tsók*ok és Vörösmarty költészete között. Gyakran felvetett észrevétel, hogy Csokonai apró csóktündérei megelőlegezik Vörösmarty eposzköltészetének tündérvilágát, lásd például Szauder József megállapítását: „Az apró tündérekben Vörösmarty nemtőinek első, káprázatos vázlata rejlik.” SZAUDER József, *Szerelem és rokoko* = Sz. J., *Az éj és a csillagok*, 220. Sokatmondó Borbély Szilárd szóhasználata is, aki bár nem említi Vörösmarty nevét, de a csóktündérektől uralt tájat „a Paradicsom délszaki flórájú területének” nevezi (BORBÉLY, A' *Tsók*ok, 184. – kiemelés tőlem). Számomra az említett kapcsolódási pontokon túl szoros szálú összefüggésnek tűnik az első ének és Vörösmarty A' *Délsziget*-nek hasonlósága: míg Csokonai Melítesze egy „iszonyú Völgynek” szélére ér, „mellynek mélysége csak a Poklot ábrázolhatta”, „Vérszopó Sárkányokkal, tüzes Kisértetekkel, ordító Lelkekkel, 's az Éjtszakának fekete Boszorkányival töltötte bé ezt a' hideglelős Fantázia, Rettegés és Ájulás szíta ennek Ólom Levegő-jét, a' Kétségbeesés tántolt meredék Szírtjeinn, 's a' Halál tsendesenn aludt egy félig beszakadt homokparton” (CSOKONAI, A' *Tsók*ok, 91.); addig Vörösmarty művében a gyermek szintén egy pokolképzeteket mozgósító völgyhöz ér, ahol „Függő bérczek alatt, a' tüztelen éjszaki tájon / Árva kietlen völgy feküdt, vak honja az éjnek”, kormos szirtekkel, „Rajtok erőtlen rémalakok csapatozva borongván”, „A' puha földből ott sívó ördögi csoportok / Búttak elő”, „előjött / Sánta vak apjával 's inait kezdette harapni / A' sárkányfi”. VÖRÖSMARTY Mihály, A' *Délsziget* = V. M., *Nagyobb epikai művek 2.*, s. a. r. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András, Budapest, Akadémiai, 1967, 62–64. Vörösmartynál a halál szintén antropomorf formában jelenik meg Halálfi révén.

²⁴ DEBRECZENI, *Csokonai, az újrakezdések költője*, 89.

²⁵ Csokonai Vitéz Mihály – Vajda Juliannának, Komárom, 1798. március 12. = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999, 82.

világot jósol a jövőre nézve, amely idősíkot az olvasó vagy az írás vagy a saját jelenére vonatkoztathatja, s ez kerül szembeállításra az aranykor szépségeivel. A Filander által felvetett társadalmi probléma és Melítész egyéni problémája tulajdonképpen azon tekintetben is összekapcsolódik, hogy mindkettejük története szerint volt egy olyan pillanat, amelyben az ideális állapot létezett, így mindkét elbeszélést a veszteségélmény és a nosztalgia hatja át: a korábbi aranykor álommá foszlik, a korábban csókolt Rozália eltűnik. Ennek a veszteségélménynek a színrevitele révén Csokonai eltávolodik egyik forrásától, Tasso *Amintájától*, s ezt a változtatást Kastner Jenő a költő gyenge megoldásának tekinti, hiszen Tassónál a főhős öngyilkossági kísérlete mint drámai csomópont „még mély érzelmet tartalmazott: Sylvia, Aminta bálványa megveti a szerelmet, tudni sem akar férfiről. Így a boldogtalan szerető végső kétségbeesését értjük. [...] Csokonainak meg ép elég, hogy Rosália »komort vagy gyanúst pillant« s Melites folyóba ugrik”.²⁶ Azonban a főhős motivációja nem a pillantás ridegségében keresendő. Aminta és Melítész eleve más drámát él meg: az előbbi a viszonzatlan szerelemtől szenved, míg az utóbbinak nem a szerelem megtalálása, egyáltalán megtapasztalása a célja, hanem valamely elveszett vagy annak hitt állapotnak a visszaállítása. Melítész az öngyilkossági kísérlet után is biztos lehet az általa megélt szerelem létezésében, hiszen Vénusz templomában a szerelmes párok nevei közt látja a Rozália és a saját nevét, még ha egyelőre kárpittal letakarva is – a kérdés számára tehát az, hogy vajon képes-e újra megtalálni őt. Nem véletlen, hogy Vörös Imre a középkori lovagi epika „quête amoureuse” cselekvénytípusát vélte felfedezni a műben, amelynek jellemzője az első csókok után elveszett nő halálos veszélyeken keresztül történő felkeresése és megtalálása.²⁷

A név kiemelt jelentőségét *A' Tsókok* világában Csokonai több módon hangsúlyozza. A kétségbeesésében bolyongó Melítész maga vési a fiatal fák törzsébe Rozália nevét, vagyis tulajdonképpen a kedvese nevével tölti meg az őt körülvevő teret. A név tájon való eluralkodása végül felveti a főhős számára az öngyilkosság gondolatát:

Mennyit sohajtottam az ő Nevét, tudják ama' boldog Vidékek, hol minden fiatalba felmetszettem azt, nőttek a' fiatalok, 's nőttek az én Gyötrelmeim is. Most már minthogy őtet nem reménylhetem többé, óhajtom a' Halált, kedves lesz ez nékem, mert az ő Nevénn halok meg.²⁸

Az első ének elején az „iszonyú Völgynek” szélén járó Melítészt Rozália nevének meghallása riasztja fel, minek következtében a táj arculata megváltozik, voltaképpen megszeli. Amint Borbély Szilárd felhívta rá a figyelmet, a változás elindítója „Rozália neve, és hangsúlyozzuk, nem alakja, nem arca, nem hangja, nem nevetése vagy

²⁶ KASTNER, 42.

²⁷ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai, 1991, 171–172.

²⁸ CSOKONAI, *A' Tsókok* 92.

mosolya, szóval semmi magából a szeretett lényből, ami testi, csupán a név maga, amely szöveg”.²⁹ Értelmezése szerint a név emlékezteti Melíteszt arra, hogy „örökre elvesztette Rozáliát”.³⁰ Az első ének végén ugyanakkor szerepel egy olyan jelenet, amely az előbbi viszonylatában is értelmezhető. Melítesz Vénusz templomának falán megtalálja a saját neve mellett a Rozáliáét is, tehát a két név mint írott szöveg egyaránt megjelenik a történetben, felvillantva ekként Melítesz előtt a boldog végkifejlet lehetőségét. A Rozáliával való személyes találkozást így módon megelőlegezi a név megtalálása, illetve a lánynak szánt csókok is először nevének betűire kerülnek:

Óh mint örült ő ennek látására, tovább andalgott e’ két Névnek szemlélésénn,
mint minden remek festéseinn a’ Templomnak. Háromszor sóhajtott ennek
látására, háromszor remegtek szemébenn az Öröm Könnytseppék, három-
szor szollította Nevénn kedves Rozáliáját, ’s mind annyiszor megcsókolta a’
szerelmes Betüket.³¹

Ily módon a név lesz az, amely a tévelygő Melíteszt ismét az út folytatására sarkallja, vagyis ha az ének elején a név meghallása azzal szembesítette, hogy elveszítette kedvesét, az ének végén az írás elolvasása megadja számára a reményt, hogy a szerelmük mégis beteljesedhet. Úgy tűnik, mintha Csokonai a név ezen megtartó erejét próbálta volna megidézni Melítesz Rozáliához írt második levelében is, amelyben a kedveshez kötődő egyedüli emlékként a fizikai jelenlét helyett ugyancsak a név marad:

Ezek között az édes és kedves Változások között lelkem magát el tévesztet-
te, és egyébről a’ te arany neveden kívül nem tud emlékezni. Az én lelkem
nem egyéb hanem egy halhatatlan sohajtás, az én testem tsupán tsak egy
látható Szeretet, és az egész Melítesz mind öszve egy mind végig sohajtó
szeretnek bálványja, mely a’ te mennyei nevednek van felszentelve.³²

A névvel való szimbolikus kapcsolaton túl a rózsa nem pusztán Vénusznak, a szerelem istennőjének, és az egyik főhősnek, Rozáliának a virága, hanem az idő problémájával is összekapcsolódik. A vázlatfüzet szerint a történet a világ teremtésével indult volna, Melítesz és Rozália sorsa pedig összefonódott volna az antik istenek történeteivel: a szövegben szerepelt volna többek között Szaturnusz uralkodásának, az ember Prométheusz általi megformálásának és Vénusz születésének leírása is. Ez utóbbit követte volna Melítesz és Rozália születése, majd az emberek életének leírása az aranykor idején. Csokonai végül elvetette ezt a tervet, és az elkészült részekben a cselekvény idejét egy későbbi időszakra helyezte, amelyben az aranykor már csak az álom révén közelíthető meg.

²⁹ BORBÉLY, A’ *Tsókók*, 181.

³⁰ *Uo.*

³¹ CSOKONAI, A’ *Tsókók*, 95.

³² CSOKONAI, *Melítesz Rozáliához [II.]*, 70.

Mindezzel felbontotta a kezdetben lineárisnak tervezett kronológiai rendet, és Melítesz történetét a tervezettnél későbbre helyezte. Ennek az időbeli ugrásnak a jelentőségéről nem pusztán Filander monológiából értesülhetünk, hanem a leírások finom megoldásai révén is, a következőképpen: „Még az arany Kor előtt ezenn a Világonn nem volt egyébb, tsak Tündérek és Róza. A' Róza fehér volt, és tövisketlen.”³³

A mitológia szerint a rózsák Vénusz véréből változtak vörössé, ugyanis az istennő a vadkan által megsebzett kedvesét, Adonisz próbálta megmenteni, miközben megsérült a lába, a vére pedig megfestette a virágokat. A történetet maga Csokonai is felidézi, amikor Melítesz Vénusz templomához érkezik, ugyanis a leírás szerint a templom falát díszítő egyik kárpiton az illető jelenet van kihímezve: „Vénusz az Erdőbe bolyongva mikor piros Rozák fakadtak sebes talpa nyomainn, 's a' szép Adonisz a' vér és kökörtsin közt heverve.”³⁴ Ily módon Csokonai a rózsákat nem pusztán jelképként használja, hanem az időbeliség érzékeltetésére is alkalmazza őket: színváltozásukkal már a bölcs Filander szavai előtt finoman jelzi az idő múlását, amely összecseng a világ változásával, amelyről később Vénusz papja beszél. Ugyanakkor mindez egy szerelmi tragédiára is ráirányítja a figyelmet, amely éppen a hiánya miatt válik jelentőssé: Vénusz és Adonisz szerelmének szomorú fordulatát csak az előzményekből (fehér rózsák) és a következményekből (vörös rózsák, Adonisz sírja) sejtethetjük. Kettejük története helyett Melítesz mondja el a maga szerelmi történetét. Ily módon a két közkedvelt motívum, Vénusz temploma és Adonisz sírja nem öncélúan használt díszlet lesz,³⁵ hanem egy olyan hely, amelynél a múlt, a jelen és a jövő idősíkjai összpontosulnak, s ahonnan Melítesz újra elindulhat, hogy rátalálhasson Rozáliára. Mivel Vénusz és Adonisz szerelme csak a halálban teljesedhetett ki, a tragikus történet felidézése még inkább elbizonytalanítja az olvasót a tekintetben, hogy vajon Melítesz útja a földi világ helyett nem a túlvilágon folytatódott-e, hiszen a halál völgyében járó főhős öngyilkosságot megkísérelve folyóba vetette magát, ahonnan egy nimfa mentette ki, minekutána korábban sosem ismert, varázslatos világban találta magát, ahol apró tündérek kísérték a szerelem templomához.³⁶ Feléledvén, a túlsó partot maga Melítesz is a túlvilágnak, „a' boldog Szeretők' Elíziumának” vélte, noha Bézer, a csókok legfőbb tündére biztosította arról, hogy még életben van. A folyó mint határvonal szimbolikus értelmezési lehetőségén túl a Melíteszt megmentő nimfa neve is többletjelentést hordozhat, ugyanis Limnisz névének hangzása felidézheti a latin *limen* (*liminis*) szót. Az utalások ezen tekintetben mindvégig finoman „lebegtetve” vannak, Csokonai tudatosan játszik el a halálon túli perspektíva lehetőségével, folyamatosan összekapcsolva a szerelem és a halál képzeit.

³³ CSOKONAI, A' *Tsókok*, 106.

³⁴ *Uo.*, 95.

³⁵ A sírhalom-motívum felbukkanásairól és értelmezési lehetőségeiről Csokonai életművében lásd: DEBRECZENI Attila, *A mulandóság „megszelídítése”: Csokonai, Háfiz és a sírhalom-motívum* = D. A., *Szövegghálót fon az este*, 75–90.

³⁶ Ennek a lehetőségnek a végiggondolását lásd: BORBÉLY, A' *Tsókok*, 181–186.

Melítész névválasztása mindezzel szemben a Szilágyi Ferenc által kiemelt aspektuson túl még egy további fontos összefüggés szempontjából jelentős: a név ugyanis felbukkan Csokonai *Amaryllis* című idilljében is, ahol Mílon, az egyik szereplő Melíteszt „Árkádiának lantosa”-ként nevezi meg,³⁷ aki szintén egy hiányállapotból tekint vissza korábbi életére. Ez az összefüggés akkor is jelentős, ha maga az idill későbbi, mint *A’ Tsókok* (a szerzői datálás alapján 1803 elején keletkezett), hiszen azt láttatja, hogy Melítész alakja a művész szimbolikus megtestesítőjeként van jelen a Csokonai-szövegvilágban. Sőt a szerepe ennél is összetettebb, ugyanis Csokonai Pope *Daphné*-jét követve egy allegorikus idill létrehozására törekedett Schraud Ferencné halálának alkalmából, és *Mondanivaló* cím alatt feloldotta a szereplők kilétének rejtélyét, saját magát Melítesszel azonosítva.³⁸ Noha *A’ Tsókok* elkészült részeiben Melítész esetén a művészszerp nem válik hangsúlyossá, úgy tűnik, az ötlet már a szöveg kidolgozásának kezdetén jelen volt, hiszen a jegyzetfüzet első tervezetében még szerepelt két, Gessnertől átemelt történetelem: „Melítész és Rozália házat építenek. Az Éneket és a’ Lantot feltalálják”,³⁹ a második tervezeten pedig a negyedik és ötödik fejezethez a következő vázlatpontokat jegyezte fel Csokonai: „R[ozália]. Kertet tsinál”, „M[elítész]. Lantot”.⁴⁰

Ugyancsak az illető szereplehetőségeket árnyalhatta volna tovább egy olyan jelenet, amely csak az első tervezeten szerepel: „Melítész és Rozália kezdik a’ Szerелем’ alkalmatlanságait érezni, tsókolódnak, és forró Tsókaik között amaz Fülemilévé változik, ez pedig Rozává.”⁴¹ Rozália rózsvá változásának motivációja a virággal való szimbolikus kapcsolatában rejlik, Melítész fülemülévé alakulása pedig a lantos, a dalnok szerepe felől válik értelmezhetővé. Szauder József szerint a rózsa és a fülemüle képét mint a szerelmesek együttes megjelenítőjét Csokonai először Metastasio XIII. kantátájában láthatta, onnan vehette át, és ugyancsak ezen kép variációját jeleníthette meg később *A’ muzsikáló Szépség* és *Az eleven rózsa*hoz című verseiben, míg ezt megelőzően *A’ Tsókok* tervezetében „epikus játék sugallatát sejtve iktatta át”.⁴² Szauder felvetése kétséget kizáró filológiai adatokkal nem igazolható, hiszen Csokonai „különös képességére” hivatkozott, amely révén a költő újra és újra képes volt felidézni életművében az emlékezetében megragadt képeket. Ugyanakkor néhány érv mindenképpen felhozható a meglátása mellett. Csokonai *A’ Tsókok* második énekébe beépítette Metastasio XVI. kantátája (*Amor timido*) alapján készített fordítását,⁴³ a bánkódó Melítész szájába adva az olasz költő sorait, lélektani háttérrel biztosítva ezzel az átvett szövegrésznek: „Ah kis Zefir,

³⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Amaryllis* = Cs. V. M., *Szépprózai művek*, 173.

³⁸ „Én (*Melítész*) éppen a’ temetés’ napján érkeztem haza faluról; ’s még azon friss mezei képzelődésemben mertem *Pásztorálra* botsátkozni.” *Uo.*, 171.

³⁹ CSOKONAI, [*Vázlatfüzet*], 63.

⁴⁰ *Uo.*, 67.

⁴¹ *Uo.*, 63.

⁴² SZAUDER, *Csokonai és Metastasio*, 151–152. Lásd még ugyanerről: SZAUDER József, *Csokonai poétikájához* = Sz. J., *Az éj és a csillagok*, 361–362.

⁴³ SZAUDER, *Csokonai és Metastasio*, 148–151.

menj utánna, 's mondd meg néki, hogy az én Lelkem vagy. Folj Nyomainn kis Patakocská, tám rád esmér, hogy az én Szemeimből fakadtál.”⁴⁴

Még szembetűnőbb ez a szerzői gesztus, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Melítesz révén Csokonai valamiként a művész szimbolikus megjelenítésére törekedett: a dalnok, a „lant feltalálója” a Csokonai számára mintaként szolgáló olasz költő szavaival fejezi ki bánatát. Ez alapján valóban feltételezhető, hogy a szöveg ihletkörében (nem csupán világképi hatást kifejtve) több Metastasio-szöveg is meghúzódik, különösen úgy, hogy Csokonai számos kantáta magyarra fordításával kísérletezett⁴⁵ – bár azt mindenképpen érdemes tekintetbe venni, hogy az Orpheusban Kazinczy tollából éppen a XVI. kantáta vonatkozó szöveghelyének a fordítása jelent meg *Sohajtás* címmel, amely Ráday Gedeont szintén egy új fordítás és átdolgozás létrehozására inspirálta.⁴⁶ Noha Szauder érvelése a rózsa és fülemüle kettős szerepeltetésére épült, érdemes lehet a XIII. kantáta teljes szövegét figyelembe venni, ugyanis már a címe is – *Il nome* (A név) – egy, a Csokonai-szövegben kiemelten fontos elemre irányítja a figyelmet. Még érdekesebb azonban, hogy Metastasio ezen művében szintén megjelenik a kedves fatörzsbe vésett nevének („Scrivo in te l'amato nome” – Beléd írom a szeretett nevet), valamint a növekvő fatörzsszel együtt növvő névnek a képe („Or crescerà col tronco il dolce nome” – Most együtt fog nőni a törzsszel az édes név). Szintén nem elhanyagolható körülmény, hogy a lírai én egy olyan személy nevét vési a törzsbe, aki miatt a halált kívánja („l'amato nome / Di colei per cui mi moro” – annak a szeretett nevét, akiért meghalok [saját fordítások – F. D.]). Úgy tűnik, mintha Csokonai ezt a képet ismételte volna meg Melítesz keserves gesztusainak fentebb már idézett leírásában, amikor Rozália nevét véste a fiatal fák törzseibe: „minden fiatalba felmetszettem azt, nőttek a' fiatalok, 's nőttek az én Gyötrelmeimis. Most már minthogy ötet nem reménylhetem többé, óhajtom a' Halált”⁴⁷. A két szövegrész közti hasonlóság roppant szembeötlő,⁴⁸ így könnyen meglehet, hogy nem egyszerű motívumegyezésről van szó, hanem tudatos átvételről, amely arra mutat rá, hogy Csokonai Metastasio lírájának alapötleteit és motívumait Melítesz bánatának érzékletes ábrázolásához használta fel.

⁴⁴ CSOKONAI, A' *Tsókók*, 99.

⁴⁵ Például: CSOKONAI VITÉZ Mihály, A' *háborús Zivatar (Metastasióinak VII-ik kantátája szerint)* = Cs. V. M., *Költemények 2. (1791–1793)*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1988, 91–92; CSOKONAI VITÉZ Mihály, A' *Ditsőség' Triumfusa* = Cs. V. M., *Költemények 3.*, 7–8. Noha Csokonai számos olasz fordítását Eschenburg *Beispielsammlungja* alapján készítette, Metastasio esetén ismernie kellett egy másik kiadást is. Ez minden bizonnyal a debreceni Református Kollégium könyvtárban megtalálható kilencötetes torinói kiadvány lehetett: *Poesie del signor abate Pietro Metastasio*, Torino, 1757. (CSOKONAI, *Költemények 2.*, 606.). Metastasio Csokonaira gyakorolt hatásának legátfogóbb vizsgálata: SZAUDER, *Csokonai és Metastasio*, 141–178. Csokonai fordításainak az eredeti változatokkal való részletes összevetését és fordítói gyakorlatának bemutatását lásd: Lorenzo LA NAVE, *Csokonai olasz nyelvből készült fordításainak vizsgálata = Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok*, 49–66.

⁴⁶ *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 24, 100, 431–432.

⁴⁷ CSOKONAI, A' *Tsókók*, 92.

⁴⁸ A hasonlóságra a kritikai kiadás is rövid utalást tesz: CSOKONAI, *Szépprózai művek*, 394.

Ehhez alkalmasnak bizonyultak számára a kantáták, amelyek „valósággal a melodramáknak sűrítetten érzelmi kivonatai”.⁴⁹

Nem zárható ki tehát annak a lehetősége, hogy Csokonai már olasz olvasmányai során találkozott a rózsa-fülemüle toposzpárral, viszont az alkalmazása filológiaiag a keleti irodalom iránti érdeklődésével kapcsolható össze. Csokonai az *Anakreoni Dalok* kivonatai közt szó szerint kimásolta a fülemülére vonatkozó részt az angol orientalista, Thomas Hyde *Veterum Persarum et Parthorum et Medorum Religionis Historia* című könyvéből:

a madarat is a csivitelő énekéről gyakran nevezik perzsául... *Hazârdastânnak*, tehát *Ezerszavú Madárnak*. Ez a név arra utal, hogy nagy változatossággal tud énekelni, amiképpen az *Európában* honos *fülemüle* is. Így aztán Sejkh Saadi Bulbúl Ghüyandânnak, tehát *Csevegő Fülemülének* hívja. Éppen ennek felel meg a görög név is, *Philoméla*, azaz a *Dal Kedvelője*. (Csak melleleg jegyzem meg, talán *Európában* még nem tudják,) A fülemülék rózsákat szoktak szagolgatni, virágról virágra szállva, mígnem teljesen megrészegegednek az illattól, és lehullnak úgy, hogy bármi megragadhatja őket. Ezért hasonlítja – mint mondják – a perzsa Sejkh Saadi az állhatatlan szeretőt a *fülemüle*hez, amely minden nap új rózsát keres.⁵⁰

Látható tehát, hogy Csokonai a fülemülehez társított mindkét képzetkört igyekezett mozgósítani: egyfelől a „dal kedvelőjeként” a költő vagy művész szerepéhez kapcsolta a madarat, másfelől a rózsához való viszonya miatt a szerelmi történetbe is beillesztette volna, hiszen a naponta rózsát kereső fülemüle képe visszatükrözte volna az állandóan Rozáliát kereső Melítész szenvedését. Ezeknek a szereplehetőségeknek az illető képbe kódolása kifejezetten jellemző a perzsa költészetre, amint a Csokonai által is kijegyzetelt William Jones könyvében olvasható: „A perzsa költők ugyanis gyakran hasonlítják magukat a fülemülehez, kedvesüket pedig a rózsához, mint azt a legékesesebb Hafiz is teszi szép énekében.”⁵¹ A szóban forgó képzetek összekapcsolását és poétikai kidolgozását Csokonai később végrehajtotta *A' Háfiz' sírhalma* című versében, melyben a „kellemes poéta” lelke úgy szállt az éden leányai közé, „[m]iként eme' madárka, / Melly már alélva hullt le / A' rózsá' szép ölébe”.⁵² Mindemellett a Dayka Gábor verseihez készített jegyzetekben olvasható egy további megjegyzés a két motívum egymáshoz való viszonyát illetően, Csokonai szerint ugyanis a fülemüle „a' Poézisban a' Madarak között az, a' mi a' virágok közt a' Rózsa, a' mi a' Tavasz, a' Hold,

⁴⁹ SZAUDER, *Csokonai és Metastasio*, 172.

⁵⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Budapest, Akadémiai, 2003, 198–199, 515.

⁵¹ „Solent enim poetae Persici seipsos cum lusciniis, amicas vero cum rosis saepenumero comparare, velut in pulchro carmine elegantissimus Hafez.” Lásd bővebben: SZAUDER, *Csokonai poétikájához*, 362.

⁵² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A' Háfiz' sírhalma* = Cs. V. M., *Költemények* 5., 38.

a' Hajnal, a' tsörgő Patak, a' Szép ortzák, szemek, és maga az ezerképű Ámor”,⁵³ vagyis a maguk nemében az abszolút legkiemelkedőbbet, a kiváltságosak szerepét testesítik meg. Ez a státusz Melítész és Rozália kiemelt helyzetéhez kapcsolódhat, ugyanis a kezdeti tervek szerint ők jelenítették volna meg az első emberpárt, akiknek sorsa összefüggésbe került volna az antik istenek történetével.

Bár csak a mű vázlataiban maradt fenn az ötlet és nem jutott el a végleges kidolgozásig, a toposzpár A' *Tsók*okba építésének lehetősége a források invenciózus átértelmezése felé mutat, hiszen Csokonai a tervek szerint nem pusztán áttemelte volna a szerelmesek ezen megjelenítési módját, és nem pusztán hangulatfestésre használta volna a képet, hanem rögtön szervesen be is illesztette volna abba a sűrűn szőtt motívumhálóba, amelyet a szereplők köre épített ki. Az átváltozások révén a történet metaforikus síkra helyeződött volna át, amelyet Csokonai előkészített a fennmaradt részekben, hiszen minden szereplő esetén motivált a kapcsolat az eredeti és az átváltozást követő állapot között. Melítész és Rozália átalakulása mellett a második vázlaton még két további, minden bizonnyal összefüggő átváltozás elképzelése szerepelt: „Psyche Tsókká változik.”; „A rózsa levelek Pillangókká változnak.”⁵⁴ Valószínűleg Psyche átváltozásjelenetének megírására készülve írta ki Csokonai a következő szövegrészt Longosz könyvéből: „A régiek valamiféle szerelmes örülettől elvakulva, azt hitték, hogy a lelket be lehet lehelni, és egy szerelmes csókkal egy másik testbe átáramoltatni.”⁵⁵ A gondolatnak, miszerint a szerelmesek közti csók egy olyan ritka pillanatot tesz lehetővé, amelyben felsejlik a lélek, számos variációját építette szövegbe Csokonai, például: „Az én Lelkem, Filander, egészenn Ajjakimra szállott ki akkor: és az én életem illy szoros házakba záródván nem egyéb volt, tsak egy Tsók”;⁵⁶ „Óh százszor boldogok, kik az ő Kedveseknek Kebelekben halhattak meg, százszor boldogok kiknek tévelygő Lelkek saját Kedveseknek Ajjakira szállhatott ki, hogy annak Lelkét ott megvárván együtt bujdossanak a' Paraditsomba.”⁵⁷ Hasonló gondolat jelenik meg Melítész Rozáliához írt első levelében: „a' mikor az én lelkem egyg kostolható tsókká válván duplász tsattanással fogja ezt a' te ajakidnak esküdni, hogy egyedül tsak te érted él”.⁵⁸ A rózsa és a fülemüle páros képéhez hasonlóan már A' *Tsók*okban megjelennek a Psyche-mítosz tudatosan átvett, a 18. század végének népszerű értelmezései – mint például az örök életre csókolt lélek jelképe, vagy az álom és a halál testvérisége –,⁵⁹ hogy aztán a *Lilla*-kötet utolsó előtti darabjában, A' *Pillangó*-hoz című versben teljesedjenek ki.

⁵³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Jegyzések és Említések a' Dayka Verseire* = Cs. V. M., *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, Akadémiai, 2002, 63.

⁵⁴ CSOKONAI, [Vázlatfüzet A' *Tsók*okhoz], 67.

⁵⁵ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Kivonatok A' *Tsók*okhoz* = Cs. V. M., *Feljegyzések*, 490.

⁵⁶ CSOKONAI, A' *Tsók*ok, 102.

⁵⁷ Uo., 91.

⁵⁸ CSOKONAI, *Melítész Rozáliához* [I.], 70.

⁵⁹ DEBRECZENI, *Csokonai, az újrakezdések költője*, 25–26.

Psyche mitikus alakján túl a motívumhálózat fontos elemei a történetben felbukkanó mágikus lények.⁶⁰ Az apró kis szerelem- és csóktündérek, amelyek a rózsákon vagy éppen Rozália arcán pihennek és csókolóznak, nem Csokonai leleményei, hiszen számos olyan olasz költő életművében felbukkannak, akiktől maga Csokonai is fordított.⁶¹ A „pargoletti amori”, azaz kis ámorok ott vannak Tassónál, például a *Dolcemente dormiva la mia Clori* kezdetű versben az alvó kedves arcán játszadoznak, míg Zappinál *Cento vezzosi pargoletti Amori*, azaz száz bájos kis Ámor dönti el, hogy Cloris arcára röppen. A toposszal Csokonai biztosan találkozott olvasmányélményei során, hiszen nagy mértékben elterjedt volt, és ő maga is több szövegében felhasználta, például *A' pillantó Szemekben*, ahol a kis Ámorok „raj módra dongnak” Lilla kökény szeme körül,⁶² vagy *A' megivott Ámor* című versben, ahol a rózsa közt talált apró Ámort a lírai én a szárnyaitól fogva borba mártja, majd a borral együtt megissza.⁶³ Az egyes tündérnevek, amelyek Csokonai leleményei, szintén vagy az Esthajnalcsilaghoz vagy a szerelemhez kötődnek: például Bézer a csókok tündére, neve a francia *csókolni* igéből származik, a tulipánlámpással világító Foszför nevének jelentése pedig *esthajnalcsilag*.⁶⁴

Csokonai érzékeny poétikai eljárásai egy olyan ötletekben és utalásokban gazdag szöveget hoztak létre, amely megkerülhetetlen az életmű értelmezésekor. *A' Tsókok* nem pusztán az olasz stúdiumok vagy a pásztorköltészet olvasmányainak kiváló le nyomataként értelmezhető, hanem azt is szemléletessé teszi, hogy a pályája első felénél járó költő hogyan viszonyult forrásaihoz, miként használta és értelmezte tovább a számára meghatározó és intenzívnek bizonyuló olvasmányélményeket, és milyen poétikai megoldásokat, eljárásokat tartott szem előtt egy korai nagy kompozíciójában. A Bíró Ferenc által emlegetett költői becsvágy nem pusztán a témaválasztásban, a mitikus poéma megalkotásában, a világtörténelem művészi feldolgozására törekvő ambícióban vagy az ábrázolni kívánt világképben érhető tetten, hanem a szöveg mikroszintjén is. Csokonai jegyzeteket készített a kezébe kerülő művészetelméleti munkák, illetve az általa olvasott szépirodalmi szerzők alkotásai alapján, és a lehető legtöbbet igyekezett felhasználni abból, amit megjegyzett és megtanult: szövegbe akarta foglalni mindazt, amit a megíráshoz készülődve listaszerűen feljegyzett magának, vagyis amit például más költők a csillagról, a rózsáról vagy a csókról írtak, bebizonyítva, hogy utalások és értelmezések egész hálózatát képes mozgósítani és szintetizálni; egy monumentálisnak szánt műben feleleveníteni és új struktúrába rendezni mindazt, amit az olasz, a német vagy éppen a keleti irodalomból sajátított el a koncepcióhoz igazított anyaggyűjtés közben. Ezzel az ambícióval függhet össze az is,

⁶⁰ Ezzel kapcsolatban lásd még a 23. lábjegyzetet!

⁶¹ KASTNER, 53–54.

⁶² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A' pillantó Szemek* = Cs. V. M., *Költemények* 4. (1797–1799), s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1994, 123–124.

⁶³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A' megivott Ámor* = Cs. V. M., *Költemények* 3., 26.

⁶⁴ CSOKONAI, *Szépprózai művek*, 394.

hogy az elkészült részeket külön is meg akarta jelentetni: nem a történet befejezettsége volt az elsődleges szempont ekkor már, hanem a szövegformálásban megvalósított költői bravúr,⁶⁵ amely a tervezett nagyvű alkotás töredékében is észlelhető.

FÜLÖP DOROTTYA

PhD-hallgató

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

dorottyafulop97@gmail.com

Csokonai's Kisses: Lessons from the Formation of a Text

Abstract: Csokonai's *A' Tsókok* ("The Kisses") is a love epic in prose that borrows from the world of pastoral drama and was originally intended to comprise twelve cantos. It remained unfinished but is nevertheless often considered the greatest accomplishment of Csokonai's early literary career. Csokonai borrowed liberally from his earlier readings and translation attempts during the creation of the text, and literary historiography has already made a detailed accounting of the exact locations and sources of such transplants. This study uses close textual analysis to reveal the sensitive poetical solutions employed by Csokonai to uncover parts where he inventively deviated from the patterns followed, and to point out the carefully structured network of motifs present in the finished parts.

Keywords: Csokonai Vitéz Mihály, *A' Tsókok* ("The Kisses"), 18th century, Italian literary influences, network of motifs

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/10-23.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁶⁵ Ez a költői megoldás ismét emlékeztet az 1826-os *Délszigetre*, amelynek mindössze az első két éneke készült el, és amelyet Vörösmarty később a maga töredékességében közölt az Aurora 1831-es évfolyamában. Nem mellékes, hogy Vörösmarty szintén az idill és a görög pásztorregény tradíciójának áértelmezésével kísérletezett, lásd bővebben: SZILÁGYI Márton, *Délsziget* = Sz. M., „Miért én éltem, az már dűlva van”: Vörösmarty-tanulmányok, Budapest, Kalligram, 2021, 69–81.

HERMANN ZOLTÁN

„Furtsa epopeák”

A *Dorottya* műfaji kérdéseire

Ha az 1804-ben megjelent *Dorottya* kapcsán igyekszünk Csokonainak az eposz-költéssel kapcsolatos, teoretikus – főképpen műfajelméleti – gondolkodásmódjáról beszélni, csinos listányi szöveget kell közelebről átvizsgálnunk. Ebbe a listába az elkészült műveket – egy eredetit, mint az említett *Dorottya*-t,¹ a Blumauer modorában átdolgozott pseudo-homéroszi *Békaegérharcot*² – ugyanúgy fel kell vennünk, mint a befejezetlen kísérleteket, például a Toldy által szintén 1799-re datált *Aranysujtásos nadrág*³ című töredéket is, vagy másokat. Magukat az idevonatkozó műfajelméleti írásokat is érdemes felvennünk: a *Dorottya előszavát*⁴ és az *Értekezés az epopeáról* bizonytalan célzattal készült szövegét, sőt még a megígért, de soha el nem készült művek vázlatait, jelesül az *Árpádiás*-eposzt,⁵ a valószínűleg el nem készült Pope-fordítás, *Az elrablott fiút*⁶ Csokonai-tanulmányokban való említéseit.

Az, hogy nem létező szövegek is viselkedhetnek forrásként, nem idegen a Csokonai-filológiától, és a Csokonai kritikai kiadások elrejtőzni képtelen és rejtegetni lehetetlen szellemétől. Éppen a *Költemények* 4. kötetében szereplő *Dorottya* – amelyhez Szilágyi Ferenc az említett kötetben nem kapcsolta hozzá a *Dorottya Előbeszédét* – kezen százhusz oldalnyi jegyzetanyaga a legjobb példája a tényként ki nem jelenthető, a filológiai adatokat helyettesítő, inkább valószínűsíthető dolgok sajátos retorikai/logikai használatára: ennek az érvelési technikának a lényege, hogy Csokonainál a saját kezű, de bizonyos szövegek esetében a számos idegen kéztől való másolatok létezése miatt (a *Dorottya* nem ilyen!) minden, akár csak spekulatív úton előállítható eshetőséget is sorra kell venni, és a valószínűségek közül – néha önkényesnek tűnő módon – kiválasztani a *legvalószínűbbet*, és azt konfirmálni irodalmi tényként. Ezt a szellemet a tradicionális kritikai kiadások, feltehetőleg, Karl Lachmann 1838–1840-es

¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények* 4. (1797–1799), s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1994 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 136–205, 676–796. (A továbbiakban a kritikai kiadvány-sorozat rövidítve jelöljük: CSVMÖM)

² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények* 2. (1791–1793), s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1988 (CSVMÖM), 33–61, 340–469.

³ CSOKONAI, *Költemények* 4., 106–117, 609–617.

⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Előbeszéd a Dorottya-hoz* = Cs. V. M., *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, Akadémiai, 2002 (CSVMÖM), 70–81, 221–236.

⁵ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Árpádiásznak Schematismusa 's formája*, Kazinczy-gyűjtemény, MTA KIK K 604/L., 164a–169a. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0863_k&hi=%C3%A1rp%C3%A1di%C3%A1s (Letöltés ideje: 2024. szeptember 14. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

⁶ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály, [*Értekezés az Epopeáról*] = CSOKONAI, *Tanulmányok*, 55.

Lessing-kiadása⁷ által bevezetett techné, a főszövegek megállapításának kényszere – ha már belefutottam ebbe a lapos képszerűségbe – engedte ki a palackból.

Vagyis e logika mentén a valószínűsíthető, egyenértékű változatok közül egyet mindenképpen tényként kell kezelnünk. Így jár el a kritikai kiadás 2002-es *Tanulmányok* kötetében a *Dorottya előbeszédéhez* és az *Értekezés az epopeáról* című Csokonai-szövegekhez jegyzeteket író Borbély Szilárd is. Miután ez utóbbi, 1802 táján íródott szövegnek a célja, konkrét Csokonai-művekhez kapcsolhatósága bizonytalan, illetve Borbély Szilárd szerint négy ilyen célképzet valószínűsíthető – (1) egy Csokonai által régóta tervezett „költészeti kézikönyv” elkészült darabja lehet, (2) a Zrínyi-újra kiadás kísérőszövegeként is elképzelhetjük a tanulmányt, (3) a *Dorottya*-előszóval való tartalmi átfedések miatt az *Előbeszéd* társszövegeként, de (4) az Árpád-eposz műfajelméleti előmunkálataként is olvasható –, újfent a legvalószínűbb változat megnevezése lesz a jegyzetíró feladata. A kritikai kiadásban végül Borbély Szilárd a (4)-dik változat mellett döntött.⁸ Jóllehet, az *Értekezés az Epopeáról* a *Dorottya* apológiája is lehetne.

Általánosabb kérdés, hogy miért igyekszik a maga *esetlegességein* keresztül is csodálható Csokonai-életműbe a tervszerűséget, az „újrakezdések” esztétikai morálját belelátni a Csokonai-recepció?⁹ Ez persze „mediális” kérdés is, a kéziratosság és a nyomtatás nyilvánossága közötti „átbillenések” sokféle variánsa áll a háttérben. A vígeposszal kapcsolatban milyen végtelenül szellemes, ahogyan az *Értekezésben* a *comicus-comica-comicum* terminusok esetében Csokonai végigvezeti, miként vetette el a később, a már tudtán kívül mégis elfogadottá lett *víg* jelzőt, és miért használja helyette a „furtsát”.¹⁰ Azt gondolom, itt sem az a tét, hogy egy koherens – bár kétségtől, nagyon szabályozottnak látszó – műfajelméleti konstrukció létrehozásáért tisztelhezzük Csokonait. Nem amiatt értékes az említett két teoretikus eposzelméleti szöveg, mert egy szabályosabb (didaktikusabban, tanárosabban elrendezett?) szerkesztet igyekszik Csokonai felvázolni, mint ami például a forrásként is megnevezhető Eschenburg-kézikönyvben olvasható, vagy a Földi Jánostól átvett (vagy Földivel együtt kigondolt?)¹¹ felosztás: sokkal inkább a maga korában ismert műfajelméletek-

⁷ Gotthold Ephraim Lessings *sämmtliche Schriften* 1–13., hg. Karl LACHMANN, Berlin, Voss, 1838–1840. Lachmannról lásd Karl POHLHEIM tanulmányát: *A szöveghiba – fogalom és probléma*, ford. SCHULCZ Katalin, Helikon, 1998/4, 496.

⁸ Az akkurátus okfejtést lásd CSOKONAI, *Tanulmányok*, 159–167. „Az eposz-tanulmány megírásával leginkább az Árpád-eposz terve hozható kapcsolatba. Noha ezt sem lehet teljesen megnyugtató módon bizonyítani, de a keletkezés idejének meghatározásához ez a feltételezés nyújtja a legtöbb fogódzót.” *Uo.*, 163.

⁹ Debreczeni Attila a „tervszerűséget” feltételező régi koncepciója (DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.) körül az újabb filológiai eredmények kapcsán, több kérdőjelet lát (lásd erről a jelen kötetben *A kaméleon pennájú Csokonai* című tanulmányát).

¹⁰ Lásd a §. 5. *A furtsa Epopeáról* című rész bevezetését: CSOKONAI, *Tanulmányok*, 52–54.

¹¹ Földi koncepciójának nyomaira Borbély Szilárd is hivatkozik: CSOKONAI, *Tanulmányok*, 161–164. Földi kéziratban maradt elméleti munkája: FÖLDI János, *A Vers-írásról*, Budapest, Kölcsey Ferenc Gimnázium, 1962.

hez való kritikus viszonya (hiszen hivatkozik a Voltaire *Henriás*ának Péczeli által fordított kiadásában is olvasható eposz-tanulmányra, az *Essay sur la Poësie Épique*-re,¹² vagy Pope elméleti megfontolásaira¹³ is), valamint az elméleteknek a „magyar” epikai kánonra vonatkozó pontosítása miatt.

Hogy előhozzak még kiváló debreceni filológusokat, mindenekelőtt Julow Viktor 1975-ös tanulmányát, amely *A helység kalapácsa* előzményei kapcsán emlegeti az eposzt és az eposzparódiát érintő műfajelméleti axiómákat, és beszél elég kimerítően Csokonairól és a *Dorottyról* is¹⁴ (közbevetőleg: Julow Viktor állt helyt Csokonai ígéretéért, amikor lefordította magyarra Pope *Fürtrablását*);¹⁵ vagy Imre László 1990-es *A magyar verses regényről* szóló monográfiáját, ahol verses epikánk előzményei között kerülnek elő ugyanezek az eposzi műfajokhoz kapcsolódó elméleti kérdések.¹⁶ Mindez jelzi az eposz és a vígeposz körüli műfajelméleti bizonytalanságokat is. Hogy miféle bizonytalankodások vannak a recepciótörténetben az eposzi műfajok kérdéskörének Csokonai-féle szépirodalmi és teoretizáló szövegei körül, arra igazából akkor jöttem rá, amikor kezembe került Ritchie Robertson *Mock-Epic Poetry from Pope to Heine* című monográfiája.¹⁷ (Sőt, előrevetném, hogy Csokonai teoretikus bizonytalankodásai mögött talán több kritikai érzék jelenlétét sejthetjük, mint amennyit a szóban forgó Csokonai-szövegcsoporthoz szóló filológiai diskurzus eddig megszólaltatott.)

Robertson könyve egyfajta műfaji fejlődéstörténet, ami azonban a bevezetőben nagyon is megfontolandó szempontokat vet fel. Először is: a műfaj újradefiniálásához az antik mintákon túl „klasszikus” olasz (Ariosto, Tasso, Tassoni), angol (Milton, Pope), francia (Boileau, Perrault, Voltaire) és német (Blumauer, Goethe) irodalmi

¹² *Essay sur la Poësie Épique*, Traduit d'anglois par M. de VOLTAIRE, Paris, Chaubert, MDCCXXVIII. Természetesen szó sincs fordításról a tanulmány esetében. A Péczeli-fordítás Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában megjelent kiadásából ez a rész hiányzik: „A költeményt kísérő szövegek közül elhagytuk *A Beszélő-Versezettől (vagy Epopeáról) készített próba* című, több, mint százlapos tanulmányt, amely Voltaire *Essai sur la poësie Épique*-jének fordítása, s amely nem szorosan a *Henriás* témájával, hanem az eposz műfajának történetével foglalkozik.” PÉCZELI József, *Henriás* (1792), s. a. r. VÖRÖS Imre, Budapest, Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 1), 33.

¹³ Pope a *The Dunciad* előszavában (első változata szintén 1728-ban jelent meg, névtelenül, ugyanabban az évben, mint Voltaire *Henriade*-ja: lehetséges valamiféle összefüggés a két kísérőszöveg között, illetve Voltaire „fordítás” kitétele is lehet utalás arra, hogy ismerte Pope rövid előszavát) az *Iliásztól* a *Henriásig* szemléli végig nagy lépésekben az eposz történetét. [Alexander POPE], *The Dunciad: An Heroic Poem, in three Books*, London, Dodd, 1728.

¹⁴ JULOW Viktor, *A helység kalapácsa és XVIII. századi előzményei: Fejezet a magyar irodalom aszinkron fejlődésének történetéből*, Studia Litteraria, Tomus 13, 1975, 37–54.

¹⁵ Alexander POPE, *A fürtrablás*, ford. JULOW Viktor, Budapest, Magyar Helikon, 1980. Julow *Fürtrablás*-fordításáról lásd D. RÁCZ István, „A fürtrablás” és az angol versfordítás szerepe Julow Viktor életművében, *Alföld*, 2020/5, 46–51.

¹⁶ IMRE László, *A magyar verses regény*, Budapest, Akadémiai, 1990, 58–61. Vö. KISS József, *A komikus hősköltemény útja A helység kalapácsáig*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1978/4, 432–443. Kiss József tanulmányának létezik egy bővebb, kismonográfia-terjedelmű, kéziratos változata.

¹⁷ Ritchie ROBERTSON, *Mock-Epic Poetry from Pope to Heine*, Oxford, Oxford University Press, 2009.

és műfajelméleti írásokat olvas össze:¹⁸ ez erős utalás arra, hogy az eposz komoly és komikus műfaji kánonjainak kérdését csak a korszakokon, és – főleg a 16–19. századi újeposzi divat esetében – nemzeti irodalmakon átívelő kánonokként szabad megközelíteni, hiszen ezek ismertsége, különösen a 18–19. század fordulójára, a párhuzamos nyelvek fordításirodalmának is meghatározó része volt. Az eposzi és vígeposzi anyag nem maradt a nemzeti irodalmak zárványa, ezek a művek általában a megjelenésüket követő első-második évtizedben már idegen fordításokban is elérhetőek voltak. Sőt ebből a tézisből egy újabb következik. Ha úgy tetszik, Franco Moretti *distant reading*-elméletének¹⁹ szép, korai példáit is megtaláljuk itt, hiszen a korszak irodalmárai és olvasói közül sokan nem az eredeti nyelven, hanem fordításokból, átdolgozásokból ismerik meg a klasszikus komoly és vígeposzokat. Tudjuk, hogy például Goethe csak a húszas évei végén olvasta el az *Íliászt* görögül, először tizenévesen annak egy német próza fordítása fordult meg a kezében; Csokonai sem angol, hanem francia próza-változatban olvassa Pope vígeposzát, s ő maga is „prózában” tervezte lefordítani a *Fürtrablást*.²⁰ Arra következtetünk tehát, hogy a közvetítőnyelvek által létrehozott, és a szigorú hermeneutikai fogalmaink szerint emiatt átértelmezett, másodlagos szövegek sokasága alakítja/torzítja a műfaji fogalmakat, ráadásul gyakoriak a retorikai (formai) transzpozíciók is, hexameteres versformák prózába vagy szabad ritmusú blank versekbe kerülnek át, vagy a komolyból paródiává alakulás közben versformát is cserélnek, mint például Blumauer hétsoros strófái esetében.²¹

A Csokonai-féle *Értekezés* végén a magyarul olvasható – vagy a „beígért” – szövegek felsorolásakor szép példatárat kapunk a formai átalakításokról is!

I. *Békaegérhartz*, írta Homér, általöltöztette, Cs. V. M. a' Blumauer' módja szerént. [...]

II. *A' Pulpitus*, írta Boileau, fordította Kováts Ferentz Ingenieur Úr. [...] *A' Magyar fordítást hasonló kettős Strófákban tette, ama' jó, de quietált Literator* [...]

III. *Az elragadtatott Hajfűrt*, írta Pope, fordította Cs. V. M. [...] Láttam én ennek egy folyóbeszédi fordítását, illy tzm alatt: *Az ellopott Bukli*, fordította Ánglus nyelvből Egy valaki az Ipoly mellett: egy darabja nálam meg is van, és az Előbeszédjébe azt jelenti a' Fordító, hogy ő e' Versezetet az Ánglus nyelvben

¹⁸ Különösen az 1–2., a *Genre in Stasis?* és az *Elements of Mock-Epic* című fejezetekben: *Uo.*, 16–34, 35–70.

¹⁹ FRANCO MORETTI, *Conjectures on World Literature*, *New Left Review*, 2000/1, 54–68; *Uő.*, *The Slaughterhouse of Literature*, *Modern Language Quarterly*, 2000/1, 207–227.

²⁰ CSOKONAI, *Költemények* 4., 612.

²¹ *Virgils [VERGILIUS] Aeneis, erster und zweyter Band, travestiert von BLUMAUER*, Wien, Gräffer, 1784. Magyarul: *Virgilius Énéassza, kit Blumauer németre travestált, most magyarossan által öltöztetett*, Első rész(!), Wien, Alberti, 1792. A második-harmadik rész: *Blumauer Aeneis-travesztijának Szalkay Antal-féle magyar átdolgozásához*, kiad. BÁNKI-HORVÁTH Sándorné, BORBÉLY Mária, SZÁDECZKY-KARDOSS Samu előszavával, *Acta Universitatis de Attila József Nominatae* 11, 1967, 13–86.

való gyakorlás kedvéért fordítgatta; abba tehát szerentséesebb nálam, hogy az eredetiből egyenesen tehette által nyelvünkre, a' midőn én tsak a' Frantzia folyóbeszédből boldogúlhattam. Ki légyen az a' Fordító ki nem tanulhattam, annyit mondhatok, hogy jó Magyar, de nem kellemetes.

IV. *Magyar Éneis*, melyet Virgiliusból travestiált Blumauer Úr, most pedig Magyarúl általöltöztetett Szalkay Antal Úr, Bétsben nyomt. – Virgiliusnak *Aeneis* nevű heroica Epopoéáját sinórmértékül vévén fel a' híres Blumauer, egy Comica Epopoéát tsinált belőle szintúgy XII Könyvben és kiadta német Verseken; mely versek Jámbusok, és áll egy Strófa 7 sorból, az első, harmadik, ötödik és hatodik sor 4 lábú, a' második, negyedik és hetedik 3 ½ lábú, az első sor a' harmadikkal, a' második a' negyedikkel, az ötödik a' hatodikkal egy cadentiára esik, az utolsó vagyis hetedik sor pedig cadentiátlan. [...] Erről a' fordításról méltó megjegyezni, hogy az nem szóról, szóra készített a' németből, hanem sokkal kisebb emennél, néhol pedig Szalkay Úr maga is gondolt hozzá, és ítéletem szerént nem helytelenül.

Itt már talám némely Érd. Olvasók várták, hogy a' Tassoni' *Eragadtatott Vederjéről* is emlékezzem, minthogy annak Magyar fordítását az Ujságokban ez előtt néhány esztendőkkal megígérttem. Igaz is az, hogy én ahoz hozzája fogtam, de majd minden oldalon tapasztaltam a' Perrault Úr' róla tett ítéletének helyes voltát, hogy t. i. annak minden Szépségét tsak egy született Olasz, vagy az olasz nyelvet, szokásokat, történeteket és kivált olasz Poétákat merevül esmérő Ember érezheti [...] De nem fizetem é le Hazámnak tett adósságomat azzal, hogy a' szép Belinda' *Vukliját* adom neki, egy Modena Veder helyett? Éppen így jártam az *Iliade Giocosájával* is Loredánnak; melynek elmaradását ismét azzal az Eredeti Comica Epopoéával kívánom helyre hozni, a' mellyről már szólni itt van legjobb alkalmatosság. Ennek tízimje: ...²²

...és itt következik az *Értekezésben* a *Dorottya* leírása!

Pope „vukli”-ját említve egy kéziratos, de ismeretlen magyar prózai fordításról és egy általa olvasott francia prózai változatról is beszél Csokonai, és ez már csak azért is érdekes – különösen a történet ismeretében –, mert jól látszik, mennyire közel kerül egymáshoz a 18–19. századi műfaji hierarchiákban a fő helyre állított eposz és a polgári esztétikai ideológiákban ennek helyét elfoglalni óhajtó regény. (Csak utalnék itt Csonki Árpád disszertációjának szellemes megjegyzésére, amely megengedné, hogy például Dugonics *Etelkájáról* mint prózában írt Honfoglalás-eposzról beszéljünk.)²³

²² CSOKONAI, *Tanulmányok*, 54–59.

²³ „A románként való olvasást a verses forma sem zárja ki, ugyanis a kor diskurzusában ez még nem volt egyértelmű elvárás a regényekkel szemben. Pálóczi Horváth Ádám a *Rudolphias*...-ban a műfaji differenciálatlanság korabeli tapasztalata miatt írhatja, hogy eposzát más műfajok elvárásai szerint is lehet olvasni: »Én úgy irtam mint Epopeiat; – a' mások' szeme előtt Poéma lesz-e? vagy Historia? vagy Román? nem tudom. – Nékem mind-egy, akarmi legyen: mert abban a' tudományos tekintetben vévén a' dolgot, melyben

A másik ilyen fontos kérdés – emlékezzünk, hogy Julow Viktor is komolyan veszi az angol műfaji terminológiát az 1975-ös tanulmányában²⁴ – a *mock-epic* kérdése. Az angol kifejezés ugyanis nem a ’víg’, ’paradisztikus’ jelentésárnyalatot kapcsolja a komoly eposzi műfaj esztétikai „degradációjához”, hanem ’hamis’ ’ál-műfajként’ jelöli meg ezt a változatot, és éppen az arisztotelészi retorika „ki beszél?” kérdésének a további kategóriákat is meghatározó formánsai szerint megkülönböztet *mock-heroic* (ál-hősi), *mock-action* (ál-cselekményes) és *mock-narrative* (ál-elbeszélői) típusokat.²⁵ Ezen a ponton tisztábban, differenciáltabban látjuk a vígeposz közkeletű meghatározását. Amiről az angol, Robertson által tisztázott terminológia beszél, az a hősietlen szereplők pátoszos szerepekben való jelenléte, vagy a cselekmény kisszerűsége, esetleg az elbeszélés pátoszának folytonos ironiába fordulása (az „átcsapás”, ahogy Julow írja) –, ami így nem más, mint a retorikai, műnemi kategóriáknak a kimozdítása az alapfunkcióikból.

Robertson ehhez még annyit tesz hozzá, hogy voltaképpen nem is hoz létre új műfajokat a *mock-poetry* – vagyis igazából Robertson nem különíti el a komoly és a „víg”, vagy, ahogy Csokonai mondja, a „furcsa” eposzt a klasszikus mintáktól. A többévszázados Homérosz- és Vergilius-recepció szerint az antik mintaszövegek maguk is tartalmazzák a hősietlen hősök epikus elemeit. Odüsszeusz húst süt, a trójai nők kiszökdösnek a városból, hogy a folyóban kimossák a szennyes ruhát, Aeneas sem viselkedik hősként Dido királynővel, és egyébként is folyton siránkozik, mondhatnánk, „nyafog” az eposz első felében, mielőtt partra szállna Itáliában. Az elmondottakból pedig talán az is következik, hogy a normatív poétikák állításaival ellentétben igazából értelmetlen a magas esztétikai értékű eposz műfaji degradációjáról beszélni, mert az eposz a robertsoni elgondolás szerint egységes műfajhagyomány,

(minden más mellyekes ki-nézések nélkül) köteles venni, a’ ki itélő Birája akar lenni verses munkámnak, nem annyira tettem én tárgyúl magamnak az Epopeia’ belső alkotmányját, mint a’ kötött beszéd’ érdemét.« [...] Egybevetve [...] egy olyan elvárásrendszer körvonalazódik, ahol az efféle romános szerelmi történeteket, mint a *Léta*... vagy az *Etelka*, az eposziként értelmezett téma (Árpád és kora), vagy az eposzi verselés mód miatt (alexandrinusok) már az eposzokra vonatkoztatható elvárások szerint lehetett értelmezni, illetve ezen elvárások meghiúsulása esetén elítélni.” CSONKI Árpád, *Hagyományörzés és hagyományteremtés a XVIII. század végének és a XIX. század elejének hősi epikájában*, Doktori értekezés, Budapest, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2019, 40. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/51705/dissz_Csonki_%C1rp%E1d_irodalomtud.pdf;jsessionid=F10E9C57BBC894D23464D33A1C8E19C0?sequence=1

²⁴ A Julow által idézett régebbi angol szakirodalmat sok helyen Robertson is idézi: „Beaty-Matchett, *Poetry from Statement to Meaning*, New York, 1965, 125; J. S. Cunningham, *Pope: The Rape of the Lock*, London, 1961, 16; T. R. Barnes, *English Verse*, Cambridge, 1967, 120–121; J. Warton, *Essay on the Writings and: Genius of Pope*, London, 1756, 246; W. Nowotny, *The Language Poets Use*, London, 1962, 8; T. T. Tanner, *A. Pope: The Dunciad*, Oxford, 1966, 3; JULOW, lábjegyzetek.

²⁵ Robertson monográfiájában tézisszerűen jelennek meg a fogalmak: *mock-action*: 17 skk.; *mock-epic*: 32 skk.; *mock-heroic*: 49 skk. A *mock-heroic* terminust maga Julow is használja a tanulmányában, ezt írja az egyik lábjegyzetben: „Toldy Ferenc még csak – terminológiánk szerint – a *mock-heroic*ot vette észre a műben, Falk Miksa látta meg elsőnek a patetikusnak komikusba *átcsapásait*.” JULOW, 49.

aminek két változata van, képletesen szólva, az *iliászi*, és vele párhuzamosan, annak folytatólagos provokációjaként, a *Batrakhomüiomakhia* hagyománya.²⁶ (Éppen, mint az antik tragédia és a szatírájáték kettőse.)

Annak, hogy a műfaj történet szétválasztja a két ágot, történeti okai vannak. Robertson arra hívja fel a figyelmet, hogy a 16–19. századi, az eposzról szóló teoretikus írások mind úgy gondoltak saját koruk eposzirodalmára, mint ami jobb a klasszikus mintáknál; mint ami kijavítja Homérosz vagy Vergilius következetlenségeit és stílustörő megoldásait. Ugyanakkor nagyon lényeges ennek a kritikának az ideológiai, teológiai-filozófiai indoklása is. Az antik eposzokban az istenek és a halandók közös világban élnek, természetük sem különbözik sokszor egymástól. Az emberi cselekvések gyakran az isteni cselekedetek paródiái, vagy fordítva, az istenek utánozzák a leggyalázatosabb emberi jellemhibákat. A barokk eposzokban, Tassónál, Miltonnál azonban az ember az Isten által teremtettség világban él, és mindig kiderül, hogy nincs hatalma megkérdőjelezni az isteni akaratot, és nincs képessége – legfeljebb csak részlegesen – másolni az isteni természetet. Emiatt Robertson az eposznak nem ebből a keresztény változatából (epizodikusan ugyan vannak kitérők: Tassónál Tankréd és Klorinda, vagy tegyük hozzá: Zrínyinél Delimán és Cumilla története), hanem Ariosto kaotikus, novellisztikus, világi eposzi változatából, a maga idején elképesztően populáris *Orlando furiosoból*²⁷ vezeti le a 16–19. századi vígeposz keletkezését. (Talán Boileau *Pulpitusa* az, amely a barokk eposzi kellékek transzpozícióira épít.) Másfelől Robertson említi, hogy (különösnek tűnhet) a korai felvilágosodástól az elbeszélői diskurzusokat nem annyira az eposzi, vallásos emelkedettség, hanem sokkal inkább a tankölteményekre jellemző, az olvasó értelmére apelláló beszéd jellemzi. (Csokonai éppen az *Értekezés az Epepeárról* elején, Szerdahely György Alajos nyomán a poézis negyedik „Rend”-jeként említi a „Didacticát”).²⁸ Vagyis a tanköltemény diskurzusa vezeti vissza az elbeszélést, az elbeszélői műfajokat a befogadás racionális, mérlegelő működéséhez.

Az a műfaj történeti képzet tehát, hogy a vígeposz az eposz esztétikai és etikai elenpontja, a barokk eposz műfaji változatának 16–19. századi eltúlzott presztízséhez kötődik, és nem állja meg a helyét a többi, az antik vagy az ariosto-i műfaji változatokkal való összevetésben. A *mock-poetry* 17. századdal kezdődő népszerűsége egyfelől egy műfaj történeti, heroizáló tévképzetnek a provokációja, másfelől az egységesnek

²⁶ „The epic poet was supposed to follow the rules and produce something that exactly corresponded to them; it was not enough for him to emulate Homer and Virgil, because they were thought either to have written such masterpieces that any attempt at emulation must fail by comparison, or else to have written meritorious but faulty epics which deviated from the rules. Not only, therefore, did many of the features of epic migrate into other genres, but epic as a genre became a ready target for parody. This is the function of mock epic. To a large extent, mock epic existed alongside serious epic to a form of parody which did not question or invalidate the value of the major genre. Mock epic is thus an expansion and transformation of mock-heroic poetry. But, as we shall see, from its beginnings in the pseudo-Homeric *Battle of the Frogs and Mice*, the mock-heroic mode implied a criticism, however mild, of the values of epic.” ROBERTSON, 32; lásd még: 50–51.

²⁷ *Uo.*, 35–45.

²⁸ CSOKONAI, *Tanulmányok*, 42.

tekinthető, a komoly és a parodisztikus változatokat egyszerre tartalmazó eposzfogalomnak a rehabilitációja. (Miközben ne feledjük el, hogy Cervantestól, Sterne-től, Goethe *Wilhelm Meister*étől kezdve a regény is ugyanilyen módon rehabilitálja a komoly és a parodisztikus hangnemeket keverő elbeszélésmódot.)

Mi következik mindebből Csokonai *Értekezésére* és a „furtsa epopeákra” nézve? Egyfelől az, hogy Csokonai következetlenségei – Eschenburg szigorú rendszerétől való eltérései – mégsem következetlenségek, hanem a hármass rendbe, a *vitézi*, a *bajnoki* és a *furcsa* alműfajokra tagolt epopea nála mégis valami egységes műfaji diskurzust sejtet. (Sajnos, hiába bírálok emiatt Szilágyi Ferencet, én sem tudok szabadulni a valószínűségek mérlegelésének szegényes módszerétől.) Illetve, látom Csokonai teoretikus, végső megoldásra nem jutó – emiatt lennének befejezetlenek az eposzi munkái? – küzdelmét: igazodni szeretne az erősen előíró jellegű tudományos diskurzushoz²⁹ (igaz, nincs is alkalma kifejteni ezeket az elméleti konstrukcióit, esetleg a diákjai előtt vagy *előszavakban*), de példaanyaga ellentmond az elméletileg kidolgozott kereteknek. Egészen lenyűgöző az a kijelentése, hogy csak hat vitézi eposz van a világirodalomban, minden nemzetnél csak egy: a görögöknél az *Íliász*, a latinoknál az *Aeneis*, az olaszoknál a *Megszabadított Jeruzsálem*, az angoloknál az *Elveszett Paradicsom*, a franciáknál Voltaire *Henriása*, a németeknél Klopstock *Messiása*.³⁰ A hetedik nyilván az ő magyar *Árpádiása* lehetne, ha megírná! Milyen ravasz retorikai felvezetés a „minden nemzetnek csak egy vitézi eposza lehet” ehhez a ki nem mondott következtetéshez, emlékezzünk csak a *Dorottyá* 32. lábjegyzetére: „Jusson eszedbe, édes Magyarom! a halhatatlan KAUNITZnak ama mondása, hogy nemzeti Karaktere tsak az Anglusnak és a Magyaroknak van...”³¹

És a *Dorottyá* kánon- és értelmezéstörténetére nézvést mi következik a Robertsonnál olvasottakból? Az, hogy nem találhatjuk ki Csokonai intencióit, miért akarta megjelentetni *Kleist-fordítása* és a *Lilla* mellett harmadikként a *Dorottyát*. Vagyis, hogy miért tartotta ezekkel egyenrangúnak a művet, pedig mintha az *Árpádiás*-tervhez képest a *Dorottyá* „csak” paródia volna! Vagy mégsem? A valószínűségekből a tények kategóriájába átkényszerített válaszokat lehetne csak adni ezekre a kérdésekre. Ami azonban látható (és látszik is) a Robertson által felvetett szempontok felől: miért ragaszkodunk ahhoz, hogy egy korszak irodalomszemléletében csak patetikus műfaj foglalhatja el a műfaji vagy a kánon-hierarchia csúcsát? Miért nem lehet ott egy vígeposz? A *Dorottyá*, vagy Verseggy *Rikóti Mátyása*?³²

²⁹ Lásd Eschenburg téziseit az epopeáról: Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften: Zur Grundlage bey Vorlesungen*, Berlin – Stettin, Nicolai, 1783, 120–142.

³⁰ Vö. CSOKONAI, *Tanulmányok*, 44–51.

³¹ CSOKONAI, *Költemények* 4., 156.

³² Azt is érdemes azonban figyelembe vennünk, hogy Csokonai elméleti és szépirói eposzi kísérleteivel nem az elszigetelt és 1804 környékén még nem túl gazdag magyar eposzi kánonat provokálja, hanem a Szörényi László által tárgyalt 18. század végi, magyarországi latin hősepikát, vagy Pálóczi Magyar Hunyadiját és a pályáját kezdő Percsényi Nagy László kiseposzait. Vö. SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták*, Budapest, Nap, 2018; CSONKI.

És még egy zavarbejtő dolog, ami a Csokonai által emlegetett „furtsa epopeák” általános sajátosságának tűnik (van kivétel, bár kevés: például Boileau *Pulpitusa*), és amiben a *Dorottya* is igazodik ehhez a rejtett diskurzushoz: *a női hősök előtérbe kerülése! A megszábadított Jeruzsálem* Tankréd és Klorinda-exkürzusa,³³ Pope *A fűtrablásának* Belindája, Tassoni – ahogy Csokonai említi: *Az elragadtatott vederjének* – női karaktereihez³⁴ kapcsolódó női fókusz együttérző vagy szatirikus megjelenítését előszeretettel alkalmazzák a „bajnoki” és „vitézi”, férfias eposzi beszéd módok kontrasztjaként (még ha ez a narrációban nem is mindig érvényesül). Ne tagadjuk le, hogy a *Dorottyában* is *végeposziasítva*, különös célzattal jelenik meg a vénlány-, kurva- és asszonycsúfolók közköltészeti hangja!³⁵ Csokonai „furtsa vitézi versezetének” nem egyedül az asszonyi, győzedelmes végkifejlete (a „diadalma”) az, amit az olvasónak észre kell vennie, hanem az a poétikai megoldás is szembe kell tűnjön, hogy a „Vénus/Citére” személyében megjelenő, női *deus-ex-machinában* az elbeszélő voltaképpen kifordítja a csúfolókból átvett – néhol persze az alantas, és a maszkulin nyelvi virtuozításban is gyönyörködő³⁶ – diskurzust. A csúfolkodó narrátorból megcsúfolt poéta válik: az istenasszony záró monológja³⁷ szinte feminin befogadói fókuszúvá, *empatikus* női olvasásmóddá alakítja a korábbi, a mű első háromnegyedére jellemző férfias szarkazmust, és empatikus olvasóvá a szarkasztikus elbeszélésmód tettestársaként mindeddig jelen lévő, cinkos olvasót. A csodás megfiatalodással, a vénség és a csúnyaság naturalisztikus színekkel részletezett leírásának visszavonásával tulajdonképpen a poéta-narrátor – kicsit még dacos – bocsánatkérését találjuk a „furtsa” elbeszélés utolsó soraiban. Ez az éles hangnem- és fókuszváltás fedi fel a *Dorottya mock-narrative* jellegét: mindaz, amivel a narrátor a *Dorottyában*, a mű olvasása során megneveztette az olvasóit/hallgatóit, a befejezés felől nézve már nem más, mint a nevetés miatti szégyenérzet.³⁸ Egy jól felépített narráció, ami végül – az empatikus befogadó számára – hiteltelennek bizonyul.

³³ Monteverdi *Il combattimento de Tancredi e Clorinda* (1624) dramatizált, három szereplős „madrigálja” népszerű formában is közvetíti a Tasso-eposz „stílustörő” epizódját.

³⁴ Tassoni *La Cecchia rapita* (1622) című végeposzának több opera-feldolgozása is van a 18. század végén, a legismertebb ezek közül a Gastone Boccherini Tassoni-adaptációjára Salieri által írt *opera buffa* – Salieriék műfaji megjelölése szerint *opera eroicomica(!)* –, aminek 1772-ben, Bécsben volt a bemutatója. (Ennek híre éppenséggel eljuthatott Csokonaihoz 1800 körülre.)

³⁵ A közköltészeti párhuzamokat lásd *Közköltészet 1. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, CSÖRSZ Rumen István, Budapest, Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 79–130.

³⁶ Külön kiemelhetők *Dorottya* monológjai, amelyek javarészt egyes szám első személyben előadott csúfolószövegek, akárcsak az *Ódák* kötet *A Dorottya kínjai* címet viselő versszövege (CSOKONAI, *Költemények* 4., 90–94.), amely a verselését illetően nem, esetleg tartalmilag volna „visszaileszthető” a *Dorottyába*.

³⁷ CSOKONAI, *Költemények* 4., 198–204.

³⁸ Ehhez lehetne kapcsolni a *Dorottya* virtuóz rímtechnikáját mint a komikum forrását. Kosztolányi vagy Kovács András Ferenc (*Jack Cole daloskönyve*) nyelvjátékai előzményének tekinthetjük Csokonai némely megoldását, amelyben Csokonai a rímfeleletek váratlanságát úgy képes fokozni, a szűkös magyar rímkészletet azzal gazdagítja, hogy idegen, olykor még el is torzított szóanyagot rímeltet a magyar szövegekkel: frajok/bajok, hangzott/akompanyírozott, nem illik/kákompillik stb.

Dorottya nem valódi eposzi hős; a mű cselekménye nem kataklizmatikus történelmi eseményt ír le, hanem egy farsangi mulatságot; elbeszélője pedig a saját narratív szerepén is ironizál, hogy végül aztán egy váratlan, az ironikusból elégikusba hajló fordulatot tegyen. Az ál-hősiesség, az ál-cselekményesség és az ál-elbeszélés alakzatai kísérik végig a *Dorottya* teljes szövegét.

Hermann Zoltán
 egyetemi docens
 Károli Gáspár Református Egyetem
 hermann.zoltan@kre.hu

“Treatise on Epopeia”: Regarding the Genre of Csokonai’s Dorottya

Abstract: Csokonai’s *Treatise on Epopeia*, written for a vague purpose, is surprisingly close to the modern approach taken in Ritchie Robertson’s monograph *Mock-Epic Poetry from Pope to Heine*. Neither Csokonai nor Robertson considers the serious and parodic versions of the epic as a distinct tradition, as heroic epics also contain parodic elements, and mock-epic poetry is not really a travesty of the heroic epic, but – in Aristotelian terms – a pseudo-heroic, pseudo-actionary or pseudo-narrative (mock-heroic, mock-actionary or mock-narrative) discourse. Hence the canon-historical misconception – to which, of course, Csokonai himself falls victim in the *Treatise on Epopeia* – that only the genres belonging to the “high-brow”, heroic epic can be considered classics of national literature. But Csokonai’s poetic practice shows otherwise. Although the reception of Csokonai may see biographical reasons for this, reasons for the fragmentary nature of his oeuvre, in fact it may seem that Csokonai regarded an ironic, satirical version of the double epic tradition as his poetic ideal. At the end of this paper, I argue that in his poetic procedures of what Csokonai calls the „furtsa epopea” – which involve heroes and literary figures, and which can be linked to plot and narrative forms – female discourses, female focus, or narrative positions empathic with female perspectives also play a prominent role in most cases. This is also evident in Csokonai’s poem *Dorottya*.

Keywords: epopeia, epic tradition, mock-epic poetry, genre

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/24-33.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

A Csokonaihoz köthető latin propozíciós versek és a 18. század végi debreceni latin poétikaoktatás

A korábbi filológiai kutatások eredményeképp¹ Csokonai életművének Szilágyi Ferenc által sajtó alá rendezett kritikai kiadásában tizennégy korai latin nyelvű vers jelent meg az úgynevezett *Zöld Codex* kézírataiból, melyeket a kutatás ezen fázisában egyértelműen a költő diákkori verseiként értelmezett a szakirodalom.² A *Szatmárnémeti Gyűjtemény*³ felfedezése révén ezeknek a verseknek a szerzői státusza bizonytalanná vált: nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy ezek a diák Csokonai írásai-e, melyeket praeceptorori tevékenysége során felhasznált oktatási célból (mintaként), avagy az általa praeceptorként oktatott diákok egyikének a Csokonai által kiadott témákra írt propozíciói. Ez utóbbi mellett szólnak a kéziratban található, kommentáló bejegyzések, mint azt Debreczeni Attila részletesen kifejtette.⁴ A korábbi feltételezés szerint a tizennégy latin nyelvű propozíciós vers, amennyiben Csokonai írta őket, minden valószínűség szerint az 1785/86-os tanévben keletkezhetett, amikor Csokonai a poétai osztályt végezte Háló Kovács József vezetésével. Ha azonban praeceptorori tevékenységéhez köthetően egyik diákja munkái, akkor későbbi keletkezésűek, mivel Csokonai a praeceptorori munkát 1794. március 24-ével kezdte. Közülük tíz egy-egy klasszikus auktortól vett szentencia verses kidolgozása, négy pedig descriptio, azaz leírás. A *Tanítók Kötelességei* elnevezésű 1795. évi tanterv szerint latin nyelvű verseket a tanév folyamán két periódusban írtak a diákok: először a tanév elején, amikor Cato morális disztichonjaival és Syrus szentenciáival foglalkoztak, majd a második félévben, miután megismerkedtek Ovidius *Tristium*ával és Vergilius *Georgic*áját és *Aeneis*ét kezdték feldolgozni. Ennek megfelelően a szóban forgó versek esetében is előbb íródhattak a szentencia-versek, majd a leírások.⁵

A latin propozíciók és versek tehát feltételezett keletkezésük rendjében a következők:

¹ Elsősorban: JUHÁSZ Géza, J. GULYÁS Margit, *Csokonai latin zsenéi*, Studia Litteraria, Tomus 7, 1969, 75–92; JUHÁSZ Géza, J. GULYÁS Margit, *Csokonai latin zsenéi*, Studia Litteraria, Tomus 10, 1972, 61–70. A kritikai kiadás említett kötete: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 1., 1785–1790*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1975 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

² Ennek kontextusáról lásd JUHÁSZ Géza, *Csokonai-tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1977, 69–109. Továbbá: VARGHA Balázs, A „Zöld codex”: *Csokonai költői fejlődésének első szakaszáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1953, 111–162; SZAUDER József, *Sententia és pictura*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1967/5–6, 517–532.

³ DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *„Jöszte poétának”: Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, Budapest, Argumentum, 2005.

⁴ DEBRECZENI Attila, *A filológia haszna (Újabb kérdések Csokonai életműve körül)*, Lyukasóra, 2005/10, 8–10.

⁵ CSOKONAI, *Költemények 1.*, 337.

- 1) *Prudens futuri Temporis exitum caliginosa nocte premit Deus* (A jövő titkait bölcsen ködös homályba rejt az Isten)⁶
- 2) *Nil feret ad Manes Divitis umbra suas* (A gazdag árnya [lelke] sem visz semmit magával a másvilágra)⁷
- 3) *Ne quid nimis* (Semmiben se legyünk szertelenek)⁸
- 4) *Magna servitus est magna fortuna* (Nagy szolgaság a nagy szerencse)⁹
- 5) *Nescio qua natalis Patria cuique est cara* (Nem tudom, kinek-kinek miért kedves szülőházája)¹⁰
- 6) *Vis et nequitia quidquid oppugnat, ruit* (Erő s álnokság bármit ostromol, ledől)¹¹
- 7) *Dum in Dubio est animus, paulo momento huc et illuc impellitur* (Míg kétségben van a lélek, csekély okra ide-oda hányódik)¹²
- 8) *Haud facile emergunt, quorum virtutibus obstat res angusta domi* (Nem könnyen emelkednek ki, akiknek tehetségét otthoni szűkös helyzetük korlátozza)¹³
- 9) *Taurorum lucta* (Bikák viaskodása)¹⁴
- 10) *Hyemis descriptio* (A tél leírása)¹⁵

⁶ Uo., 18, 414; CSOKONAI VITÉZ Mihály összes művei, Elektronikus kritikai kiadás, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs TÓTH Barna, DOI: 10.5484/Csokonai_Vitez_Mihaly_osszes_muvei, id: csokonai_vers_0037_k.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0037_k&hi=Prudens%20futuri (Letöltés ideje: 2024. szeptember 13. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes) A követő jegyzetekben az internetes linkek erre az elektronikus szövegkiadásra vonatkoznak.

⁷ CSOKONAI, *Költemények* 1., 18, 41;

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0038_k&hi=Nil%20feret%20ad%20Manes

⁸ Uo., 19, 418.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0039_k&hi=quid%20nimis

⁹ Uo., 19, 420.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0040_k&hi=servitus%20est%20magna%20fortuna

¹⁰ Uo., 19, 422.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0041_k&hi=qua%20natis%20Patria

¹¹ Uo., 20, 424.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0042_k&hi=et%20nequitia%20quidquid%20oppugnat

¹² Uo., 20, 426;

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0043_k&hi=Dubio%20est%20animus

¹³ Uo., 20, 428.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0044_k&hi=facile%20emergunt

¹⁴ Uo., 33, 493.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0080_k&hi=Taurorum%20lucta

¹⁵ Uo., 33, 495.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0081_k&hi=Hyemis%20descriptio

11) *Apum pugnae descriptio* (A méhek harcának leírása)¹⁶

12) *Degeneres animos timor arguit* (Az elfajzott lelkeket elárulja a félelem)¹⁷

13) *Orpheus Tartara penetrat pro Uxore Euridice* (Orpheus behatol az alvilágba feleségéért, Eurydicéért)¹⁸

14) *Pictoribus atque Poetis Quid libet audendi semper fuit aequa potestas* (A festőknek és a költőknek mindig teljes joguk van arra, hogy akármit is merjenek)¹⁹

Az is biztonsággal kijelenthető, hogy akár Csokonai saját írásairól, akár az irányítása alatt más által írott versekről van szó, ezek a szövegek fontos információkat hordoznak arról, milyen elméleti poétikai háttérre alapoztak, és milyen poétikai eljárásokat követtek ebben az időszakban a Debreceni Kollégiumban, mely poétikai háttér Csokonai számára mindenképp meghatározó volt.

Az a korábbi kutatásokból is egyértelmű, hogy a 18. század közepéig a jezsuita Voss *Poeticarum Institutionum, Libri tres* kötete volt a meghatározó latin poétika tankönyv a Debreceni Kollégiumban is, amelyet még a század második felében is használtak esetenként.²⁰ Mitológiai kézikönyvként a 18. században mindvégig a jezsuita François-Antoine Pomey *Pantheum mythicum seu fabulosa deorum historia* című kötetének használatát tartja meghatározónak a szakirodalom.²¹ Mindez egy szersmind azt is jelzi, hogy a debreceni protestáns latin poétikai oktatás a korabeli jezsuita repetens költészet gyakorlataól, legalábbis a 18. század első felében, nem vált el élesen, amint azt Szőnyi Benjámín versei jól példázzák.²² Ezt a jezsuita oktatási metódust két alapvető sajátság határozta meg: a verstani és műfaji formagazdagság hangsúlyozása és az aktuális tematika. Mint azt Szádóczky Vera kutatásai²³ jól mutatják, a jezsuita poétikai oktatás egy kifinomult verstani-műfaji rendszeren alapult,

¹⁶ *Uo.*, 33, 497.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0082_k&hi=Apum%20pugnae%20descriptio

¹⁷ *Uo.*, 34, 499.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0083_k&hi=animos%20timor%20arguit

¹⁸ *Uo.*, 34, 501.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0084_k&hi=Tartara%20penetrat%20pro%20Uxore

¹⁹ *Uo.*, 34, 503.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0085_k&hi=Quid%20libet%20audendi%20semper

²⁰ Gerardus Joannes Vossius, *Poeticarum Institutionum, libri tres*, Amsterdam, Elzevier, 1647. A kontextusról lásd CSOKONAI, *Költemények* 1., 340–347.

²¹ François-Antoine POMEY, *Pantheum mythicum seu fabulosa deorum historia*, Lugduni, Molin, 1659.

²² A közeg bemutatását lásd IMRE Mihály, *A termékeny Magyarország toposza Szőnyi Benjámín latin nyelvű versében* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2012, 377–393.

²³ Az egyik legteljesebb leírása ennek az oktatási metódusnak, szemléltető példákkal: SZÁDOCZKY Vera, *Neolatin elégiaköltészet a 18. századi Magyarországon: A jezsuita költészetoktatás és Makó Pál munkássága*, Kézirat, PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2020.

középpontban az elégikus-disztichonos formával, a poétikai feladatok is erre épültek. Tematikailag nem volt jellemző a szentencia-alapú versépítkezés, a descriptiók, leírások is valamely aktuális, érdeklődést keltő tárgy vagy jelenség köré épültek, és igen nagy hangsúlyt kaptak a (sokszor az uralkodócsaládhoz kötődő) laudációk. Ehhez a metódushoz képest a Debreceni Kollégiumban és a protestáns poétikaoktatásban általában jelentős váltást hoztak Losontzi István poétikai tankönyvei.²⁴ Mint a most vizsgált propozíciók is egyértelműen alátámasztják, az 1770-es évektől verstani kézikönyvként a diákok elsősorban Losontzi István *Artis poeticae subsidium* (Pozsony, 1769) című kötetét használták. Amint azt a kötet alfejezetei mutatják,²⁵ annak metódusa komoly hangsúlyt fektetett az antik minták követésére, az elégiák mellett az epikus költszetzet is preferálta, és külön fejezetet kaptak benne a költői szentenciák, valamint egy mitológiai kislexikon. Az itt vizsgált propozíciókból is világos, hogy vagy szentencia-alapúak, azaz egy-egy költői bölcsesség kifejtéseit adják, vagy descriptiók, de többnyire az antik költészetből ismert leírások utánképzései; és mindkét esetben kiemelt központi szövegszervező szerepe van a mitológiai képeknek, utalásoknak, történeteknek. Míg tehát egy jezsuiták által oktatott verselő alapkészségként sajátította el a formai-verstani bravúrok és sokszínűség mellett az aktuális, alkalmi költszetzet tematikai megalkotásának gyakorlatait, addig a Losontzi-tankönyv inkább a formailag pontos és sokszínű, ámde határozott gondolati motívum (szentencia) köré szerveződő versképzést preferálta, kiemelt szerepet adva az antik költszetzeti motívumok és az antik mitológia elmélyült újragondolásának és újraképzésének. Bán Imre, Losontzi kötetének kutatója nem véletlenül jegyzi meg, hogy talán nem is a versfarcágás végett, hanem az antik klasszikusok mélyebb megértése érdekében írta meg kötetét a szerző.²⁶ Ennek a koncepcionális változásnak komoly következményei voltak a versszervező eljárások, stratégiák vonatkozásában, amelynek a szakirodalom az itt vizsgált propozíciós versek kapcsán – ellentétben azok keletkezési körülményeivel, verselésével, esetleges verstani vagy grammatikai hibáival – eddig kevesebb figyelmet szentelt.

Holott már az első vers esetében egyértelműen kirajzolódik egy jellegzetes, egyedi stratégia. Míg a költemény kezdősorai mintegy „felmondják”, variatíván megismétlik

²⁴ Erről részletesen lásd BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költszetzet* = B. I., *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1976, 215–228; PAP Ferenc, *Losontzi István nagykőrösi professzor és éneklésben tanító mester: Kiegészítő adatok és kérdések* = *Leleki arcunk: Tanulmányok Szenczi Árpád hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. MÉHES Balázs, Budapest, L'Harmattan, 2016, 161–186.

²⁵ LOSONTZI István, *Artis poeticae subsidium, complectens I. Artis poeticae elementa. II. Collectionem poematum faciliorem. III. Collectionem poematum varii generis. IV. Collectionem poematum elegiacorum ex Ovidio. V. Collectionem poematum epicorum. VI. Flores et sententias poetarum. VII. Selecta scholae Salernitanae praecepta medica paribus hungaricis versibus reddita. VIII. Pantheum mythicum contractum, – in usum tyronum concinnatum*, 1769, Posonii, Joan. Mich. Landerer. E. M. és 1784, Posonii, Joan. Mich. Landerer.

²⁶ BÁN, 221–222.

a tételmondatot, és az olvasó a továbbiakban ennek kifejtését, igazolását várna, a következő sorokban egy már-már csattanószerű invenció beiktatásával a várttól erősen vagy kevésbé erősen, de eltérő, helyenként már-már nyitott zárlatot kap a vers. Ez a stratégia éppen ellentétes a jezsuita képzésben is megjelenő didaktikus költeményekben alkalmazott 'példázat + tanulság' szerkezettel, hiszen itt egy tanulságot rögzítő, kiinduló mottó dekonstruálása figyelhető meg. A *Prudens futuri Temporis exitum caliginosa nocte premit Deus* (A jövő titkait bölcsen ködös homályba rejti az Isten) proposícióra írt vers Isten végtelen hatalmának leírásával indul, de nem kanyarodik tovább Isten végtelen bölcsességének leírása felé, ahogyan a feladat elvárna, és nem hoz példát arra, miért bölcs dolog a jövő megismerésétől elzárni a halandókat. A szöveg Isten végtelen hatalma kapcsán fokozatosan annak félelemkeltő, fenséges mivoltára utaló képeket sorakoztat fel, záróképként a rettenetében visszaforduló folyóval, amely így a természetes folyamatok meggátlására, kifordítására is utal. A zárómondat pedig nem megnyugtató példázat, hanem problémafelvető, nyitott expozíció: a jövő megismerésére vonatkozó isteni tiltás egyszersmind elveszi az embertől azt a lehetőséget, hogy teleologikusan átlássa a saját sorsát: hiszen aki nem ismeri a célt és a végkimenetelt, az nem látja az okokat, azaz az életét értelmezhetővé tevő összefüggéseket nem tudja összefüggésként tekinteni. Ebből a nézőpontból nem a sors vak, hanem az ember vak a saját sorsára.

A másik feltűnő stratégia, amely a latin szövegekben megfigyelhető, az asszociatív és tematikus láncok versek közötti kiépítése, ami egy önkéntelennek tűnő ciklusszervező intenciót eredményez. E ciklusszervező linkhálózat egyrészt a szentenciákban célba vett filozofikus problémagócok mentén alakul, másfelől pedig mitologikus történetek és motívumok nyomán épül ki. E két irány mentén, úgy tűnik, hogy a latin nyelven kidolgozott proposíciók között létrejön egyfajta poétikai kapcsolat, belső koherencia, akár szándékosan, akár ösztönösen – olvasói szempontból mindenképp érvényes módon. Az előbb említett vers fő problémája, az emberi sors bizonytalansága még két további latin proposícióban tér vissza, más-más aspektusból. A *Dum in Dubio est animus, paulo momento huc et illuc impellitur* (Míg kétségben van a lélek, csekély okra ide-oda hányódik) proposíciójú vers akár az imént elemzett első proposíciós vers folytatásának is tekinthető: az emberi lélek hánykolódását a szöveg nem valamiféle jellemhibának, tétovaságnak, „csekély oknak” tulajdonítja a tétel sugallata mentén, hanem ontológiai okot ad neki, amennyiben a szándékok, azaz az emberi sors teleológiájának rejtettségét nevezi meg okként. A zárásként megidézett hajó metafora ugyancsak érdekes: a bizonytalanságtól, hánykódástól való mentesülést a lélek-hajó számára a horgony jelenti, amely keresztény szimbólumként a reményre, azaz az Isten által biztosított jövő látatlanban is pozitív elfogadására utal – ám ez a lehorgonyzás itt egyszersmind azt is jelenti, hogy a hajó helyhez kötötté válik, pedig célja és lételeme a mozgás. A *Magna servitus est magna fortuna* (Nagy szolgáltság a nagy szerencse) proposícióra írt szöveg ugyanezt a bizonytalan, ok- és céltalan hányódást jeleníti meg a vakszerencse toposzához kapcsolva, ezúttal nem a vízszintes

hánykolódás, hanem a függőleges, hol fenn, hol lenn állapotok váltakoztatásával. A tétel didaktikusan nyilván arra irányult, hogy a vers mondja ki tanulságképp: nem érdemes a csúcsra törekedni, sem anyagi-társadalmi tekintetben, sem pedig általánosabban véve. Ezt a két aspektust fel is villantja a vers szövege: egyrészt a gazdag uralkodók képében, akik bár anyagilag, illetve a hatalom tekintetében a csúcson vannak, a lelki békét nem tudják magukénak, másrészt a villámsújtotta hegycsúcs képében, jelezve, hogy a villámok elől az alatt húzódó táj biztonságban van. Azonban e képekre, különösen a záró természeti képre nem igaz, hogy kimondaná: nem érdemes a csúcsra törni, jobb a kiegyensúlyozott közepszer. A villámsújtotta hegycsúcs képe ugyanis csak annyit árul el: magasra törni veszélyes, de egyszersmind fenséges is.

Ráadásul ez a két téma két „link” is, amely a latin versikék egész sorát állítja láncolatba. A gazdagság kérdése újra visszatér *Nil feret ad Manes Divitis umbra suas* (A gazdag árnya sem visz semmit magával a másvilágra) és a *Haud facile emergunt, quorum virtutibus obstat res angusta domi* (Nem könnyen emelkednek ki, akiknek tehetségét otthoni szűkös helyzetük korlátozza) című tételeknél. Az előbbi nagyon rövid, és kevésbé invenciózus: arra mutat rá, a propozíció szándékának megfelelően, hogy a pénz az evilági életben szinte bármivé konvertálható, de belső, a lélekben maradandó értékke nem váltható át – erre utal, hogy a lélek, vagyis az árny nem viheti azt magával a másvilágra. Ez akkor válik érdekessé, ha hozzáolvassuk a másik verset, a pénz és a tehetség minidialógusát. Itt is felbukkan a csúcsra törekvő tehetség problémája, de ez a tehetség nem az anyagiakban és a nem a hatalomban látja az elérendő csúcst, hanem a „summi honores”-ban. Ezt a hivatalos fordítás ’legmagasabb tisztségek’-ként nevezi meg, ám a „honores” tiszteletet, tiszteletet és méltóságot is jelent. Ha a virtus „honores”-ra tör, az tehát valószínűleg nem hivatali karrierépítésre utal, hanem arra a törekvésre, hogy a tehetség kivívja a neki járó tiszteletet, egyszersmind méltóságot sugárzó állapotba kerül, kicsiszolva önmagát. És mint a kis párbeszéd jelzi: ehhez a folyamathoz a pénz elengedhetetlen eszköz és segítség. Nem öncél, nem a nagy mennyiségű pénz birtoklása jelenti a csúcsra jutást: a csúcsra jutás belsőleg motivált, kívülről is elismert belső értékeket célzó folyamat, de segédeszközként a pénz feltétlenül szükséges hozzá.

Mindeközben két másik szöveg is a csúcsra törés motívumait építi tovább: a *Sem-miben se legyünk szertelenek* címmel fordított *Nequid nimis* propozícióra írt szöveg, és a *Degeneres animos timor arguit* (Elfajzott lelkeket elárulja a félelem) propozícióra írt vers. Az előbbiben a klasszikus sztoikus szentenciához, amit inkább a *Kerüld a végleteket!* felszólítással lenne érdemes fordítani, a mitológiai Icarus-példázatot illeszti hozzá a szöveg. Ez több más latin verssel együtt rámutat arra, hogy bár Ovidiustól a *Tristia* volt a hivatalos tananyag, a *Metamorphoses* jóval maradandóbb hatást gyakorolt a diákokra. Az Ovidius-szövegben ugyanis valóban a végletes nagyratörés, a hübrisz példázataként jelenik meg az Icarus-történet, mind az apa, mind a fia szem-szögéből. A vizsgált propozíciós vers szövege azonban átfordítja a kézenfekvőnek tűnő asszociációt egy szokatlan aspektus felvillantásával. Ahelyett, hogy a hübrisz irányába mozdulna, arra utal, hogy aki túlságosan magasra hág, az magát a dolgot

nem végzi el, mert megveti (az aprómunkát) – vagyis magát a folyamatot nem járja végig. Bár nem fejt ki részleteiben a vers, de világos, hogy ebben az értelmezésben Icarus vesztét az okozza, hogy a szárnyait nem maga készítette aprólékos munkával, így nem tudta, hogy a tollakat a nap tüzetől megolvadó viasz tartja össze. Másrészt azt is kiemeli a vers, hogy az a hely, ahol Icarus a mélybe zuhant, századok elteltével is őrzi nevét. Ezt a két körülményt mérlegelve a kihagyásosnak feltételezett két záró sor fordítása is módosulhat: a „scando” ige ugyanis nem törekvést jelent elsődlegesen, hanem felhágást, felugrást, azaz a ’Ne törekedjetez tehát túlságosan magasra!’ felszólítás úgy is érthető, hogy ’Ne ugorjatok/hágjatok tehát túlzott hirtelenséggel magasra!’ A mondat folytatásánál a kritikai kiadás logikai hiátust érzékel, kimaradt sort feltételez: ám ha folyamatosan olvassuk a szöveget, a „neve, si vis” szerkezet kissé ügyetlenül fordítható úgy is, hogy ’legalábbis ha nem akarod, hogy minden tettetted számon tartsák.’ Hiszen magasra törni, mint Icarus példája is mutatja, veszélyes: ugyanakkor ez az útja annak, hogy tetteit, még ha tragikus végkifejlettel is, századok múlva is számontartsák.

Ez pedig összecseng azzal, amire a *Degeneres animos timor arguit* (Elfajzott lelkeket elárulja a félelem) proposícióra írott vers is utal, ezúttal egy másik mitológiai személy, Aeneas példáján keresztül. A vers az eddig tárgyalt alapmotívumokból építkezik, még a szóhasználat szintjén is, kiegészítve azokat a félelem motívumával: aki fél, az „hic sidus poterit non scandere celsum”, azaz nem tud a csillagok magasságába felhágni, és nincs köze az égiekhez. Aeneas pozitív példaként hozza fel a szöveg, mint aki égi, azaz isteni származását azzal igazolta, hogy nem ismerte a félelmet (vagy, a befejezés csattanója szerint: ha ismerte is, nem ismerte el, hogy fél). Az „omnes tempsit virtute labores” sor természetesen fordítható úgy, ahogyan a hivatalos fordításban áll, miszerint Aeneas vitézségével minden megpróbáltatást semmibe vett. Ugyanakkor a szóhasználat (virtus, labores) visszautal a két imént elemzett szövegre, ahol a virtus feltörekvő tehetségként jelent meg, és Icarus veszte az el nem végzett munka volt: ha ezt az áthallást jelezni szeretnénk, akkor a fordítás úgy hangzik, hogy ’tehetségének minden munka/próba semmiség volt csupán’. Jól látszik, hogy a versszöveg itt is kijátssza a proposíciót: az eredeti tétel ugyanis valóban arra irányulhatott, hogy az *Elfajzott lelkeket elárulja a félelem*, a vers azonban nem arról szól, hogy a gyávák előbb-utóbb lelepleződnek. A „degeneres” jelző alapjelentése ugyanis nem az ’elfajzott’, hanem ’nem nemes’, ’nemestől távol álló’. A vers problémafelvetése pedig arra épül, hogy hiába vezeti le bárki származását az égiektől, azaz hiába nemes származású a kutyabőr alapján, ha mégis gyáva a csillagok közé hágni: a nemesség bizonyossága az, ha valaki nem fél, vagy legalábbis úgy cselekszik, mint ha nem félne semmiféle munkától és kihívástól. Ez egyszersmind azt is mutatja, hogy félelem nélkül, de a munkákat/megpróbáltatásokat nem megkerülve magasra hágni nemhogy kerülendő, sokkal inkább nemes és követendő példa. Még ha veszélyes is.

Ezek a tematikai csomópontok azért is érdekesek, mert egy másfajta aktualitást céloznak, másfajta pedagógiai attitűdöt tételeznek fel a poétikai gyakorlatok során, mint a jezsuita repetens költészet. A karrierépítést sokszor hatékonyan segítő alkalmi verstechnikák és bravúrok elsajátítása helyett a debreceni diákok a versalkotás során kénytelenek

voltak végiggondolni olyan, számukra életkori szempontból is aktuális problémákat, mint a pénz szerepe, a társadalmi felemelkedés módjai, formái, etikai háttere és veszélyei, és mindezt úgy, hogy a vonatkozó szentenciák megállapításait nem megismételniük és cifrázniuk kellett, hanem aktívan újragondolni, megkérdőjelezni, dekonstruálni.

A Csokonai-életmű szempontjából nézve ezen is túlmutat azonban, ahogy e három motívumkör, tudniillik a gazdagság/haszon, a függőleges koordinátákkal leírt határátlépés (átlépés az égiek/alvilágiak birodalmába), illetve a belső virtus mibenléte egy következő, immár metapoétikai és esztétikai szintre emelkedik a két záró versben. A két, feltehetően utoljára keletkezett propozíciós versnek, azaz az *Orpheus Tartara penetrat pro Uxore Euridice* (Orpheus behatol az alvilágba feleségéért, Eurydicéért) és a következő, *Pictoribus atque Poetis quidlibet audendi semper fuit aequa potestas* (A festőknek és a költőknek mindig teljes joguk van arra, hogy akármit is merjenek) tételre írt költeménynek egyfajta összegző, összefoglaló karaktert tulajdonított a szakirodalom, elsősorban nyelvi kidolgozottságuk, verselésük, és az előzőeknél komplexebb témakezelésük miatt.²⁷ Mint látni fogjuk, a latin versek motívumhálója ezt az összegző-visszaütő jelleget, illetve a metapoétikai váltást teljes mértékben alátámasztja. Az Orpheus-vers forrásaként a kritikai kiadás Vergilius *Georgicá*ját és természetesen Ovidius *Metamorphoses*-ét jelöli meg.²⁸ Ezek a szövegek – különösen az Ovidius-költemény – egyértelműen a költészet/dal/művészet erejének és ezen erő korlátainak bemutatására használják Orpheus alvilágjárásának történetét. A *Metamorphoses* 10. könyvében szereplő nyolc történet számos értelmező, többek között Aczél Zsolt kötetében szerint²⁹ párokba rendezhető, így Orpheus alvilágjárásának pártörténete Pygmalion leány-szobrának csodás megelevenedése lesz. Mindkét történetben művészről van szó, mindkét esetben a szerelem szenvedélye mozgatja a művészeket, és mindkét esetben az a tét, hogy művészetük erejével a nem élő (hiszen Eurydice halott, a szoborlány pedig soha nem is élt) élővé tudják-e változtatni. Mindkettejük művészete ars-ként, azaz mesterségként csodálatosan kifinomult, de mindkét esetben látjuk, hogy ez szükséges, de nem elegendő a vágyott metamorfózishoz. Ezen a ponton válik el egymástól a két történet: Pygmalion nemcsak kéri Venust, hogy keltse életre szobrát, hanem olyannyira hisz abban, hogy műalkotása élő, hogy eleve úgy bánik a szoborral, mintha az már élne – miközben szeretőként simogatja és becézgeti a szoborlányt, aközben éled meg az, és nem közvetlenül a Venusnak bemutatott kérés áldozat nyomán. Orpheus viszont, mint tudjuk, hátrafordul: és ez a hátrafordulás itt nem a Hades szavában való kételkedésre utal, hanem arra, hogy maga sem hiszi el, hogy dalának erejével elbűvölte az egész alvilágot, és visszahozhatja az élők közé Eurydicét. Voltaképp a saját művészetének életadó erejében kételkedik: és a művészet természete szerint abban a pillanatban, amikor erejében valaki kételkedni kezd, az

²⁷ CSOKONAI, *Költemények* I., 345.

²⁸ Uo., 502.

²⁹ ACZÉL Zsolt, *Orpheus éneke: Ovidius metapoétikus elbeszélései a Metamorphosesben*, Budapest, Ráció, 2011.

megszűnik létezni, illúzióvá válik, szertefoszlik. Ahhoz tehát, hogy a művészet ereje csodát tehessen, a művészet erejébe vetett elragadtatott hit, enthusiasmus szükséges: ez azonban csalóka, hiszen Pygmalion látszólagos sikertörténetét is csak a szobrász szemszögéből látjuk, és ha ő elhiszi, hogy a szoborleány megéledt, akkor az számára valóban élő, ami viszont nem jelenti azt, hogy maga a metamorfózis nem csupán szubjektíve, Pygmalion szemszögéből érvényes.

A debreceni propozíció látnivalóan ehhez a problémakörhöz kapcsolódik, ámde a néhány soros szöveg, az eddig megszokott módon, újraalkotja és megváltoztatja a klasszikus pretextust. Két jelentős változtatást látunk itt Ovidius szövegéhez képest. Egyrészt a debreceni verskézirat egyetlen megjegyzéssel sem utal arra, hogy Orpheus Eurydice-mentő kísérlete sikertelen lett volna: „S használt saját magának is, mert édes hitvesét visszanyerve szállt fel a napvilágra; így győznek a dalok az alvilági lelkeken [tkp.: a halálon] is”³⁰ – olvassuk. Az, hogy Orpheus vállalkozása happy enddel végződik, egyáltalán nem szokatlan az orfikus hagyományban: Darab Ágnes összefoglaló tanulmánya³¹ igazolta, hogy a Vergilius Orpheus-feldolgozása előtti antik hagyományban ez a boldog végű változat volt elterjedtebb. Ráadásul Csokonai korában is élő volt ez a történetvariáns, még ha némi csavarral is: Christoph Willibald Gluck 1762-ben Bécsben bemutatott, kirobbanó sikert hozó *Orpheus és Eurydice* című operájában mikor Orpheus, látva a szertefoszló Eurydicét, öngyilkos akar lenni, hogy újra együtt lehessen vele az alvilágban, megjelenik Amor, és Orpheus önfeláldozó szerelmének jutalmaként újra visszaadja neki Eurydicét – így a darabot az 1774-es változatban már a *Trionfi Amore* című, Amor, azaz a szerelem hatalmát dicsőítő kórus zárta.³² Csokonai egy későbbi, vázlatban maradt költői kísérletében is visszatér a halott Eurydicé Orpheushoz, bár a vázlatból ennek magyarázata a töredékes szövegből nem derül ki.³³

Az azonban világos, hogy jelen versben a hasonlóan pozitív végkifejlet nem a szerelem hatalmának, hanem a költészet hatalmának tulajdonítható. A vers másik fontos nívója egy újabb mitológiai szereplő, Tantalos alakjának exponálása. Tantalos Ovidius szövegében is felbukkan egyetlen sor erejéig: az alvilágban megjelenő Orpheus dalára „nem kapkod a tűnő / habhoz Tantalus”.³⁴ A későbbi feldolgozások is hangsúlyozzák: arra az időre, míg Orpheus dalát hallja, megszűnik a Tantalost kízó éhség és szomjúság. A propozíció

³⁰ CSOKONAI, *Költemények* 1., 502.

³¹ DARAB Ágnes, *Búcsú a hitvestől? Orpheus és Eurydiké*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, 2012/1, 27–43.

³² Gluck operájáról és az Orpheus-történet 18. század végi egyéb feldolgozásairól lásd Vanessa AGNEW, *Enlightenment Orpheus: The Power of Music in Other Worlds*, Oxford, Oxford University Press, 2008. A korábbi előzményekről lásd Olga ARTSIBACHEVA, *Die Rezeption des Orpheus-Mythos in deutschen Musikdramen des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2008.

³³ Az *Orpheus innepet tart...* kezdősorú, autográf kéziratként fennmaradt *Tervezet*: CSOKONAI, *Elektronikus kritikai kiadás*. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0885_k&hi=eurydice

³⁴ „nec Tantalus undam / captavit refugam” Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, 10, 41–42. Devecseri Gábor fordítása

versben azonban azt olvassuk, hogy Orpheus dalára nem tűnik el többé a megrakott asztal Tantalus elől, és megízlelheti végre a dús lakomát. Orpheus dala itt nem a vágyat szünteti meg, hanem a vágyak tényleges, bár csak időleges kielégülését hozza, mégpedig a legalapvetőbb vágyakét: az éhséget, a szomjúságét és a szerelemét. A diákversben tehát Orpheus, Aeneashoz hasonlóan, félelem nélkül, vagy legalábbis azt legyőzve, nem kimutatva vállalkozik a határátlépésre: akárcsak a korábbi versben a gazdag ember, ő is behatol az alvilágba. Orpheus azonban olyan tehetség, aki nem kerülte meg a munkát, nem mások tollával ékeskedik, mint Icarus: művészetét mesterséggént is tökéletesre csiszolta, belső értékévé emelte, olyan értékévé, amelyet (a pénzzel ellentétben) magával vihet az alvilágba. Így dala, művészete ténylegesen használ, haszonná válik: Tantalus számára az illúziót valósággá változtatja, és „sibi profuit”, azaz önmagának is használ, hasznára van, mégpedig felesége visszaszerzése révén. Az eredményességet, célorientáltságot jelző „pro” előtag pedig újra megismétlődik a „provocat” kifejezésben: szó szerint elő-repül, azaz felrepül, feljut az alvilágból, ami immár a sikeres felemelkedés, a csúcsra eljutó, a maga méltóságában megjelenő tehetség cselekvése a versek szerint. A diákvers tehát vitába száll Ovidius *Metamorphoses*-ével: hangsúlyosan felszámolja a művészet hatalmába vetett hit bizonytalanságát, és az illúziókeltés érvényességének dilemmái helyett a művészetnek kézzelfogható, fiziológiailag megragadható, megemészthető, megélhető pozitív hatást tulajdonít.

Ezt a verset követi zárásként egy másik propozíciós vers, az előbb említett *Pictoribus atque Poetis Quidlibet audendi semper fuit aequa potestas* (A festőknek és a költőknek mindig teljes joguk van arra, hogy akármit is merjenek) című vers. A propozíció szó szerinti, és igen híres idézet Horatius *Ars poeticájából*. Ezt a mondatot a Horatius-vers kontextusában hagyományosan a költői licencia, azaz a költői képzelet szabadságának tételeként szokás értelmezni, ahogyan Bede Anna műfordítása is teszi – „Mit? hogy a festő és költő bármit kiagyalhat? / hogy joga van, s volt is, hogy képzeletét eleressze?”³⁵ –, és a Horatius-vers, nem kevés iróniával, rögtön korlátozza is azt, mégpedig az illőség, és ennek mentén a valószerűség, valószínűség elvárásának felemelésével: „Csakhogy azért nem kell sóst s édest összekavarni, / kígyóhoz hatyú, s tigrishez birka nem illik”³⁶. A diákvers, a megszokott dekonstrukciós eljárással, már az első sorokban ettől erősen eltérő értelmezést ad a Horatius-szentenciának. A vers kezdősorában a költőkre nem a „poeta”, hanem a szakrális és közösségi kontextust applikáló „vates” szót használja, és egyszersmind definiálja is azt: költő az, aki mindent, ami az emberi elmét megragadja, közzé tesz, nyilvánosságra, napvilágra hoz („vulgat”) – azaz a költészet nem korlátlan illúzió, hanem az emberi „mens”, vagyis elme/szellem valóságából fakad. A folytatás szerint a költőnek nem arra van szabadsága, hogy bármit elképzeljen, hanem hogy bármit kimondjon: itt a „for, fari” ígét

³⁵ „Pictoribus atque poetis / quidlibet audendi semper fuit aequa potestas.” Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 9–10.

³⁶ „sed non ut placidis coeant immitia, non ut / serpentes auibus gementur, tigris agni.” *Uo.*, 12–13.

használja a vers, amely ugyancsak szakrális kontextussal bír, jóslást és jövődölést is jelent, erről pedig az első propozíciós versből egyébként tudjuk, hogy az emberi sors értelmét az ember elől elzáró Isten tiltja. A vers, következetesen tovább haladva, most azt definiálja, mit is jelent a költői értelemben vett kimondás: „quae non sunt ... esse jubent” és „sistunt non entia nobis”, azaz „oly dolgokat, amik nincsenek és sohasem voltak, létre hívnak a költők, nem létező dolgokat állítanak elénk”. Itt már nemcsak az élők és a nem élők, hanem a lét és nemlét közötti határátlépésről van szó: a szöveg hangsúlyosan és megismételve a semmiből teremtés szakrális, egyedül Istent illető képességét ruházza a költőkre.

A vers utolsó három sora újabb, és egyre erősebb szinonimákat kínál erre a teremtő aktusra: „comprendere versu” / „pinxisse colore” / „proferre”: azaz ’versmértékelt nyelv által megragadni’, ’színnel megfesteni és elő- vagy felhozni’, ’napvilágra hozni’. A megragadás gesztusát és örömét már ismerjük a Tantalus-utalásból, aki Orpheus dalának köszönhetően lesz képes megragadni az előle mindig eltűnő ételt és italt. A „profero” ige előtagja is, mint emlékszünk, már nagy hangsúlyt kapott az Orpheus-versben a „profuit” és a „provolat” igéknek köszönhetően: az eredményesség, a célorientáltság és az elő/felemelkedés általuk felidézett asszociációi mellé az itt használt „fero, ferre” ige új jelentésrétegeket társít. Érdeemes egy pillantást vetni a „profero” ige jelentéskörére: előhoz, teremt, napvilágra hoz, megnevez, kiemel. A vers ebbe az igébe azonban nemcsak a kimondás, a szóval való teremtés asszociációs folyamat tereli bele, hanem a festés tevékenységét is. Ez pedig nem elsősorban egy másik művészeti ágra való utalás, sokkal inkább az „ut pictura poesis” elvének alkalmazásáról van szó. A vers középső sorai ugyanis a gigászok, háрпиák és egyéb mitológiai lények, majd váratlan váltással a realitáshoz sokkal közelebb álló csatáknak, a fa növekedésének és a sivatag homokszemeinek megfestését, descriptióját is a költő tevékenységeként mutatják be.

Ennek kapcsán két mozzanatot érdemes kiemelni. Egyrészt a vizsgált latin propozíciós versek egy része, amelyekről eddig kevesebb szó esett, descriptio: olvashatunk rendhagyó latin leírást a hazaszeretetről, a télről, a méhek harcáról és a bikák viadaláról. Amikor a záróköltemény kegyetlen harcok, a fa természetének és a sivatag homokszemeinek leírását említi, az akár finom utalásként is értelmezhető a fent említett, feltehetően már korábban megalkotott leírásokra (a csata a méhek és bikák kapcsán jelenik meg, a természeti folyamatok bemutatása pedig a tél és a hazaszeretet leírása kapcsán). Másrészt arra is érdemes figyelni, hogy a versen belül ez a szekvencia a mitológiai csodalények leírása révén határozott Horatius-imitációval indul, csak hogy ezt egy hangvételeben is szokatlan közbevetés előzi meg: vajon az így létrehozott költői csodalények létét „Ki hinné? (Senki).” Ez a közbevetés egyértelművé teszi, hogy a diákvész itt is ironikusan olvassa a Horatius-szöveget: mintegy exponálja azt, hogy a valószínűség, valószínűség követelménye mennyire abszurd és voltaképp szükségtelen a költő teremtette világra alkalmazva. Sőt, a problémafelvetés továbbmegy ennél. A fa növekedésének vagy a sivatag végtelen homokszemeinek leírása látszólag „realistább” célkitűzés, mint a háрпиák megalkotása. Ezek a leírások az imitáció iskolapéldái lehetnének. Csakhogy:

a fa növekedése időben nagyon hosszú, és a változás lassúsága miatt szinte megfigyelhetetlen, következésképp leképezhetetlen folyamat – a sivatag homokszemei pedig megszámlálhatatlanok, aprók és átláthatatlanok, azaz ugyancsak leképezhetetlenek. Hogyan lehetne ezeket valószerűen imitálni? Legfeljebb az általuk az emberi elmére tett benyomás az, ami kimondható, artikulálható. Éppen ezek a csupán látszólag imitáció-elvű példák azok, amelyek látványossá teszik: a költők teremtette világnak nincs köze a valósághoz, még akkor sem, ha úgy tűnik, imitálja azt. A festés nem reprodukció, hanem egy önálló valóság teremtése. A diákköltő tehát nem a költői képzelet korlátlanságának licenciáját olvassa ki a propozícióként feltett mondatból, amely mondatot/verscímet emiatt a vers átgondolása után érdemes újra fordítani, mégpedig a következőképp: 'Festőnek, költőnek hatalmában állt és áll bármit megteremteni'. A diákvers voltaképp ugyanazt állítja, mint amit két évvel korábban, az *Ars poetica generalis* című könyvében Szerdahely György Alajos pontosan ugyanezen Horatius-mondat kapcsán teoretikusan már megfogalmazott: „A költő egyrészt egy második természet, másrészt sokféle sorsot, harmadrészt minden egyebet, amit csak bölcsen akarhat, megteremt. Ebben áll a költészet különleges és egyedülálló előjoga.”³⁷ Látnivaló tehát, hogy a két záró propozíció valóban metapoétikai diskurzusokat nyit meg, új hátteret kínál a sententia és pictura szerepének és kapcsolatának értelmezéséhez, és miközben támaszkodik az antik előzményekre, a kortárs esztétikai diskurzusokban is megjelenő problémákat vet fel és mérlegel.

Az így kirajzolódó poétikai stratégiák és a metapoétikai diskurzusig emelkedő, ciklusszerű kompozíció váratlan jelenség egy diák-versgyűjteménytől. És ez nemcsak azért érdekes, mert újabb fejezettel egészíti ki az Ovidius-ráforgások, azaz imitációk Polgár Anikó által már felvázolt történetét.³⁸ Nem is csak azért, mert olyan versszervezési eljárások jelennek és erősödnek meg itt, amelyek a következő száz évben is hatásosnak bizonyulnak: a latin szentenciából kiinduló, azt dekonstruáló, nyitott zártlatta alakító stratégia például működni látszik Arany Jánosnak az ugyancsak Horatius-szentenciára írott, *Naturam furca expellas* címen számontartott, az *Őszikék*-ben helyet kapó versében is.³⁹ Mindenekelőtt azonban ezek a versszövegek jól reprezentálják, milyen poétikai szemlélet jellemezte a Debreceni Kollégium légkörét azokban az években, amikor Csokonai itt tanult és tanított; hogyan ismerkedtek a diákok az ókori római irodalom lírai és verses epikai alkotásaival, mitológiai toposzaival és gondolták újra azokat; milyen esztétikai szemléletet sajátítottak el a költészet

³⁷ „Poeta et Naturam alteram, et fortunas plures, et quaecunque sapienter velle potest, efficit. In quo praecipua, et singularis est praerogativa Poeseos.” SZERDAHELY György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata*, Buda, Typ. Univ. Reg., 1783, 51. (Az idézetet saját fordításomban közlöm. – B. P.)

³⁸ POLGÁR Anikó, *Ráforgások Ovidiusra: Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*, Pozsony, Kalligram, 2011.

³⁹ ARANY János, *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*, s. a. r. S. VARGA Pál, Budapest, Universitas, 2019 (Arany János Munkái), 208. (A jegyzeteket lásd 781.)

és a művészet célja és lehetőségei kapcsán. Jól kirajzolódnak azok a különbségek is, melyek mentén a 18. század végére a debreceni poétikaoktatás részben elkülönült a korábban mintát jelentő jezsuita poétikaoktatás alapjaitól: a szentenciaközpontúság révén a formai bravúrok mellett nagyobb hangsúly került a versek gondolati, elméleti centrumának és szerkezetének felépítésére, ciklusszerű megképzésére; a szentenciák dekonstruálása egyfajta poétai szabadságra, versengésre készítette a diákokat; a versek aktualitása nem a címzettek (laudatív) megszólítása felől, hanem a versszerző diákokat életkoruknál fogva is foglalkoztató pszichológiai és etikai kérdések mentén ragadható meg; az antik irodalom nem mintaként jelent meg, hanem élő és újragondolható formai és tartalmi kérdések mentén problematizálódott; megjelentek a poétikaoktatásban a kortárs metapoétikai, esztétikai diskurzusok kérdései és felvetései is.

BALOGH PIROSKA
 egyetemi docens, az MTA doktora
 Eötvös Loránd Tudományegyetem
 HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet
 balogh.piroska@btk.elte.hu

The Latin Proposition Poems Related to Csokonai and the Teaching of Latin Poetics in Debrecen at the End of the 18th Century

Abstract: The paper examines the Latin proposition poems of the Green Codex from a historical poetics perspective. These poems, whether written by Csokonai himself or under his direction, are representative of the poetic approach that characterised the atmosphere of the Debrecen College in the years when Csokonai studied and taught there; how the students were introduced to ancient Roman lyrical and epic poetry, as well as mythological topos and how they came to reconsider these works. They also explore the aesthetic approach students developed regarding the purpose and possibilities of poetry and art. The study also reveals the differences along which, by the end of the 18th century, Debrecen's poetics education had become partially separated from the foundations of Jesuit poetics education, which had been the model for the earlier period.

Keywords: history of poetics, proposition poems, Latin poetics education, Debrecen College

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/34-46.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Csokonai anyagi helyzetéről*

Csokonai egyetlen ismert, jövedelmet biztosító állása – a debreceni diákkeresetek után – egy tanár-helyettesi megbízás volt. A csurgói református gimnáziumban 1799. május végétől 1800. február végéig tanított ideiglenes tanárként.¹ E háromnegyed évnyi időszak végén – úgy tudjuk – 80 forint (bizonyára rénes forint; Rft) fizetést kapott volna kézhez. Ebből azt a 30 forintot, amiből Csokonai ruhát csináltatott a vizsgára, levonták.² A költő lemondott a maradék 50-ról is: „még a’ fizetésemet sem vettem el, tudván a’ Tractusnak tagadhatatlan szegénységét. Ötven Mföldnyi útamnak neki indultam, [...] ezzel a’ magános örömmel indultam haza, és még – 2 forinttal. Az Ég megörzött, megsegített; még arra is, hogy Baranya és Báts Vmegyéket is kitapasztalhassam: haza jöttem kis Örökségembe [...]”.³

E konkrét életesemény kapcsán teszi fel Szilágyi Márton a kérdést: „miért engedhetette meg magának Csokonai, hogy lemondjon a pénzről[?]”⁴ A kérdés általánosítható, és a Csokonai-monográfia is számos alkalommal felteszi, hiszen „az életrajz több, meglehetősen paradox döntést mutat, amelyek éppen pénzügyileg lennének nehezen értelmezhetők”.⁵

Forint

A forint latinul florenus, németül Gulden, rövidítve ft. vagy fl. A 16. század előtt arany, majd ezüst alapú pénzegység.⁶ A forint kifejezés valójában egy gyűjtőfogalom,

* A szerző a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa. A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-9/2020) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

¹ DEBRECZENI Attila jegyzete = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 554. (A továbbiakban a kritikai kiadványsorozat valamennyi darabját rövidítve adjuk meg: CSVMÖM)

² SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014, 339–340.

³ Csokonai Vitéz Mihály – Festetics Györgynek, Debrecen, 1800. december 19. = CSOKONAI, *Levelezés*, 108.

⁴ SZILÁGYI, 341. Vö. DEBRECZENI Attila jegyzetével: CSOKONAI, *Levelezés*, 572, 598.

⁵ SZILÁGYI, 339.

⁶ A következő bekezdések adatainak forrásai: *Magyarország történeti kronológiája*, főszerk. BENDA Kálmán, Budapest, Akadémiai, 1982, II, 617–627; DANYI Pál, *Pénz és ártörténeti szakportál*. <https://artortenet.hu/> (Letöltés ideje: 2024. szeptember 15. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes); GEDAI István, *pénz = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2009, IX, 116–120; HORVÁTH D. Tamás, *Fizetési eszközök és átszámítások a keszthelyi inventáriumokban a napóleoni háborúk idején (1799–1816)*, Numizmatikai Közöny 86–87, 1987–1988, 109–112.

olyan, mint a persely, több fizetőeszközt rejt. Csokonai zsebében – kis örökségébe hazamentében – egyaránt lehetett rénes, azaz rajnai forint (Rft), amelynek értéke 60 krajcár, magyar forint (45 krajcár), kurta forint (50 krajcár), vagy vonás forint (Vft, 51 krajcár). A legkisebb és legnagyobb értékű forint érmék között sincs nagy különbség, 1 magyar forint 0,75 rénes forintra váltható.

A fémből (ezüsből) készült forintérméket pengő forintnak is nevezték, megkülönböztetésül a papírpénztől, a bankcédulától. Váltópénzüik a garas, a krajcár és a máriás volt. 1 rénes forint 20 garast vagy 60 krajcárt ért tehát. Egy máriás vagy márjás érme értéke 17 krajcár volt, azaz 3 márjás értéke 1 vonás forint. Használatos volt a korban még a német birodalmi ezüst tallér, amelyért 2 rénes forintot kellett adni, az arany dukátért vagy arany forintért pedig 4 rénes forintot és 10–40 krajcárt.⁷

Csokonai pénzügyi döntéseinek súlyát az egykori forint hétköznapi vásárlóerejének a meghatározása érzékeltetheti leginkább. Ennek egyik módja az lehet, ha megbecsüljük, hány mai, 2023-as forintot érhetne a költő zsebében csörgő forint. Danyi Pál informatikus-közgazdász pénz- és ártörténeti szakportálja megad egy átváltási táblázatot, ebből származik az alábbi részlet:

ÉV	⇄ PÉNZNEM	⇄ PÉNZÉRTÉKINDEX 2023=1	⇄
1790	konv. ezüstft	7780	
1791	konv. ezüstft	7710	
1792	konv. ezüstft	8045	
1793	konv. ezüstft	7320	
1794	konv. ezüstft	6947	
1795	konv. ezüstft	6754	
1796	konv. ezüstft	6348	
1797	konv. ezüstft	6324	
1798	konv. ezüstft	6209	
1799	bankcédula forint	5612	
1800	bankcédula ft	4174	
1801	bankcédula ft	3699	
1802	bankcédula ft	4408	
1803	bankcédula ft	4265	
1804	bankcédula ft	3908	
1805	bankcédula ft	3438	

(Danyi Pál, <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol>)

⁷ Az 1810-es évek inflációjáról, a devalvációról, azaz a papírpénz 80%-os leértékeléséről, a váltócéduláról (váltóforintról) és az adóelőlegjegyről lásd KÓHEGYI Mihály, *II. Ferenc devalvációs rendelete (1811)*, Numizmatikai Közöny 86–87, 1987–1988, 113–137, illetve a *pénztörténet* szócikket itt: *Filológiai lexikon*, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs ORBÁN László, TÓTH Barna, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020. DOI: 10.5484/filologiai_lexikon. https://deba.unideb.hu/deba/filologiai_lexikon/tematikus_jegyzetek.php

A táblázat részben nehezen meghatározható és változó adatokból kénytelen számolni: „abszolút viszonyiskálák nincsenek. [...] Hiszen mások voltak a bérek, a társadalmi szerkezet és népességtagozódás, az egy főre jutó nemzeti jövedelem, az aranyárak, a valuták rendszere. [...] Számos értékmérőnek (arany, ezüst), valutának, árunak és béreknek az összehasonlításán keresztül olyan paritásmátrixot mutatunk be, amely alkalmas közelítő összemérésekre.”⁸

Danyi Pál számítása szerint például az 1798-as 1 rénes forint 6209 mai, 2023-as forintot ér. Számítása helyességét korabeli piaci árakkal tehetjük próbára. Csokonai 1798-ban a szeptemberi pesti vásáron ilyen árakkal találkozhatott (volna) a Magyar Hirmondó cikke szerint: „egy mázsa [=56 kg] dohány, 8 's 9 forintonn; [...] egy mázsa viaszsz, 83 forintonn; méz kevés kelt el, hanem a' mi el kelt, 18 forinttal fizetődött mázsája; [...] - a' közönséges gyapjúnak t. i. 21 f.tonn ment mázsája; a' finomé pedig 42 's több forintokon is; egy mázsa fagygyú 16 forintonn, zsákokba bé-csinálva pedig 18-onn; egy pár ökörnek leg-felsőbb árra vólt 120 forint, 's legalsóbb 90; egy pár juhnak 6 forint; egy mázsa Bánátusi szalonnának 15 forint.”⁹

Az 1798-as piacon tehát:

- 1 kg méz 0,36 Rft; ennek átszámítása mai árszintre: 0,36 szorozva 6209-cel = 2235 mai Ft (a mai piacon a méz kb. 3000 forinttól kapható)
- 1 ökör 50 Rft = 310 450 mai Ft (a mai piacon kb. 400.000 forinttól)
- 1 juh 3 Rft = 18 627 mai Ft (a mai piacon kb. 30 000 forinttól)
- 1 kg szalonna 0,3 Rft = 1862 mai Ft (a mai piacon kb. 3000 forinttól)

A hétköznapi fogyasztási javakat tekintve a Csokonai-korabeli Rft erősebbnek tűnik a számítotttnál, de egyrészt a mai árakat torzítja a 27%-os ÁFA, másrészt több egyéb áru, így például az ingatlanok ára is viszonylag alacsony volt a 18–19. század fordulóján.

Csokonai csurgói jövedelme

A fenti táblázat 1800-ban már bankócédulában számol, mert ekkor már elvált egymástól a rénes forint ezüst- és papírbeli értéke: egy 1800-as bankó forint 4174 mai, 2023-as forintot ér. Ehhez azonban hozzáadandó az egykori és jelenlegi infláció: 1 ezüstforint 1800-ban már 1,13 papírforintot ért, 2023-ban pedig 17,6% volt a pénzromlás. Eszerint az 1800-as 1 Rft 2023 közepén kb. 5000 Ft-ot érne, és így Csokonai 80 Rft csurgói jövedelme 400.000 forintnak felelne meg 2023-ban. 9 hónap¹⁰ tanítói munkáért ez az összeg kevésnek tűnik, még akkor is, ha az élelmiszerpiaci vásárlóértéke nagyobb.

⁸ <https://artortenet.hu/bemutakozas/>

⁹ Magyar Hirmondó, 1798. szeptember 7., 119–120.

¹⁰ Valójában 1799. május 26-tól július közepéig, aztán 1799. október végétől 1800. február végéig, vagyis ténylegesen csak 6 hónapig tanított Csokonai.

Bizonyára Csokonai fizetési igénye is magasabb lehetett ennél, hiszen a csurgói állást csak kénytelen-kelletlen fogadta el, miközben – a szintén Festetics György által alapított – Georgikon professzori státuszát szívesen betöltötte volna. Szilágyi Márton is felhívja a figyelmet „Csurgó meglehetősen csekély vonzerejé”-re, amely „akár az anyagi kondíciókkal is összefügghet”, és feltételezi, hogy „Csokonai korábbi, Festeticshez intézett levelében [...] a kért professzori állás nyilván nem egy Csurgó méretű gimnáziumra vonatkozott: a levél egészéből kiolvashatóan ott a valóban rangosnak számító, s Festetics közvetlen irányítása alatt lévő Georgicont vette célba Csokonai”.¹¹

Festetics főiskolai rangú mezőgazdasági tanintézményébe 1800-ban ilyen feltételekkel kerestek professzort:

Ezen Profeszzsori Hívatalt viselőnek esztendei fizetése áll 400 forint kész pénzben, és minthogy a' Majorbéli külső Gazdaság' vezérleése, 's kormányozása is arra bízattatik, ezen Tisztségért is különösen jár 200 fl. – és így öszveséggel 600 fl. kész pénzben, és 8 akó [434,4 liter] ó-borból 20 pozsonyi Mérő [1250 liter] Búzából, 20 Mérő [1250 liter] Rozsból, 's 12 öl [rövid öl; 33,6 m³] tűzi-fából álló Deputátumban, szabad szállással egygyütt.¹²

1800 januárjában 1 köböl búza ára a pesti piacon 2,22 Rft, tehát 44,4 Rft értékű az ajánlott búza.¹³ A rozs a búza árának kb. 60%-a volt.¹⁴ 1800 végén 1 liter bor 0,08 és 0,15 Rft körül kelt el a pesti piacon, így az ajánlott bor értéke 35–65 Rft lehetett.¹⁵ Ehhez járult még a tűzifa és a szállás, vagyis, ha a készpénzes fizetés értékét nem is éri el, mégis jelentős a természetben adott javak értéke.

A Georgikon ajánlata a kor bérszínvonalát tükrözte. 1800-ban egy főiskolai státuszra évi 500 Rft-ért vártak jelentkezőt: „A' Pétsi Kir. Akadémiánál megürült a' Magyar Nyelvnek 's Litteraturának Tanító-széke; mellynek esztendei jutalma 500 forint.”¹⁶ Ugyanekkor „a' Pesti Királyi Universitásban Mekhánikát és Fizikát tanított Profeszzsor”-nak 1000 Rft-ot ajánlottak (ha nem pap): „az ezen tanítói székek esztendőnként egybe kötött fizetés, egy Civilis rendből valónak 1000 forint, egy Világi Papnak, 500 forint, és egy Pesti Papi rendből valónak 300 forint lészen.”¹⁷

¹¹ SZILÁGYI, 238.

¹² Magyar Hírmondó, 1800. október 10., 470–471.

¹³ BENDA, 618. (1 pozsonyi mérő 62,5 liter, 1 köböl 64 liter.)

¹⁴ KÖRÖSI József, *Adalékok az árak történetéhez*, Pestvárosi Statisztikai Évkönyv 1, Pest, 1873, 238.

¹⁵ „Máskor azért örült sok ember, hogy eladhatta a' borát; most pedig az búsult, a' ki hamar eladta, mert az árra naponként nevededik. Elejintén 13 Rh., három hetek alatt 20 Rh. forinton, még fellyebb is kelt hordója. (Egy úgy nevezett Göntzi, vagy hegyallyai hordó, 180 itzét szokott rend szerint tenni.)” Magyar Hírmondó, 1800. december 2., 710. A 180 icce az kb. 135–150 liter, azaz 1 liter (tokaji) bor 0,08–0,15 Rft.

¹⁶ Magyar Hírmondó, 1800. november 5., 677–678.

¹⁷ Magyar Hírmondó, 1800. október 10., 466.

Csokonai 80 Rft-os háromnegyed éves tanári bére kevésnek tűnik, még akkor is, ha a csurgói iskola alacsonyabb fokú és kisebb tekintélyű, és ha ezen összeg mellé – ahogy a Georgikonnál is – lakhatás, étel és tűzifa is járt. A korabeli tanítói, papi és tisztviselői javadalmazások ugyanis többnyire nemcsak készpénzből (sallárium) álltak.

Természetbeni juttatás

Csokonai csurgói fizetését kiegészítő természetbeni juttatásként havi 4, később 5 Rft értékű ellátásról (étkezés, kiszolgálás és bizonyára ágynemű),¹⁸ szállásról, tűzifáról és gyertyáról tudunk, és talán idetartozik – vagy Csokonai így érthette – az a 30 Rft, amibe az examenre készített ruhája került.

Nagyváthy János – Festetics nyugalmazott uradalmi intézője, a csurgói iskola egyik megszervezője – 1797-ben egy részletes „köztartási tervet” írt, amely két személy (diák és szolgálja) élelmezésére egy tanévre, azaz 10 hónapra 39 forint és 12 krajcárt számított. Az egyházmegyei gyűlés azonban úgy látta, hogy így a szolgálók éhen maradnának, ezért 1798-ban azt határozta, hogy egy-egy alumnus (ingyen ellátást kapó) diák étkeztetéséért tanévenként 20 forintot és 10 pozsonyi mérő búzát fizet ki egy-egy polgárnak.¹⁹ Az ajánlott búza értéke szintén 20 forint körül volt, tehát havi 4 forintot számoltak egy diák kosztjára.

Csokonai a diákokkal megegyező összeget kapott Sárközy István főkurátortól arra, hogy „Tiszteletes Nagy Gergelyné Asszonyom” „Kosztot, Ágyat, és Bedienungot adjon”.²⁰ Csokonait tehát a diákosztont tartotta az egyházmegye, de a tűzifát és gyertyát is szűken mérte. Csokonainak a tél elején kérlelnie kellett az egyházmegye gondnokát, az iskola gazdasági ügyeit intéző Csépan Istvánt, hogy biztosítsa neki és az osztálya számára a tüzelőt és világítást.²¹

A tanári szállás ekkor az iskolaépületben volt egy 1797-es feljegyzés alapján: „Az emeleten, hasonlóan, mint a földszinten, a leendő professor, subrektor és azok tanítványai részére szánt lakoszobák, tantermek és más alkalmatosságok készen állanak”²² – igaz, kívülről még vakolatlan ekkor az épület. Az ebédet viszont egy másik helyen kapta meg Gaál László emlékezése szerint: „Csurgón ha esős idő volt, – az ottani sáros

¹⁸ [Nyugták I-II.] = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Budapest, Akadémiai, 2002 (CSVMÖM), 276–277.

¹⁹ CSIRE István, *Vázlat Csurgó multjából; Különös tekintettel az ottani ref. gimnázium és egyház megalapítására*, Csurgó, Vágó Gyula Könyvnyomdája, 1907, 112–117. (E könyvben szokatlanul sok nyomdahiba található, az értelemzavarókat jelelőtenül emendáltam. – O. L.)

²⁰ CSOKONAI, *Feljegyzések*, 276–277. Vö. SZILÁGYI, 340.

²¹ Csokonai – Csépan Istvánnak, Csurgó, 1799. november vége–december eleje = CSOKONAI, *Levelezés*, 49. Vö. SZILÁGYI, 340.

²² Az iskola építéséről írt jegyzőkönyvet idézi: BÓDI Ferenc, *A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél-évszázados története*, Kaposvár, Uj-Somogy Nyomda- és Lapkiadó Részvénytársaság, 1943, I, 27.

út miatt – többször nem lévén kedve a' kosztos házhöz ebédre legyalogolni: egy kis pecsenyét, kenyeret és egy üveg bort kívánt, melyet iskolába menetelelkor néha magam vittem fel nekie”²³

A természetbeni juttatásokat tekintve a ruhapénz körül van a legtöbb bizonytalanság. Csokonai így fordult Csépan Istvánhoz 1799 nyarán:

a' Tekintetes Fiscalis Urhoz folyamodni bátorkodom a' felől, mimódon lehessen én elég tehetős az Examen Solennitásra egy Ruhát készíttetni, mert nintsen magamnál letett kints ama' Napra... Merjem-é magamat biztatni annyi Jutalommal a' Venerabile Publicumtól, hogy egy ruhányira Contot tehessenek, vagy valakitől 30 ft költsönözhessek!²⁴

Csokonai tehát iskolai teendőire hivatkozva kért öltözetre pénzt. Leginkább „jutalmul”, azaz ingyen szeretné megkapni az iskola fenntartójától. Ugyanis, ha a szabónál saját „contót” akarna tenni, ahhoz nem kell „Venerabile Publicum” hozzájárulása. A hozzájárulás akkor kell, ha az egyházmegye fizeti a számlát. Felajánlotta Csokonai a hitelezést is – véleményem szerint csupán köteles udvariasságból. Hogy milyen választ kapott, az nem tudható, de végül az egyházmegye kölcsönként számolta el a ruha árát, és a kifizetni szándékozott 80 forintból ezt a 30 forintot levonta. Csokonai – Gaál László szerint – ezt méltánytalannak találta, és nem vette fel a maradék 50-et.²⁵

E ruhát Csokonai még akkor maga rendelte meg a Szabónál, mikor Sárközinél a Csurgói helyettes tanítóságot elvállalta. A ruha árát Sárközy – úgy tartom Csokonai rovására ki is fizette; – és ebből következhetett az hogy mikor utoljára a ¾ évre 50 forinttal ki fizetni akarták azt apprehensiobul el nem fogadta, mivel a többi része a fizetségnek úgy hiszem – a ruhája árába volt imputálva.²⁶

Gaál László emlékezése némileg bizonytalan („úgy tartom”), az időpontban és a megszólított személyében is eltér a fenti levél adataitól. A Csépan Istvánhoz írt nyári levélben ugyanis nincs utalás arra, hogy az öltözetet már tavasszal, Sárközy István egyházmegyei gondnok és főszolgabíró beleegyezésével megrendelte volna Csokonai.

Csurgón a német nyelvet legjobban tudó tanulót – egyik évben éppen Gaál Lászlót – a gróf évi 20 forint ösztöndíjjal jutalmazta, és „formaruhát is kapott az ilyen tanuló 50 forint értékben”.²⁷ A Csokonai-öltözet 30 forintja ehhez képest szerénynek tűnik, habár 1803-ban egy új „francia kék casimir frakk”-ot – Kazinczy Ferenc szerint – 25

²³ GAÁL László *emlékezései* = *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Budapest, Akadémiai, 1960, 403.

²⁴ Csokonai – Csépan Istvánnak, Csurgó, 1799. június vége–július eleje = CSOKONAI, *Levelezés*, 92.

²⁵ BOROS Dezső, *Adalékok Csokonai csurgói tanárságához*, Studia Litteraria, Tomus 7, 1969, 105.

²⁶ GAÁL, 436. Vö. SZILÁGYI, 339–340; CSOKONAI, *Levelezés*, 558.

²⁷ BÓDI, 90.

forintért lehetett kapni.²⁸ Ha a következő évben jobb németes diák akadt, akkor az ösztöndíjat – bizonyára e drága ruhával együtt – ő kapta meg.

Csire István 1907-ben „hitelt érdemlő értesülés után” írta:

a gróf, alumnusainak [...] öltözetéről is nagylelkűen gondoskodott. Állott pedig ez az öltözet világos szürke posztóból varrott térdig érő, muszka prémes magyar mentéből, a hozzá tartozó egyéb öltönyrészekkel együtt s egy a mai zsinati kucsmához hasonló kalpagból. A mente bal melle oldalán a gróf jelmondatának: Deum time, regem honoral. (Az Istent féljed, a királyt tiszteljed) kezdő betűi: D. T. R. H. voltak szépen kivarrva.²⁹

Csokonai ruhája Gaál László emlékezése szerint ilyen volt:

egy szép sinóros kék mente muszka fehérprémmel, egy laibli és szép sinóros magyaros nadrag – a’ mint a bétsi réz metszés körül-belül ötet öltöztetve ábrázolja, ezüst sarkantyús szép tsizma, tsinos kalap és még hozzá egy alkalmas kerek szürke köpönyeg.³⁰

Mindkét leírásban feltűnik a muszkaprémes mente, igaz, a színük eltér – ez azonban az anyag vagy az emlékezet fakulásával is magyarázható. Csokonai öltözete igen hasonlíthatott a formaruhához, talán ugyanaz a szabó készítette, ugyanolyan anyagból, sőt, talán eleve iskolai öltözetnek, és nem magánhasználatú darabnak készült.

Csokonai már Debrecenben sem szívesen viselt formaruhát, nem valószínű, hogy saját zsebből örömet kifizette volna. Ahogy Szilágyi Márton írja, „az első kollégiumi pörben Csokonai szemére vetik az öltözködési szabályok megsértését, pontosabban azt, hogy engedély nélkül és »tiltott ruhában« ment ki a Kollégiumból”.³¹ A második kollégiumi pörben azt is felhozták vádként, hogy „hazatérése után tiltott ruhában – azaz nem a kötelezően viselendő tógában – jelent meg a kollégiumban”.³² Feltéhető – habár nem bizonyítható³³ –, hogy Csokonai az egyházmegye kontójára szeretne volna elkészíttetni a ruhát, az egyházmegye viszont a gróf jóindulatára és pénztárcájára számított. Ha ez valóban így történik, akkor a formaruha bizonyára az iskola

²⁸ KAZINCZY Ferenc, *Az én naplóm* = KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. i. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei), 312.

²⁹ CSIRE, 118.

³⁰ GAÁL, 436. Vö. CSOKONAI, *Levelezés*, 558.

³¹ SZILÁGYI, 81–82.

³² Uo., 133.

³³ Ezen évek a források hiánya miatt nehezen átláthatók: „A következő években (1797-től 1807-ig) nagy zűrzavar és szertelen rendetlenség észlelhető a b[első]. somogyi egyházmegye és a csurgói gimnázium ügyeinek vezetésében. [...] Csakis töredékes, elröngyölt jegyzőkönyvek, egyes levelezések, ma már nem létező vagy nem ismert levelekre válaszok labirintján keresztül követhetjük, minden szélesebb áttekintés nélkül, az események láncolatát.” CSIRE, 89–90.

tulajdonában maradt volna. A terv akkor borul, ha Festetics nem fizeti ki az öltözet árát – mert nem ismeri el Csokonait rendes tanárnak, és ezért visszatartja az erre a státuszra szánt összeget (erre később még visszatérek).

Gaál Lászlótól úgy értesülünk, hogy Csokonai méltatlan körülmények között kapta meg, és ódzkodott átvenni az öltözetet, de Sárközy ráerőltette a költőre:

Csokonai [...] javában examinálta tanítványait, akkor érkezett meg Sárközy István, a'ki Csokonainak elkészült szép ruháját is hozta; azért mihelyt ennek értésére esett hogy az examenben, a megholt Nagy Gergely predikátornak egy bő és hosszú avult kaputjában öltözködve volna, az Examenből ki hívatva, addig erőltette, míg a szép ruhába őtet fel nem öltöztette [...].³⁴

E gesztussal Sárközy mintha a fizetési kötelezettséget is ráruházná Csokonaira, aki talán ezért sem örvend felhőtlenül új ruhájának.

Csurgói tanári jövedelmek

Festetics György alapítólevele eredetileg évi 200 forintot szánt tanári fizetésre a csurgói gimnáziumban. Erre a célra a gróf 4000 forintot ajánlott fel, ennek az 5%-os kamata biztosította a fizetést.

A csurgói iskola első éveiben egyetlen rendes (főállású, állandó, felnőtt) tanár – azaz rektor – is elegendő volt. Az intézmény növekedésével, a felsőbb osztályok folyamatos indításával vált szükségessé a rektor segítségére egy praeceptor (diáktanító) szerződtetése 1793-ban.³⁵ A praeceptor a legalsóbb osztályok tanítójaként a következő fizetést kapta: „évi 40 forint, 14 mérő gabona, az általa tanítandó gyermekek után járó mintegy 5 forintnyi »didactrum« [tandíj], valamint Istvándiba és kapcsolt részeire szóló ünnepi legatiók”.³⁶ A csurgói diáknévsor szerint ezekben az években 50–60 diák tanult Csurgón, ennek kb. egyharmada elemi iskolás, vagyis a praeceptorra 15–20 tanuló jutott.³⁷ Így a diáktanító keresete 40 Rft alapfizetésből, 5 Rft „didactrum”-ból³⁸ és 30 Rft értékű gabonából és a bizonytalan mértékű legációs jövedelemből állt. Összességében 115–140 Rft készpénzre és a természetbeni juttatásokra számíthatott.

³⁴ GAÁL, 436. Vö. CSOKONAI, *Levelezés*, 558.

³⁵ BÓDI, 49.

³⁶ *Uo.*

³⁷ Adatforrás: *Csurgói diák- és tanárnévsor*, Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. <https://leveltar.dretgy.hu/digitalis-archivum/adattarak/csurgoi-diak-es-es-tanarnevssor/diaknevssor/#>

³⁸ Nem világos, hogy a forrásban említett 5 forint diákonként vagy összesen értendő-e. Ha fejenként, akkor 75–100 forint jöhetne össze, ami túl soknak tűnik az alább idézett 1796-os rektori 35 forint tandíj-bevételhez képest. Ezért történt 5 forinttal a kalkuláció.

Csurgón az első években olyan teológiát frissen végzett ifjak voltak a rektorok, akik általában három év tanítást vállaltak, hogy összegyűjthessék a külföldi akadémiai továbbtanulásuk költségét, így „a mikorra ügyes tanítókká válandottak volna, más ujonc utódnak adták át megunt katedrájukat”.³⁹ Ezeket a jobban fizető vidéki református tanítói állásokat „academica rectoriának” vagy „academica promotiónak” nevezték.⁴⁰ A csurgói „academica promotio” első rectora a korábbi alsoki tanító, Jakab József volt. Az ő fizetése volt „a grófi alapítványból 150 frt. [...] ezenkívül az elvesztett alsoki jobb jövedelem kárpótlásául rendelt az egyházmegye 80 frtot és az istvándi innepi legációkat”.⁴¹ Tehát a Csokonait kettővel megelőző tanár fizetése évi 230 forint, plusz a legációk és a hétköznapi könyörgések jövedelme, továbbá tűzifát is kapott.⁴² Fontos kiemelni, hogy két helyről jött össze ez a fizetés: a grófi alapítvány kamatából és az egyházmegye tagjaitól.

Jakab rektor háromévi tanítás után, 1796-ban külföldi akadémiára ment, ezért helyére új oktatót kerestek. Évi fizetésül az alábbiakat ajánlották:

- 150 Rft évente (Festetics György kasszájából)
- 5 és fél Rft (heti hatszori reggeli könyörgésért a csurgói reformátusoktól)
- 16 pozsonyi mérő búza (a csurgói reformátusoktól)
- tűzifa (csurgói lakosonként 1 kocsival felaprítva)
- 16 akó bor (csurgói reformátusoktól [?])
- 35 Rft (gyermekenkénti tandíj becsült összege)
- 10 krajcár temetésenként (halott kikísérése)
- útiköltség (egyházkerület fizeti).⁴³

Ezt az ajánlatot 1796 januárjában Debrecenbe írásban is elküldték, és ha erről Csokonai is értesült, akkor három-négy évvel később joggal reménykedhetett hasonló bérezésben.

Jakab helyére Benedek István érkezett a debreceni kollégiumból 1796 tavaszán, és 1797-ben felfogadták Kovács Istvánt is az elemi osztályok tanítójának. Utóbbi a következő járandóságra számíthatott: „50 forint az alapítvány összegből, 14 mérő búza a grófi adományból, három sátorosünnepi legáció szabad választás szerint, a classzis didaktruma”.⁴⁴ Kovács Istvánt praeceptornak vették fel, ám valójában a középiskolai osztályokért felelős segédtanító, subrector lett, és később már így is nevezték meg.⁴⁵ Ugyanis az iskola fejlődésével, 1797-től szükségessé vált – a praeceptor mellett – két tanár alkalmazása, ezért az eddigi egyetlen rektori állásból kettőt, subrectori és rectorprofessori státuszt hoztak létre. Kovács volt Csokonai idején is a subrector.

³⁹ CSIRE, 103, 119.

⁴⁰ DÓCZI Imre, *A debreceni rézmetsző togatus diákok*, Magyar Pedagógia 1, 1892, 416.

⁴¹ CSIRE, 119.

⁴² Uo., 120; BÓDI, 49.

⁴³ CSIRE, 77–78.

⁴⁴ BÓDI, 50.

⁴⁵ Uo., 50–51.

Az első tanárt rectornak hívták mindaddig, míg külföldi akadémiát járt tanárt nem találtak, ezután rectorprofessornak vagy professornak. A felsőbb osztályokat oktató tanárnak évi 400 forint, a középsőket oktató másodtanítónak pedig 200 forint alapfizetés jutott elvileg. Azonban a fizetés időben és személyenként is változott, a tényleges összege az egyházmegye és a munkavállaló megegyezésén, de a csurgóiak hozzáállásán is múlott. Az egyik tanító, Tokos Sámuel, a készpénzfizetésen felül egy negyed telek termését kapta volna, „de a csurgóiak [...] a közmunkát kereken megtagadták. Tokos pedig az intézetnek hátat fordított...”⁴⁶

Az 1798. október 22-i egyházmegyei gyűlésen Benedek rectort elbocsátották, mert biztosra vették, hogy helyére beáll a külföldi egyetemről hazatérő Jezerniczki György. Ő azonban nem fogadta el a tanárságot, így tanév közben maradt első tanár nélkül az intézmény.⁴⁷ A sikertelenség oka részben az induló iskola alacsony presztízse, de még inkább az egyházmegye fukarsága volt.⁴⁸ Az egyházi közösség ugyanis csak 300 forint évi fizetést ajánlott, noha az első tanári státuszra 400 forintot szánt a gróf. Csépanék azonban szerették volna „a negyedik száz forintot vagy szükséges épületbe vagy capitalisba tenni”.⁴⁹ Csépan már korábban, Lengyel Józsefnek is ennyit ajánlott, ezért Festetics meg is róttta őt: „mivel az első professor fizetése 400 frtban állapítatott meg [...], a magunk becsülete és hitele érdekében is hozzá kell járulnunk a 400 frt. megadásához. Hiszen az évi fizetés a kir. Helytartótanácsához is így volt felterjesztve.”⁵⁰

A gróf 1798. január 1-től biztosította az évi 700 forintot: ebből az első tanár fizetésére 400, a másodikéra 200 forintot szánt, a maradék 100 forintot pedig akár fizetésre, akár másra is költhette volna az egyházmegye.⁵¹ A fizetés fedezete részben a gróf iskolára tett első alapítványának 200 forintos kamata, részben egy újabb kötelezvénye, egy adóslevél, amely évi 500 forintot kamatozott. De az egyháziak, „szemben a grófnak jelzett akaratával, fukarkodva még mindig a 300 frtos díjazásról ábrándoztak”,⁵² így az elküldött Benedek után másfél évig nem találtak rendes, azaz külföldi egyetemen tanult, állandó, a grófi feltételeknek megfelelő tanárt a felsőbb osztályokba. A Göttingenben és Jénában tanult Lengyel és Jezerniczki mellett még féltucatnyian utasították vissza az állásajánlatot, míg végül 1800 februárjában megérkezett Jénából Császári Lósi Pál.⁵³ Császári először 650 forint fizetést kért, az egyházmegye 300-at ajánlott, majd a gróf közbelépésére feltehetően évi 500 forint készpénzfizetésben egyeztek meg, a természetbeni juttatásokon felül.⁵⁴

⁴⁶ CSIRE, 123.

⁴⁷ Uo., 125–129.

⁴⁸ Uo., 128.

⁴⁹ Uo., 129.

⁵⁰ Uo., 128.

⁵¹ Uo., 130.

⁵² Uo.

⁵³ 1800. február 12-én állt hivatalba Császári, beiktatása március 19-én volt. (CSIRE, 132, 142.)

⁵⁴ CSIRE, 132, 140–141.

A Benedek és Császári közötti másfél évben vázsmegoldásként elsőként Csépan István testvére, Csépan János alsoki lelkész vette át a legfelső osztályok oktatását.⁵⁵ Az alsó és középső osztályokat a praeceptor és a subrektor, Kovács István vitte továbbra is. Csépan János 1798. október 23-tól csak 1799 februárjáig helyettesített Csurgón – amikor éppen nem hiányzott betegsége hivatkozva. Május közepén, több mint három hónap tanármentes időszak után érkezett meg Csokonai, aki 1800 februárjáig tanított az iskolában. Amikor 1800 márciusában ünnepélyesen beiktatták Császárit a hivatalába, a két helyettesítőnek is megszavazta az egyházmegye a fizetését: „Tiszteletes Csépan Jánosnak professorságbeli szolgálatjáért rendeltetett 40 forint. [...] Csokonai Mihály urnak pedig kilenced fél hónapig tett szolgálatjáért 80 frt.”⁵⁶ A lelkész 4 havi munkáért kapott 40 forintot (a papi jövedelme mellé), Csokonai pedig a háromnegyed évért 80-at. Ez az évi 120 forintra menő fizetés nemcsak a Császári jövedelméhez képest alacsony, hanem a másodtanáréhoz mérve is. 1801-ben ilyen fizetéssel kerestek Kovács István helyére új subrectort: „150 forint, az összes tandíjak fele és hogyha a lelkészi teendőkre is ajánlkozik, a csurgói hívek részéről esedékes papbér”.⁵⁷

Itt van jelentősége annak, hogy a gróf az első tanári (professzori) fizetést úgy biztosította, hogy egy adóslevelet állított ki az egyházmegye részére, amelynek évi 500 forintra rúgó kamataiból fizethették volna a tanárt 1798. január 1-től. De mivel az egyházmegye 1798-tól 1800-ig nem tudott rendes (állandó, külföldi egyetemeken tanult) professzort szerződtetni, Festetics nem fizetett az adóslevél után. Erről azért tudhatunk, mert az egyházmegye nem restelte 1800-ban követelni az üres két évre az 1000 forintot kamatostul.⁵⁸ Festetics értetlenkedve válaszolt Sárközy Istvánnak, mivel ajándéknak és nem jogilag kötelező szerződésnek tekintette felajánlását:

a mi illeti abbeli jelentését hogy t. i. azon 500 ftnak, melyeket részszerint egy professor urra, részszerint pedig az alumneumra ajánlottam, [...] bártorkodom a tekintetes urnak egyenesen declarálni, hogy azt teljességgel nem cselekedhetem, annyival is inkább, minthogy ezen fizetés egyedül egy bizonyos és állandós professor számára egyébaránt is, ajándékképpen volt általam ígérve; hogy tehát a mult esztendőben, a gymnasiumnak bizonyos professora nem lévén, ezen ajándék pénz cassámban maradt [...]”.⁵⁹

Nehéz azt feltételezni a folyamatosan alkudozó Csépan Istvánról és Sárközyről, hogy a helyettesítő tanárok számára átengedték volna a kért összeget, de talán valamelyest kiegészítették volna Csokonai fizetését.

⁵⁵ Uo., 133.

⁵⁶ Uo., 146.

⁵⁷ Uo., 151–152

⁵⁸ Uo., 147.

⁵⁹ Festetics György – Sárközy Istvánnak, 1800. március 19. után = CSIRE, 147.

Ha sanda szemmel, és csak a számokat nézzük, akkor az egyházmegyének 1798 januárjától az állt érdekében, hogy minél később találjanak teljes fizetést igénylő „bizonyos és állandós professor”-t, és a gróftól beszédjék az 500 forintokat. Talán ezért ajánlottak a jelölteknek elfogadhatatlan – 300 forintos – bért, noha többre volt fedezet. Csokonai 1800 márciusában talán csak ennyit érzékelt a háttérben zajló pénzügyi machinációkból, hogy fizetésére a gróf nem biztosított forrást, miközben az egyházmegyétől kapott 80 forintot. Pontosabban 50-et, a ruha miatt, de bizonyára ezt is megmagyarázták a gróf visszakozásával. Ugyanakkor Festetics szemében – Szilágyi Mártonnal szólva – „Csokonai minden további nélkül tűnhetett komolytalan figurának”,⁶⁰ hiszen csurgói felbukkanásáig – bizonyíthatóan – csak akkor találkozhatott a nevével, amikor egy bántóan naiv tervet adott elő a georgikoni állás megszerzése érdekében:

Ugyanis régi hosszas gondolkozásaim után kifőzött Feltételem az, hogy jövő tavasszal, kevés örökségemet eladván, olly véggel Helvétziába menjek, hogy ottan a' Mezei Gazdaságnak azt a' részét, a' melly Hazánkban is legtöbb munkával, legtöbb helyen, és legtöbb haszonnal, de még is nem úgy, a' mint lehetne, gyakoroltatik, úgymint a' Pascuatiót, Bucolicát, Schweitzer Teheneknek tartását, szénázást, Sajt' vaj' készítését 's a' t. magoktól az Originalis Gazdáktól megtanuljam. Ha a' hadnak és békeségnek állapota megengedné, kifutnék kétfelől a' szomszéd Frantzia és Olasz országba is, a' borkészítésnek 's kerti majorságnak nálok való megtekintésére; visszajövébe a' munkás Német földön tévén keresztül utazásomat.⁶¹

E terv már az első lépésnél elbukott volna. Csokonai nem adhatta el „keves örökségét”, hiszen abban az özvegy édesanyja lakott, és ezt a debreceni házat egyébként is anyai – Diószegi-ági – örökségből vették,⁶² tehát apai jusként sem kérhette volna ki.⁶³ Ráadásul nem csak az anyjával, hanem a testvérével is meg kellett volna egyeznie. A levél folytatásában arról írt Csokonai, hogy Sárospatakon „a' Jus Patriumot elvégeztem [...] 's a' Vmegye mellett practizáltam”.⁶⁴ Ezek a hamis, de talán „a szándék szintjén elképzelhető” állítások arra utalnak, hogy valamelyest ismerte a gróf terveit és mecénási gyakorlatát.⁶⁵ Ám nem kizárható, hogy a gróf is ismerte Csokonai valódi helyzetét és iskolai pályafutását, hiszen Festetics a szintén debreceni „Nagy Sámuelről is tudta, hogy a debreceni professzoroknak sincs jó véleményük róla”.⁶⁶

⁶⁰ SZILÁGYI, 239.

⁶¹ Csokonai – Festetics Györgynek, Komárom, 1798. január 22. = CSOKONAI, *Levelezés*, 77.

⁶² ZOLTAI Lajos, *Adatok a Csokonai család életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1905/1, 103–111.

⁶³ „[...] az atyai örökség átvétele egyáltalán nem tűnhetett reális lehetőségnek.” SZILÁGYI, 177.

⁶⁴ Csokonai – Festetics Györgynek, Komárom, 1798. január 22. = CSOKONAI, *Levelezés*, 78.

⁶⁵ Erről részletesen: SZILÁGYI, 172–175.

⁶⁶ *Uo.*, 234.

Az bizonyos, hogy Festetics jelen volt az 1799-es csurgói vizsgán, és elégedetlen volt Csokonai tanári ténykedésével: „Csokonai uram ugyan, inkább mulattató tárgyak előadásával kedveskedett [...] de annál jobban feltűntek Kovács István másodtanító (subrektor) érdemei, tanítványainak alapos, biztos feleleteiből.”⁶⁷ De leginkább a Csokonai színdarabjában elhangzott Rákóczi-nóta kapcsán érzékelhető a dühe: „soha addig meg nem jelenek [az iskolában], míg kellő biztosítékot nem nyerek arról, hogy a közvizsgán vagy efféle látványoságon [...] semmi olyas elő nem hozatik, a mi gyanura vagy kétértelmű magyarázatokra szolgálna alkalmul.”⁶⁸ A gróf haragja érthető, hiszen a rebellis nóta előadása egyaránt veszélyeztette a nehezen létrehozott intézmény fennállását, és a gróf személyes érdekeit is.⁶⁹ Csokonai bizonytalan státuszát jelzi, hogy a gróf fentebb idézett soraiban „uram”-nak titulálta, miközben Kovács Istvánt „subrektor”-nak, ezzel is jelezve Csépan Istvánnak, hogy nem ismeri el a külföldön sosem járt és a debreceni kollégiumi tanulmányait is otthagyo költőt az iskola „rendes” alkalmazottjának. Sárközy István ugyancsak kerüli a hivatásra utaló megszólítást Csokonaihoz írt leveleiben.⁷⁰ Ellenben Csépan a válaszlevélben Csokonait rektornak,⁷¹ a diák és barát, Gaál László emlékezésében pedig professzornak nevezi.

Amennyiben Csokonai tudta, hogy a fizetése két forrásból, az egyházmegye és a gróf pénztárából jött volna össze, már némi neheztelést érezni grófhhoz írt – már idézett – soraiban: „még a’ fizetésemet sem vettem el, tudván a’ Tractusnak tagadhatatlan szegénységét.”⁷² Csokonai csak a fizetés egyházmegyei részéről mondott le, e levelével mintegy lehetőséget teremtett a – tagadhatatlanul nem szegény – grófnak, hogy pótolja mulasztását. Ahogy korábban a „hosszas gondolkozás után kifőzött” svájci tanulmányútjáról írt levele is lehetőséget kínált Festeticsnek egy európai körút finanszírozására. De a gróf ezúttal sem élt az alkalommal, és csupán 25 forintot küldött Csokonainak. Igaz, azt végül kénytelen volt kétszer elküldeni.⁷³ Megjegyzendő azonban, hogy a gróf később 100 forinttal jutalmazta Csokonai hozzá írt ódáját,⁷⁴ és művei kiadását is támogatta (volna).

⁶⁷ Festetics György – Csépan Istvánnak, Szentmiklós, 1799. július 22. = CSIRE, 232–233.

⁶⁸ *Uo.*, 233.

⁶⁹ SZILÁGYI, 245–248.

⁷⁰ A megszólítások: „Kedves Hazafi Barátom!” (Sárközy István – Csokonainak, Nagybjom, 1799. július 23. = CSOKONAI, *Levelezés*, 93.); Bizodalmas Drága Jó Uram! ’s hazafi Barátom!” (Sárközy István – Csokonainak, Kaposvár, 1799. augusztus 23. = *Uo.*, 95.)

⁷¹ Csépan István – Festetics Györgynek, Csurgó, 1799. augusztus 9. – A latin levél közlése és magyar fordítása: BOROS, 102–103. (Idézi: SZILÁGYI, 252.)

⁷² Csokonai – Festetics Györgynek, Debrecen, 1800. december 19. = CSOKONAI, *Levelezés*, 108.

⁷³ Festetics György – Csokonainak, Keszthely, 1801. augusztus 21. = *Uo.*, 145.

⁷⁴ Kultsár István – Csokonainak, Pest, 1803. június 9. = *Uo.*, 268–269.

Mi lett volna, ha...?

A Csokonainak jutó fizetés méltatlanul kevés. Elődje, Benedek István 1797-ben „azon kesereg, hogy ismét nem tud összevissza 242 forintnyi évi jövedelméből semmit félretenni a továbbtanulásra”.⁷⁵ Benedek rektor panasza alapján évi 242 Rft készpénz-jövedelem éppen elég volt a megélhetésre, ha emellé szállást, étkeztést és tűzfát biztosított a munkáltató, de megtakarítani, esetleg házasodni és családot eltartani ennyiből nem lehetett. Egy felsőfokú végzettségű, külhoni akadémiákat megjárt fiatalember 4–500 forint készpénzre és a természetbeni juttatásokra számíthatott tanárként (ld. a fentebb idézett álláshirdetéseket). Ezt is kevesellte azonban a Csokonait követő Császári Lósi Pál 1799-ben: „Egyik levelében, melyet Budai Pálhoz, Csurgóra szintén pályázó, de végülis vele szemben visszalépő professzor társához intéz, azt mondja, hogy végre mi is az a 600 forint, amit summa-summárum évenként mint alapfizetést vehet fel a tractus kasszájából, holott annyit még egy parochia is hoz, ahol pedig sokkal kevesebb a dolog”.⁷⁶

Csokonai akár Császárihoz hasonló életpályát is befuthatott volna. 1788-tól az akadémiai tagozat teológus hallgatója volt Debrecenben, tehát nyitva volt előtte mind a lelkészi, mind a professzori pálya. 1794-ben pedig publicus praeceptor lett a poetai osztályban: „[a]z bizonyos, hogy a Kollégium diákjaként, sőt, praeceptoraként jó esélye lehetett volna arra, hogy külföldi tanulmányútra menjen – ez pedig, figyelembe véve a párhuzamos életpályákat, professzorsághoz éppúgy hozzásegíthette volna, mint ahogy jelentősebb lelkészi hivatalhoz is.”⁷⁷ Szilágyi Márton a lehetséges professzori életút megvalósulására a debreceni Budai Ézsaiás karrierjét hozta fel példaként: „Budai 1785–86-ban »privatus praeceptor« volt, [...] majd 1789-ben a poeticae classis publicus praeceptor lett – s ő, Göttingenből való visszatérte után a Kollégium professzora lett”.⁷⁸

Egy sárospataki professzor fizetése 1800 körül: 400 magyar forint, 5 hordó bor, 20 köböl gabona, 2 mázsa só, 2 szekér széna, 1 rizsma papiros, 29 magyar forint fára, 12 magyar forint gyertyára, szolgálati lakás.⁷⁹ A lelkészi pálya pedig nemcsak kényelmesebb – mint Császári Lósi írta –, de Sárospatak környékén jobb üzlet is. Ugrai János szerint „egy nagyobb egyházközség lelkészének évi bevétele elérhette a tanári jövedelem kétszeresét is, s egy átlagos lelkész megbecsültsége is nagyobb volt, mint az oktatóké”.⁸⁰ A debreceni professzori állás ugyanakkor ennél is magasabb anyagi és társadalmi megbecsültséget jelentett: „Debrecenben körvonalazható anyagi alapon egy kiváltságos elit

⁷⁵ BÓDI, 51.

⁷⁶ *Uo.*, 77.

⁷⁷ SZILÁGYI, 141.

⁷⁸ *Uo.*, 119.

⁷⁹ UGRAI János, *Önállóság és kiszolgáltatottság: A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*, Budapest, L'Harmattan, 2007, 96.

⁸⁰ *Uo.*, 100–101.

csoport, amelynek az országos átlagtól lényegesen jobbak voltak az életkörülményei, s a társadalmi presztízs azonnali megszerzése mellett komoly vagyonosodásra is lehetőségük nyílt.⁸¹ Ez számszerűsítve azt jelenti, hogy a cívisvárosi professzorok fizetése 1789-ben 500 Rft, 1796-ban 600 Rft volt, és az ehhez járuló természetbeni juttatásaik: 6–8 köblös szántó, 8 öl fa, 12 köböl gabona, szolgálati lakás vagy lakáspénz.⁸² Jelentős vagyonosodási lehetőséget jelentett a városi polgárjog megszerzése: „A papokat és a professzorokat Debrecenben ugyanis megillették a polgári előjogok (bérelt földhöz jutás, kaszálók osztásánál elsőbbség, bizonyos famennyiségben való részesülés, borértékesítési jog), amelyekből jelentős jövedelemhez juthattak.”⁸³

Csokonai akár a debreceni, akár a sárospataki kollégiumban befejezhette volna teológiai tanulmányait, de inkább feladta a lelkési és professzori életpálya lehetőségét. 1795–1796-ban Sárospatakon már jogot hallgatott, ám másfél év után itt is félbehagyta tanulmányait, így mindössze egy elvégzett évről kapott bizonyítványt.⁸⁴ Egy kollégiumból lemorzsolódó diák előtt bezárulnak a magasabb értelmiségi pályák. A papi hivatás, a közép- és felsőfokú oktatási intézmények katedrái, vagy a jogi végzettséget igénylő praxisok és közhivatalok is elérhetetlenek lesznek. A Csokonai iskolázottságával elérhető alacsonyabb tanítói állások igen szerény jövedelmet biztosítottak. Egy nagybányai tanító még 1809-ben is csak 118 Rft-ot és 100 Rft értékű kosztot, továbbá néhány véka búzát és némi szénát kapott.⁸⁵ A kisebb települések időnként szegénytelenül alacsony fizetést tudtak csak adni: Domokoson (valószínűleg a Debrecen melletti mai Domokos Márton-kerttel azonos) „[a] Rectori fizetés olly tsekélly, hogy nem is érdemli, hogy le irattassék.”⁸⁶

Csokonai elmehetett volna falusi (de nem vármegyei) jegyzőnek, ahogy az öccse, József tette, miután kicsapták⁸⁷ a debreceni kollégiumból. E hivatal jelentős presztízs-vesztéssel járhatott, és – Gvadányi József ábrázolása szerint – félparaszti életmódot biztosított. Kazinczy szerint az anyja már azért is lenézte Csokonait, mert a testvére csupán falusi notárius volt: „Én tudván az Asszonyám idegenségét ő eránta [Csokonai Mihály iránt] (melly csak onnan eshetik, mivel ő testvére egygy falusi notáriusnak), ötet ide soha nem hoztam; sőt négy embert kértem levelem által, hogy ide ne jöjjön, félvén, hogy Asszonyám velek éreztetni fogja, hogy nem úgy nézi őket, mint én.”⁸⁸

⁸¹ Uo., 105.

⁸² Uo., 103–104.

⁸³ Uo., 104.

⁸⁴ SZILÁGYI, 148–157.

⁸⁵ „Mindenek jó rendel és ékesen légyenek Ti Közöttetek”. A Békés-Bánáti, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyeikéi vagyonszeleírásai jegyzőkönyvei 1809, szerk. SZABADI István, Debrecen, TtREL Kiadó, 2016, 236–237.

⁸⁶ Uo., 201.

⁸⁷ SZILÁGYI, 82–83.

⁸⁸ Kazinczy Ferenc – Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannának, Érsemjén, 1803. augusztus 27. = KAZINCZY Ferencz levelezése III. (1803–1805), s. a. r. VÁCZY János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1892, 88. (A továbbiakban: KazLev)

Megjegyzendő, hogy Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna személyesen is ismerhette ifjabb Csokonai Józsefet, aki éppen Érsemjénben, a lakóhelyén, a Kazinczy család egyik birtokközpontjában házasodott meg 22 évesen, 1799. augusztus 27-én.

(Érsemjéni református anyakönyv, II. kötet, 1790–1853, 113b.)

A bejegyzés szerint Csokonai József „notarius” felesége, Tabajdi Lidia (a szakirodalomban időnként Livia) bihardíószegi árva hajadon lány volt, tehát Érsemjénbe nem a házasság, hanem a jegyzői munka miatt kerülhettek. Másik érdekessége ezen adatnak, hogy „Ns” szerepel a férj neve előtt, tehát ifj. Csokonai József nemesként jegyeztette be magát. 1802-ben már Bagaméron lakott a házaspár, József fiuk születését itt írták be az anyakönyvbe: „[1802.] d. 12. Febr. Notarius Csokonai Josef és Tabajdi Lidia F[ia]. Josef. K[ereszt] A[tyja és anyja] Vas György és Felesége”.⁸⁹ Egy 1805-ös levelében Kazinczy már „Bagaméri Exispán”-nak nevezte Csokonai Józsefet,⁹⁰ eszerint időközben uradalmi gazdasági intéző lett. A két Csokonai testvér egyike sem szerzett debreceni polgárjogot és ingatlant, és mindketten Debrecenben az anyai házban haltak meg 1805-ben.⁹¹

A valós lehetőségek közé számíthatók az alacsonyabb rangú városi hivatalnoki állások is. Ezek keresete és társadalmi rangja is jóval alacsonyabb, mint Csokonainak az álláskeresésekből látható igényei. Debrecenben a saláriusok, azaz várostól fizetést kapó vezető tisztségviselők átlagfizetése 1774-ben 161 Rft volt. E tisztségek betöltéséhez szükséges volt a polgárjog. A polgárjogon kívül álló konvenciók, azaz munkabért kapó városi alkalmazottak átlagbére 37 Rft volt ugyanekkor. A salárius tisztségviselők köre a kancellistától az orvoson át a főbíróig, a konvenciók alkalmazottaké a bérestől a kocsi-son át a nyomdászig terjedt. Összesen kb. 300 főt fizetett így a város.⁹² Mivel Csokonai nem rendelkezett polgárjoggal,⁹³ így csak az alacsonyabb fizetésű és presztízs nélküli alkalmazottak egyike lehetett volna a városban. Az így elérhető jövedelem azonban önmagában kevés a megélhetéshez.

A tipikus nemesi életpálya, a vármegyei tisztikar eleve zárt volt Csokonai előtt, a család halvány nemesi öntudata oklevél és birtok híján mit sem ért. Hiába kért

⁸⁹ Family Search.

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-BC9B-9D?i=58&cc=1858355&cat=154349>
(Ezen anyakönyvi adatok részben ismeretlenek, részben bizonytalanok voltak, ezért közöljük.)

⁹⁰ Kazinczy Ferenc – Nagy Gábornak, h. n., 1805. április 30. = KazLev III, 322.

⁹¹ SZILÁGYI, 83–85.

⁹² RÁCZ István, *A debreceni cívisvagyon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 343–345.

⁹³ SZILÁGYI, 342–343.

birtokadományt a királytól, vagy „Sans-soucít” gróf Fekete Jánostól,⁹⁴ vagy éppen egy forrás körüli földet a debreceni egyházközségtől.⁹⁵ Ha valóban gazdálkodni szeretett volna, akkor azt a város kertségeiben vagy határában – polgárjog híján piaci áron – bérelt vagy vásárolt birtokon tehetne meg úgy, ahogy az anyja is. A költő által 1802-ben megcélzott értelmiségi állásra, a Nemzeti Múzeum őrének (vezetőjének) vagy legalább cancellistájának hivatalára⁹⁶ sem volt megfelelő képzettsége vagy tapasztalata. Az első őr, Miller Jakab Ferdinánd, korábban érseki titkár és könyvtáros, majd a nagyváradi jogi akadémia tanára volt. Szilágyi Márton felhívja a figyelmet Csokonai „valamiféle kereskedői szándéká”-ra.⁹⁷ Egy könyvkereskedői terv „[j]ól dokumentálható [...]”: 1803-ban fölmerült az az ötlet, hogy Csokonai Institoris Gábor debreceni képviselőjeként könyvtáros legyen.⁹⁸ Felmerülhetett – Puky István egyik levele alapján – egy dohány- vagy bor-, esetleg marhakereskedői ötlet is.⁹⁹ Előbbinél a valós szándék, utóbbinál a szükséges tőkepénz is hiányzott.

Összességében úgy lászik, hogy az álláskereső tervek átgondolatlan, efemer ötletelések inkább, mint reális lehetőségek. Csokonai fentebb már idézett, svájci tanulmányútra épülő mezőgazdasági terve kapcsán jegyezte meg Debreczeni Attila: „A levélben előadott terv a külföldi mezőgazdasági tanulmányok folytatására nézve egyedi, sehol máshol nem találkozhatunk vele Csokonai írásaiban, a Széchényi Ferencnek másnap írott levelében egészen más céljairól [a Mindenest Gyűjtemény folytatásáról] ír.”¹⁰⁰ A szándék megvalósulására tett lépéseknek többnyire nincs nyoma azon a levélen kívül, ahol az ötlet felbukkan. Közös továbbá e plánumokban az is, hogy mind a debreceni városi és kollégiumi szférán kívül esnek, azaz e hatalmi struktúráktól független értelmiségi szerepet, egy „személyes autonómiát lehetővé tevő életformamodell”-t¹⁰¹ céloztak meg. Nem világos azonban, hogy ez az autonómiatörekvés oka, vagy következménye-e a tanulmányok félbehagyásának és a debreceni polgárjog ignorálásának.

Polgárjog: egzisztencia és ingatlan

A debreceni városi polgárjog nem volt eladható vagy örökölhető, de az özvegyre átruházódott.¹⁰² A cívispolgár özvegye ezáltal nemcsak az ingó és ingatlan vagyont örököl-

⁹⁴ Csokonai – I. Ferenc királynak, [Pozsony, 1796. december vége] = CSOKONAI, *Levelezés*, 60; Mátyási József – Csokonainak, Fót, 1803. május 30. = *Uo.*, 267. Vö. SZILÁGYI, 178–182.

⁹⁵ CSOKONAI, *Jegyzet a debreceni forrásról* = CSOKONAI, *Feljegyzések*, 278–279.

⁹⁶ Csokonai – Széchényi Ferencnek, Debrecen, 1802. szeptember 16. = CSOKONAI, *Levelezés*, 199–208. Vö. SZILÁGYI, 177.

⁹⁷ SZILÁGYI, 344.

⁹⁸ *Uo.*, 343.

⁹⁹ Puky István – Csokonainak, Tiszaigar, 1803. április 11. = CSOKONAI, *Levelezés*, 253. Vö. SZILÁGYI, 344.

¹⁰⁰ Debreczeni Attila jegyzete = CSOKONAI, *Levelezés*, 528.

¹⁰¹ SZILÁGYI, 181.

¹⁰² RÁCZ, 16.

te, hanem a vagyonértékű jogokat (benefíciumokat) is. Így vihette tovább Csokonai anyja, Diószegi Sára, a férje halála után a borbélyüzletet,¹⁰³ és élhetett a boreladás jogával is. Ingatlantulajdonosként pedig továbbra is használhatta a háztelek nagysága után kiosztott úgynevezett „házutáni”, külső földeket. A félárván maradt Csokonai testvérek előtt nyitva állt a debreceni polgárrá válás lehetősége: „Statútumban írták elő, hogy az árván maradt polgárfiút 18 éves korában – ha nincs kizáró ok – polgárságra fel kell venni. A taksa fizetése alól azonban ezek sem mentesültek.”¹⁰⁴ A taksa összege nem magas – a 18. század végén 4 Rft¹⁰⁵ –, sőt egy polgár fiaként kedvezményt is kaphattak volna. Ennek ellenére egyik Csokonai testvér sem akart, vagy tudott élni ezzel a lehetőséggel.

Önálló városi egzisztencia nincs polgárjog nélkül, de polgárjog sincs jól kereső foglalkozás, saját lakóház és végső soron a családalapítás lehetősége nélkül.¹⁰⁶ A város a polgáraitól elsősorban a hasznosságot, a közteherviselés képességét várta el.¹⁰⁷ A polgárjog megszerzésének feltétele a háztulajdon.¹⁰⁸ Csokonai apja, idősebb Csokonai József azonban sosem szerzett saját ingatlant. Amikor 1771-ben megházasodott, akkor mestere Hatvan utcai házában lakott, majd amikor 1773-ban borbélymester és okleveles polgár lett, akkor már apósa – szintén – Hatvan utcai házában élt. 1780-ban kibérelt egy Péterfia és Csapó utca sarkán álló emeletes házat, de apósa és anyósa hamarosan meghalt,¹⁰⁹ így 1783-ban visszaköltöztek egykori apósa házába, ahol haláláig lakott.¹¹⁰ Csokonai apja tehát még azelőtt lett cívispolgár, hogy felesége – testvérével megosztva – megörökölte volna a házat. Eszerint idősebb Csokonai József esetében a tényleges ingatlan helyett elegendő volt a leendő örökség, illetve egy olyan jövedelmet biztosító szakma, amelyből egy házat ki tudott bérelni. Az örökölhető ingatlan Csokonai esetében is adott volt, ám a költő nem rendelkezett jövedelemmel, és az addigi pályafutásában sem lehetett látni a potenciális hasznosságot, az adófizetés képességét. A Pozsony történetét kutató Tóth Árpád szerint, ha egy kérelmezőtől megtagadták a polgárjogot, annak leggyakrabban gazdasági oka volt: „A felvett és az elutasított ingatlantulajdonosok vagyona közötti határvonal a század elején 1000 forint körül lehetett.”¹¹¹

¹⁰³ SZILÁGYI, 332.

¹⁰⁴ RÁCZ, 16.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ „A polgári cím elnyerésének jelentőségét nagyrészt az adja, hogy hagyományosan az önálló egzisztencia megalapozásához erre is szükség volt a városokban – a kereső foglalkozás, a saját ingatlan és a családalapítás mellett.” TÓTH ÁRPÁD, *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*, Pozsony, Kalligram, 2009, 99.

¹⁰⁷ RÁCZ, 15.

¹⁰⁸ Uo., 16.

¹⁰⁹ Diószegi Mihály 1781-ben, Diószegi Mihályné 1783-ban halt meg. (SZILÁGYI, 332.)

¹¹⁰ ZOLTAI, 104–108.

¹¹¹ TÓTH, 97.

A polgári egzisztencia megteremtésének egy másik lehetséges útja a házasság. „Csokonai szerelmi életéről egyszerűen nincsenek adatok” – írja Szilágyi Márton, és így arról sincs információnk, hogy tett-e kísérletet egy debreceni házasságra, de a komáromi szándékolt lánykérés és házasságkötés körül is több a kétely, mint a bizonyosság.¹¹² E párkapcsolat történetét kizárólag Csokonai leveleiből (amelyeket nem biztos, hogy elküldött) és (a további) fikciós szövegeiből, illetve az elfogult baráti emlékezésekből lehetne megalkotni. A költői képzelet gyakran elhajolt a valóságtól még a misszilis levelekben is (lásd svájci tehenészet, befejezett jogi tanulmányok), így indokolt a kellő óvatosság e források kapcsán. De ha eltekintünk a teljes fikcionalitás lehetőségétől, majd következő lépésként a „személyiségbéli és érzelmi mozzanatok”-tól is, akkor Csokonai házassági kísérletét „pusztán racionális döntéseken alapuló”¹¹³ törekvésként értelmezhetjük. E megszorításokkal a Vajda Juliannához fűződő terveket egzisztenciális vállalkozásként lehet szemlélni. Vajda Julianna ugyanis egy jó módú városi kereskedő lánya volt. A remélt házassággal Csokonai egyúttal ingatlant, kereskedői praxist, azaz anyagilag független, polgári életformát is remélhetett, miközben egy vagyontalan, állástalan, képzetlen és talán nem túl szép¹¹⁴ fiatalember benyomását kelthette.

Látszólag igen hasonló pályát futott be sikeresen az apja, idősebb Csokonai József. Csokonai és az apja között a leendő apósok – és a befogadó városi közösség – szempontjából egyetlen nagy különbség van: a potenciális karrier.¹¹⁵ Csokonai apja egy jól kereső szakmával érkezett Debrecenbe, míg Csokonainak sem mestersége, sem „rendes” állásra jogosító végzettsége nem volt. A Vajda Julianna kezét végül elnyerő Lévai Istvánnal szemben is ugyanez a legnagyobb hátránya. Lévai kereskedő, és már a lánykérés idején jövedelmező vállalkozása lehetett, ha le tudott tenni 600 Rft móringot a menyasszony javára.¹¹⁶ Mellékesnek látszik, hogy Csokonai (időnként) nemesnek vagy professzornak¹¹⁷ állította magát, míg a Lévai család tagjai „jobbágyi jogállású személyek voltak”.¹¹⁸ Lévai István gazdaságilag sikeres pályáját jelzi a halotti anyakönyvi bejegyzés, ahol a neve előtti titulus az előkelőbb polgároknak kijáró „Nemzetes”.¹¹⁹

¹¹² SZILÁGYI, 193–197.

¹¹³ *Uo.*, 195–196.

¹¹⁴ „[Vajda Julianna] erre azt felelte, hogy könnyű másoknak beszélni, de ha látták volna, milyen csúnya volt szegény Csokonai!” Az anekdotikus emléket közli: SZILÁGYI, 211, 836. lábjegyzet.

¹¹⁵ *Uo.*, 195.

¹¹⁶ *Uo.*, 206.

¹¹⁷ Csokonai aláírása a Vajda Juliannának 1798. március 12-én írt levelén: „Profeszor Csokonai”. (CSOKONAI, *Levelezés*, 84. – ez egy hírlapi közlésen alapuló ellenőrizhetetlen szövegű levél, a fogalmazványán nincs aláírás: *uo.*, 539.)

¹¹⁸ SZILÁGYI, 208.

¹¹⁹ *Dunaalmási református anyakönyv, halotti bejegyzések*, 1840. június 1. = *Family Search*. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-RLS1-Z9?i=122&cc=4133831&cat=85755>

Csokonai jövedelmei

A fennmaradt adatok szerint Csokonainak nem volt olyan életszakasza, amelyben elegendő saját jövedelme lett volna a megélhetéshez. A diákkori kollégiumi jövedelmek – a diáktisztségek fizetései és a legációs bevételek – után főleg alkalmi, mecénási támogatásokról van tudomásunk. Az egyetlen rendes munkaviszonya, a csurgói kaland, anyagilag kudarccal zárult. Költői-írói tevékenysége inkább veszteségesnek tűnik – habár itt is alapvető adatok hiányoznak (nyomtatási költség, példányszám, eladott példányok száma).

A diákjövedelmek fontos, ám nehezen meghatározható bevételt jelentettek. A diákok jutalmazásának egyik formája az volt, hogy előrébb sorolták őket a legációba indulók között, tehát jobban fizető legációs helyet választhattak. Gaál László emlékezéseiben¹²⁰ ez olvasható: „A pénz a’ mit a Legátusnak adtak az Ekkleziák a Deáknak tulajdona lett, mellyet ott és arra költhetett hol és mire nékie tetszett.” Majd azzal folytatja, hogy „Halason az innepi deáknak 50–60 s több forintokat szoktak adni”, tehát Csokonai is ennyit kaphatott. Máshol viszont azt írja Gaál, hogy a költő „elbeszélte sok költségeit s úgy hogy ha a’ Halasi alumnusok’ számára általa küldetett pénz kezénél nem lett volna, elláthatlan szükségéit fedezni nem bírta volna”.¹²¹ Eszerint vagy mégsem kapott Csokonai „50–60 s több forintokat”, vagy ennél is többet költött, hiszen hozzá kellett nyúlnia az alumnus diákok pénzéhez. Gaál azzal mentegeti a helyzetet, hogy Csokonainak volt e „kölcson”-re fedezete, hiszen „nem tsak pénzt érő könyvei, de tulajdon s 60–70 forintot érő kunyhója is vólt vóltak gazdagon fizető privatus tanítványai is”.¹²² A „kunyhó”, bizonyára a kollégium diákjai számára készült kisebb vályog- vagy faépítmények, a diák-kunyhók („tuguriolae”, „casae”) egyike. Ezen építmények a kollégium területén álltak, és eredetileg egy-egy diák tanulószobájaként szolgáltak, de a tiltások ellenére laktak, és a publicus praeceptorok tanítottak is benne. A kunyhó a diák személyes tulajdona volt és üzleteltek is vele: 1798-ban 54 Rft-ra becsültek fel egy kunyhót. A kollégiumban bizonyíthatóan 12, esetleg néhányval több kunyhó lehetett, vagyis ha Csokonai tényleg birtokolt egy ilyet, akkor a tehetősebb diákok közé számíthatott.¹²³

Csokonai egy évig, 1794 januárjától decemberig volt a debreceni kollégium publicus praeceptor.¹²⁴ A felsőbb osztályokat tanító publicus praeceptor fizetése a század közepén évi 30 Rft volt Debrecenben,¹²⁵ míg a senioré az 1750-es években 60, majd 1793-ban

¹²⁰ GAÁL, 415, 417.

¹²¹ *Uo.*, 414.

¹²² *Uo.*

¹²³ G. SZABÓ Botond, *A kollégium épületeinek története = A debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának sajtóosztálya, 1988, 369–370.

¹²⁴ SZILÁGYI, 119, 122, 133.

¹²⁵ TÓTH Béla, *A kollégium története a XVIII. században = A debreceni Református Kollégium története*, 75.

85 Rft volt.¹²⁶ A diáktanítók fizetéséről csak századközepi adatok ismeretesek, de mivel a senior fizetése kb. 50%-kal nőtt az 1790-es évekre, így adható meg nagyságrendi pontossággal Csokonai 1794-es jövedelme 45 Rft körüli összegben.

Az 1796-ban Pozsonyban kiadott Diétai Magyar Musa kapcsán tudunk 16 fel nem vett aranyról (ez nagyjából 70 Rft-ot ért).¹²⁷ 1797-ben saját állítása szerint patvarista volt,¹²⁸ ez más forrásokból nem támasztható alá, de a joggyakornokok szokás szerint nem kaptak fizetést, legfeljebb ellátást. Az 1790-es évek végén Gaál László szerint egy alkalmi versrögtönzésért 3 aranyat, azaz 13,2 Rft-ot kapott Csokonai. Valószínű, hogy 1799–1800-ban a csurgói tanári munkájáért fizetést végül nem, csak ellátást kapott. 1801-ben – nem tudni pontosan mettől meddig – Pesten házitanító volt ingyen szóbaért és kosztért; ezt a juttatást évi 200 Rft értékűre becsülte Csokonai.¹²⁹ 1801-ben küldte el Festetics a 25 Rft-ot. Majd – mivel Csokonai állítása szerint ezt a debreceni postán ellopták – újra elküldte ezt az összeget. 1802-ben Széký Zsigmond – a tűzkár enyhítésére – 12 pengő forintot küldött számára.¹³⁰ Az utolsó években Rhédey Lajos, Festetics és Erdődy Zsigmondné Festetics Mária (korábban Czindery Pálné)¹³¹ 100–100 Rft-ot adott a költőnek alkalmi versekért, illetve a *Lilla*-kötet ajánlásáért. Rhédey mindezen túl a munkái megjelenését is támogatta.¹³²

Csokonai összes ismert jövedelme és bevétele 1–2 év önálló megélhetésre lehetett elegendő. Nem tudható azonban, hogy volt-e, és ha igen, mennyi haszna Csokonainak az írói-költői munkásságából – a mecénási támogatásokon túl. A megélhetés alapjául bizonyosan nem szolgálhatott e tevékenysége.¹³³ A *Lilla*-kötet nyomtatási költsége 100–150 Rft között lehetett: „Csokonainak Lilláját ez a’ fertelmes *Landerer* Kassán három esztendő olta tartóztatta, azon oknál fogva, hogy olcsón alkudta meg a’ nyomtatását” – írta Kazinczy 1805-ben, majd hozzátette, hogy a három, már lenyomtatott árku 28 Rft-ért kiváltotta a nyomdásztól.¹³⁴ Egy árku 16 oldal – és egy napi munkája a szedőnek¹³⁵ –, az 1805-ös *Lilla*-kötet 181 számozott oldal terjedelmű, azaz 12 ív. A teljes kötet nyomdai költsége eszerint 112 Ft lett volna – de a példányszámról nincs adat. A kötetet darabonként másfél Rft-ért árulta később Csokonai anyja.¹³⁶

¹²⁶ UGRAI, 104–105.

¹²⁷ SZILÁGYI, 161, 166, 172, 199.

¹²⁸ Lásd a már idézett levelet: Csokonai – Festetics Györgynek, Komárom, 1798. január 22. = CSOKONAI, *Levelezés*, 78. Vö. SZILÁGYI, 173.

¹²⁹ Csokonai – Nagy Gábornak, Pest, 1801. szeptember 26. = CSOKONAI, *Levelezés*, 150. Vö. SZILÁGYI, 312.

¹³⁰ Széký Zsigmond – Csokonainak, Tiszaigar, 1802. július 17. = CSOKONAI, *Levelezés*, 187.

¹³¹ Debreczeni Attila jegyzete: *uo.*, 866–867.

¹³² „Egyrészt Rhédey 100 forintot fizetett Csokonainak a temetésen való közreműködésért, másrészt pedig két kötet megjelenéséhez is hozzájárult.” SZILÁGYI, 250.

¹³³ *Uo.*, 315–330.

¹³⁴ Kazinczy Ferenc – Kis Jánosnak, h. n., 1805. január vége = KazLev III, 257; vö. Debreczeni Attila jegyzetével: CSOKONAI, *Levelezés*, 893–894.

¹³⁵ A szedő napidíja 4 Rft-t volt: Kazinczy – Nagy Gábornak, Kassa, 1804. november 6. = KazLev III, 223. Vö. CSOKONAI, *Levelezés*, 893.

¹³⁶ SZILÁGYI, 325.

Számolva a terjesztési költségekkel és tiszteletpéldányokkal is, 150–200 eladott példánynál már megtérült volna a befektetés. Talán Csokonai „nincs rászorulva arra, hogy üzleti értelemben rentábilis befektetésként gondolja el versei nyilvánosságra bocsátását”,¹³⁷ mégis felmerülhet a kérdés, hogy miért nem fordította legfontosabb műve megjelentetésére a főúri mecénásoktól kapott 100 forintok egyikét. Természetesen nem ismerhetjük Csokonai minden bevételét, de így is bizonyosnak látszik, hogy az édesanyja anyagi segítése nélkülözhetetlen volt számára minden életszakaszban.

Debrecenben tandíjmenesség volt 1853 előtt,¹³⁸ és a sárospataki tandíjak is minimálisak voltak,¹³⁹ de a taníttatás nem volt költségmentes. Különböző adminisztrációs díjakon túl a magántanítóért (privátus praeceptor) is fizetni kellett, és mint fentebb láttuk, egy „kunyhót” is birtokolt Csokonai. Gaál László szerint Diószegi Sára étellel és munkával fizetett gyermekei oktatásáért: „oskoláztatások egész ideje alatt elsőrangúlag fizetett, – az az cibisták voltak gyermekei – mint ott szokás nevezni – az az hetenként, külön mindenikért, egy hét-nyöltz személyre való fazék ételt főzött, a Collégiumi ifjúság számára”.¹⁴⁰ Csokonai a szükséges költségeken felül is terhelte a családi kasszáját, amikor a legáció pénzeket elköltötte: „még ha egy hónapos kecskeméti és pesti tartózkodását esetleg ebből [ti. a Halasról küldött pénzből] finanszírozta is, anyja segítségével elő tudta teremteni az összeget”.¹⁴¹ Ugyanekkor azt is számonkérték rajta, hogy „Kecskeméten a kollégium alumnusainak szánt hetvenkét forintot nem adta át”.¹⁴² Bizonyára ezt is az anyjának kellett kifizetnie.

Csokonai 1795–1796-ban Sárospatakon jogot tanult, és mint Szilágyi Márton megjegyzi, „sárospataki időzése nyilván csupán anyjának a pénzbeli támogatásával valósulhatott meg”.¹⁴³ Majd hangsúlyozza, hogy „Csokonainak Debrecenből való távolléte alighanem csak úgy volt lehetséges, ha valamilyen stabil és rendszeres anyagi támogatást feltételezünk”.¹⁴⁴ És végül azt is megállapítja az életrajzíró, hogy 1801-től „Csokonai anyja házában és anyja kenyerén élt”.¹⁴⁵

Szilágyi Márton részletesen kimutatja, hogy Csokonai támogatására honnan lehetett elégséges jövedelme az édesanyjának.¹⁴⁶ A javai alapját egy nagy debreceni ház jelentette, amelyet szüleitől örökölt, az ehhez tartozó külső földekkel együtt. Az 1810-es halála után egy – immár jóval kisebb – lakóingatlanon és ingóságokon túl 1650 forintot

¹³⁷ *Uo.*, 318.

¹³⁸ BAJKÓ Mátyás, *A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora (1804–1849) = A debreceni Református Kollégium története*, 282.

¹³⁹ SZILÁGYI, 148.

¹⁴⁰ GAÁL, 408–409.

¹⁴¹ SZILÁGYI, 136.

¹⁴² *Uo.*

¹⁴³ *Uo.*, 150.

¹⁴⁴ *Uo.*, 341.

¹⁴⁵ *Uo.*, 342.

¹⁴⁶ *Uo.*, 332–342.

hagyott hátra kötelezvényekben és készpénzben.¹⁴⁷ A vagyon megőrzésében fontos szerepe volt a gazdálkodásnak és a kosztos diákok fogadásának. Gaál László szerint Csokonai édesanyjának „szüret után pedig 30–40 cseber bora [volt] melyet a város borbírája jó drágán szokott bevásárolni”.¹⁴⁸ A Magyar Hírmondó – fentebb idézett – adatai szerint 1 liter bor 0,1 Rft körül lehetett 1800-ban. Egy cseber 42,4 liter, 35 cseber tehát 1484 liter, amely – nagyságrendileg – évi 150 Rft bevételt jelenthetett. Gaál László arról is beszámolt, hogy 1804-ben Diószegi Sárának „számos kosztosai voltak. Nevezetesen: Márkus Pál, Szeles Zsiga, Balog József, Toth Mihály, Győri Dániel, Porubszky István, és György és én magam is – hónaponkénti 8 forint bér fizetésért”.¹⁴⁹ Ha ez igaz, akkor az évi bevétele a nyolc kosztos diákból évi 10 hónappal számolva: $8 \times 8 \times 10 = 640$ forint. (Gaál szerint nyáron is voltak kosztos diákjai, de átlagosan talán nyolcnál kevesebben voltak egy-egy hónapban.)

Ha azt feltételezzük, hogy a bevétel fele a tiszta haszon, akkor csak a borból és „panzióból” évi 400 forint jövedelmet ért el Csokonai édesanyja, és ehhez járulhatott még a további földek, a „fonogatás” és a pénzkölcsönzés haszna. A halála után leltárba vett 1000 forintos adóslevél 6%-os törvényes kamata évi 60 forintot jövedelmet jelentett.¹⁵⁰ Csokonai édesanyjának ezen adatokból látható évi jövedelme nagyságrendileg 500–1000 forint körül lehetett, míg Csokonai Mihály ismert jövedelme még felnőtt korában sem érte el az évi 100–200 forintot. Ennek fényében némi ironikus árnyalatot kap a költőnek a királyhoz írt levele:

Én nem egyébert hajtok térdet legszentebb Felséged előtt, mint hogy legnagyobb jóindulatodhoz folyamodjam, s nem kérek mást, csak az oly nagy birodalomból egy kis földcskét, melyet saját kezemmel művelhetek [...]. [...] s így nyugodt körülmények között gondoskodhatnék szegény anyámról, aki nekem egykor az életet adta, mely most Felségedé.¹⁵¹

A tűzvész

Az 1802-es tűzvészben leégett a debreceni belváros jelentős része, és tűzkárt szenvedett a Csokonai család Darabos utcai háza is.¹⁵² A hagyomány jelentős anyagi kárt feltételez, ám valójában a veszteség mértéke nem állapítható meg pontosan. Csokonai a leveleiben nem adott megbízható támpontokat, hanem „rá jellemzően a tárgy-

¹⁴⁷ Uo., 336–337.

¹⁴⁸ GAÁL, 414.

¹⁴⁹ Uo., 409.

¹⁵⁰ SZILÁGYI, 337.

¹⁵¹ Csokonai – I. Ferenc királynak, [Pozsony, 1796. december vége] = CSOKONAI, *Levelezés*, 60; Muraközy Imre és Tegye Imre fordítása, uo., 489. Vö. SZILÁGYI, 2014, 180, 736. lábjegyzet

¹⁵² Erről részletesen: SZILÁGYI, 351–373.

szerűségtől elszabaduló költői fantáziával”¹⁵³ festette le a helyzetet. Az első ismert beszámolója a tűzvész utáni negyedik napon írt levelében található:

mert az a Hajlékotska is, hová a világ' lármája elől vonni szoktam magamat,
's az a Kertetske is, mely nékem Tusculanum gyanánt szolgált, azon rémítő
Csapásnak áldozatjává lett. Üszög és hamu között írom ezen soraimat, 's az
Ég között melly meg nem szánt, és közöttem kit a' kevéstől is megfosztott,
tsak egy vékony deszkázat vagyon, melly az esső ellen sem védelmezhet.
Kiegett ablakaimon keresztül szórja most is a' sovány szél magam' és szom-
szédim' pernyéjét e' szomorú Levelemre [...].¹⁵⁴

E leírás szerint megmaradt a lakóház falazata (habár az ablak sérült) és megmaradt a földem „vékony deszkázata” is. Ha elérte volna a tűz a házat, e deszkázat bizonyosan elégett volna. Ezért feltehető, hogy a tűzvészt észelve még idejében leverték a tető nád borítását, hogy ne kaphasson bele a láng. Ezért maradt fenn csak a deszkázat. Talán a tető vagy más gyorsan lángkapó építmény (például kerítés, fa melléképület) bontásakor sérült meg Csokonai testvére is, ekkor történhetett „a nagy tűz oltásakori megütődés”.¹⁵⁵ A „Hajlékotska” és „Kertetske” kifejezés leginkább a háztelek hátsó részén, a telket kettéválasztó¹⁵⁶ istállón és fészeren túli virágoskertre és talán e melléképületekben kialakított szobáskára utalhat, amelyek valóban elégték, hiszen nyilvánvalóan a házat mentették elsősorban a védekezéskor.

Kicsit később – egy grófi támogatójának – úgy fogalmazott, hogy a tűzvész „az én kis *Sans-Soucimat* is, hol a' Músák karjai közt nyugodalmas magánosságba éltem, 's isoláltatva a' Világtól érzésbe 's gondolkodásba lappangottam, üszöggé és hamuvá tette [...]”.¹⁵⁷ E leírás nem vonatkozhat a lakóépületre, hiszen az nem az ő csendes kis „*Sans-Souci*”-ja, hanem az anyja – feltehetően – 3 szobás háza, amelyben naponta több kosztos diák is megfordult, és „béres lakójuk” is volt (1804-ben bizonyosan¹⁵⁸). Ősszel már – egy másik grófi támogatójának – kifejezetten a ház (és nem „hajlékotska”) pusztulásáról írt: „az én Házam is a' pusztító lángoknak prédájává lett, kertetskémmel 's egyéb mellyékes apró épületeimmel együtt”.¹⁵⁹ Egyetérthetünk Szilágyi Mártonnal abban, hogy e „sorok konkrétumokat alig árulnak el a kár nagyságáról”, ám véleményem szerint éppen ezért az sem állítható, hogy a lakóház is „elhamvadt” volna¹⁶⁰ – még akkor sem, ha Csokonai

¹⁵³ Debreczeni Attila jegyzete a Széchényi Ferencnek, Debrecen, 1802. szeptember 24-én írt levélhez = CSOKONAI, *Levelezés*, 698.

¹⁵⁴ Csokonai – Pap Szász Józsefnek, Debrecen, 1802. június 15. = *Uo.*, 184.

¹⁵⁵ GAÁL, 408. Vö. SZILÁGYI, 83.

¹⁵⁶ Debrecenben bevett szokás volt, hogy a melléképületeket szorosan egymáshoz építették, és egy istálló vagy fészker keresztben határolta el az udvart (RÁCZ, 208. Lásd az alább következő idézetet Gaál Lászlótól).

¹⁵⁷ Csokonai – Erdődy Zsigmondnének, [Debrecen, 1802. július] = CSOKONAI, *Levelezés*, 190.

¹⁵⁸ Csokonai – Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1804. június 14. = *Uo.*, 301.

¹⁵⁹ Csokonai – Széchényi Ferencnének, Debrecen, 1802. szeptember 18. = *Uo.*, 208–209.

¹⁶⁰ SZILÁGYI, 358.

itt valóban erre utalt. Gaál László is csupán a melléképületek és kert pusztulásáról írt, a főépületet nem említi:

Az 1802-dik évbeli nagy tűz előtt, udvarának hátulsó része felé a' funduson keresztül egy nagy istálló is volt félszerrel együtt, mellynek háta megett a' fundus leghátulján szép kis virágos kertje rózsza-lugassal, 's egy különös nagyságú bodzafával melynek terebélyes árnyéka alatt valamint dolgozni, úgy barátival is vígadni szeretett. Láttomra már mind az istálló, mind a' kis kert kormos omladék 's pusztaság volt.¹⁶¹

A városban 1802-ben „mintegy 1500 ház pusztult el”, de az újjáépítés lassan haladt: „1804-ben a királyi biztoshoz felterjesztett jelentés szerint csak 10 égetett téglából, 42 vályogból és 10 betapasztott karóból készült lakóház létesült.”¹⁶² A helyreállítást nehezítette, hogy a tűzvész felhajtotta az építőanyag és munkaerő árait, és ennek hatására még a megégett házak árai is nőttek.¹⁶³

Gaál nem említette a lakóépület kárát 1804-ben (a „láttomra” erre az évre vonatkozik), ebből arra lehet következtetni, hogy a házat már rendbe hozták, vagyis feltehetően nem érte komolyabb kár, ami szintén arra mutat, hogy csak a nádtetőt kellett újrarakatni. Ennek ellentmondani látszik Komlóssy Arthur 1894-ben írt cikke:

A leégett ház, mely a Darabos-utczán jelenleg 993. sorszám alattinak helyén állott, több éveken át épült fel romjaiból olyanná, minőnek 1887–1888-ig mindnyájan láthattuk, ösmerhettük; egyszerű két ablakos tűzfalra épített nádtetejű kis ház volt, – 3 szoba, 1 konyha és egy hátulsó kamara helyiséget foglalva magában; ez utóbbinak alacsony padlásgerendái között 1884-ben még magam is láttam olyanokat, melyek félig megszenesedve voltak bealkalmazva.¹⁶⁴

A szerző 1848-ban született, így nem láthatta az 1802-es állapotokat, nem tudni, mire alapozta, hogy romokban állt a ház. Másrészt viszont megégett gerendákat csak a „hátsó kamarában” látott, és mint írta, ezt utólag építették be. A fent idézett Erdődynek írt levélben leginkább az a kitétel tűnik a „tárgyszerűségtől elszabaduló költői fantáziának”, hogy „jó ha a' ház' felépítésre elegendő tehetséggel bírhatok.”¹⁶⁵ Adataink szerint 1802-ben Csokonainak nem lehetett „elegendő tehetsége” egy „üszöggé és hamuvá tett” ház fel- vagy akárcsak újjáépítésére, de valószínűleg erre nem is volt szükség, mivel a

¹⁶¹ GAÁL, 406.

¹⁶² SÁPI Lajos, *Debrecen település- és építéstörténete*, Debrecen, 1972, 28, 31. Idézi: SZILÁGYI, 356–357.

¹⁶³ KERESZTESI József, *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója*, Pest, 1868, 392–393.

¹⁶⁴ Az írás több helyen is megjelent, innen idézem: KOMLÓSSY Arthur, *Csokonainak egy ismeretlen levele*, Vasárnapi Újság, 1894. november 18., 772. Idézi: SZILÁGYI, 354.

¹⁶⁵ Csokonai – Erdődy Zsigmondnének, [Debrecen, 1802. július] = CSOKONAI, *Levelezés*, 190.

Darabos utcai lakóház – úgy vélem – nem égett le.¹⁶⁶ Ez a költő számára nagy szerencse, hiszen így az édesanyja nem szegényedett el, és továbbra is támogathatta őt.

* * *

Összességében az látható, hogy Csokonai rövid élete során sosem jutott tehetségéhez méltó álláshoz és jövedelemhez. Jelentősebb bevételre a kollégium diákjaként, majd alkalmi támogatói – a feudális mecénatúra képviselői, vagy jötevő ismerősök, barátok – révén tehetett szert. Mégis úgy tűnik, hogy körülményeihez képest anyagi gondoktól független, szabad, alkotói életet élhetett, és ezt elsősorban édesanyjának, Diószegi Sárának köszönhetette. A mecénások szerepét megemelő, illetve a szegény poéta megfestésében érdekelt irodalomtörténeti hagyomány elhomályosította a legfőbb támogató, az anya alakját. Személyes viszonyukról keveset tudni, de a szikár pénzügyi adatok is arra mutatnak rá, hogy egyetlen egy nélkülözhetetlen személy volt Csokonai egész pályafutásában, ez pedig az édesanyja.

ORBÁN LÁSZLÓ

tudományos munkatárs

HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport

orbanlaszlo14@gmail.com

Csokonai's Financial Situation

Abstract: The figure of Csokonai appears to both contemporaries and posterity as a genius but impoverished poet. The only known job of the ‘poor poet’ was that of a teacher’s assistant, but he did not accept any income for his work. Several similar financial events in his life raise the question: why did he not take a regular job with a steady income, why did he give up the idea of an independent civil existence? These questions shed light on a financially difficult and seemingly contradictory life since Csokonai was able to live an independent, free, creative life in spite of all this. In line with the findings of the most recent monograph, this essay shows that Csokonai’s career was financially supported primarily by his mother, Sára Diószegi.

Keywords: Csokonai, financial history, income, cívis

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/47-72.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

¹⁶⁶ [A Darabos utcai ház újjáépítésének költségnaplója] cím tehát félrevezető a Csokonai feljegyzéseit megjelentető kritikai kiadásban, pontosabb a táblázat saját meghatározása: A’ Kis Ház’ felépíttetésére tett Költségeknék ’s matériáléknak Specificatiója. 1804. (CSOKONAI, *Feljegyzések*, 279–287.)

SZILÁGYI MÁRTON

Csokonai és Debrecen

(A lokalitás szerepe egy hagyaték fennmaradásában)

Természetesnek látszik a címbe foglalt egymás mellé rendelés: Csokonai Debrecen költője volt, itt született, itt volt a Kollégium diákja, itt is halt meg, s Debrecen jelenleg – s már hosszú idő óta – nem képzelhető el Csokonai neve nélkül.

De valóban olyannyira természetes ez?

Nem érdemes-e ezúttal, egy gondolat kíséret erejéig értelmezendő kérdést látnunk abban, amit annyira magától értetődőnek hiszünk? Azaz nem kellene rákérdeznünk arra, ami axiomatikusnak tűnik minden, Csokonait érintő irodalomtörténeti gondolatmenetben: Csokonai és Debrecen kapcsolatára?

Persze ezt a kérdést is többféleképpen lehet föltenni.

A Csokonai-szakirodalomban komoly tradíciója van annak, hogy minden átfogó Csokonai-pályakép valamiféleképpen Debrecen bemutatásával kezdődik. Igaz, ennek az automatikussá válása azt is eredményezi, hogy a város történetének gyakran csak néhány aspektusa hangsúlyozódik, s ez is elnagyoltan és inkább csak a gazdasági-társadalmi, esetleg felekezeti mutatók fölsorakoztatásával. Kivételesnek számít Borbély Szilárd poszthumusz könyvének az a finom megoldása, amely viszont a város urbanisztikájából kívánt kiindulni, s így jutott el Debrecen mítoszának a kérdéséhez, hogy aztán erre építsen föl egy lehetséges, s Csokonai szempontjából releváns összefüggésrendszert.¹

Ám a saját kérdésem sem ez utóbbira, sem a korábbi tradícióra nem akar rájátszani, hanem Csokonai és Debrecen kapcsolatát a hagyományozódás összefüggésében szeretné felmutatni. S ez a kérdés rögtön ketté is válik, két problémává artikulálódik, még ha közös is a gyökere: miért maradhatott annyira egyben Csokonai hagyatéka, hogy az még a mai kutatás számára is jól megragadható (az anyag jelentős része jelenleg az MTA KIK Kézirattárában tanulmányozható), illetve miképpen lehetett Csokonai olyannyira Debrecené, mintegy „emlékezethellyé” válva, s így kapcsolódva össze egy, azóta jócskán átalakult városi tér és lokális identitás időtlenné vált jelölőjeként?²

Kezdjük ez utóbbi kérdéssel, amely nyilván nem választható el attól a tényről, hogy a Debrecent negatív beállításban minősítő „debreceeniség” kategóriája – némi szórványos előzmények után – éppen a Csokonai hagyatéka, illetve emlékezete kapcsán kirobbant írói vita során született meg Kazinczy Ferenc tollán. A minősítés pontos tartalmi rögzítése és fogalmi körülhatárolása már csak a vitaszituáció miatt sem

¹ BORBÉLY Szilárd, *„Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében”: Tanulmányok Csokonairól*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó – Déri Múzeum, 2023.

² Ez a jelenség különösen jól látszik akkor, amikor egy irodalmi műben reflexíven s szinte azonos státuszban kerül elő Csokonai és Debrecen. Vö. BALAJTHY Ágnes, *„Ez a táj, ez olyan, mint én”: Debrecen mint szövegtér Térey János Jeremiásában*, *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 158–167.

sikerült, sem Kazinczynak, sem vitapartnereinek – s azt sem lehet filológiai eszközökkel megragadni és bizonyítani, létezett-e korábban pozitív minősítésként a debreceni mentalitást és a szilárd felekezeti hovatartozást valamiképpen egybefogó „debreceniség” fogalma. Ám mivel minden bizonnyal elmarasztalásként született meg ez a kategória, éppen emiatt, illetve a definiálatlansága miatt nem tudtak a vitapartnerek sem szembeszegezni vele semmi egyéb érvet; szerencsésen ide alkalmazott kifejezéssel azt is mondhatjuk – Debreczeni Attila alapos tanulmánya nyomán –, hogy Kazinczy ezzel „tematizálta” is a nyilvánosságot.³ Kazinczy minősítése aztán – Toldy Ferenc, illetve a tőle származó első szakszerű Csokonai-biográfia révén – rögzülhetett, s lehetett aztán később minden Debrecen-ellenes elfogultság kifejezésére alkalmas, s további árnyalásra nem szoruló fogalom. Persze ennek a vitának Csokonai csupán az ürügye volt, ám mégiscsak az ő értelmezése körül csapódott le az egész, látványos szembenállásokat megjelenítő diszkurzus. Kazinczy nyilvánosságban fellépő vitapartnerei eleve nem voltak túl sokan: a vitában csak hárman szólaltak meg, s hagytak írásos nyomot is maguk után, de még a legtágabban értelmezett résztvevők is csak hatan voltak, ha azokat is ide számítjuk, akiknek a véleményét csak mások említéseiből rekonstruálhatjuk.⁴ Ezt, a Csokonai iránt elfogult kisebbséget pedig túlzás lenne Debrecen egészével azonosítani, s azt sem szabad elfelejteni, hogy – bármiféleképpen látta is Kazinczy – Csokonainak a debreceni irodalmi ízlést és hagyományokat egészében meghaladó vagy provokáló, néha teljesen más poétikai irányt követő életművével eleve nem lehetett könnyű azonosulnia a helyieknek. S ők – egyelőre hagyjuk is, hogy pontosan kik – ezt nyilván nem is tették meg. Tehát a retorikailag igencsak harcosnak bizonyuló vita mégiscsak Kazinczy önértelmezése és irodalmi szerepfelfogása közegében értelmezhető, s nem valódi olvasásszociológiai tényezők leírásaként vagy megjelenítéseként.

Csak néhány – s még csak nem is ízléstörténeti vagy poétikai⁵ – példát hoznék arra, hogy miért nem könnyítette meg Csokonai azt, hogy Debrecen magára ismerjen benne. Csokonai kötetei nem utalnak Debrecenre, nincsenek bennük lokális célzások. Ez azért érdekes, mert Katona József 1821-ben a *Bánk bánt* „szabados Kecskemét mező várassa nemes fő-bírája” és tanácsához” szóló ajánlással adta ki,⁶ s történeti munkákat

³ Vö. DEBRECZENI Attila, *A debreceniség – Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, szerk. BÓDI Katalin, FAZAKAS Gergely Tamás, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 24–71. A konkrét szöveghely: 66–67.

⁴ Vö. *uo.*, 63.

⁵ Hogy ilyen jellegű fenntartások is lehettek, azt egyébként Kazinczy sokat idézett levele rögzítette, amikor leírta egy 1802-es debreceni vitáját Domokos Lajos főbíróval elsősorban a Debreceni Grammatikáról, de egy említés erejéig Csokonairól is: Kazinczy Ferenc – Virág Benedeknek, Kóly, 1802. október 31. = KAZINCZY Ferencz levelezése II. (1790–1802), s. a. r. VÁCZY János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1891, 499–502. Csokonai említése: 500. A szituáció elemzését lásd DEBRECZENI, 38–39. Persze ez a történet, mivel szintúgy Kazinczytól származik, beleillik a „debreceniség”-et maradiságként és vaskalapossággként tematizáló retorikai hadjáratba, ahogyan ezt Debreczeni Attila is hangsúlyozza – de ezt beleszámítva is van azért tanulsága Csokonai debreceni megítélésére nézve.

⁶ Lásd KATONA József, *Bánk bán*, s. a. r. OROSZ László, Budapest, Akadémiai, 1983, 153.

is szentelt szülővárosa múltjának: A *Kecskeméti Pusztákról* meg is jelent a Tudományos Gyűjteményben, a *Szabados Kecskemét Alsó Magyar Ország első mező várossa' történeti* viszont már csak poszthumusz módon látott napvilágot id. Katona József jóvoltából.⁷ Csokonai ilyen gesztusokat soha nem tett Debrecennek. Verseskötetei – amelyeknek a kiadása alighanem legfontosabb irodalmi programja volt – sem tartalmaztak hangsúlyos debreceni vonatkozást, és semmiféle határozott lokalitást nem akartak megjeleníteni. Nem próbált meg Debrecen központtal valamiféle irodalmi társaságot vagy akár folyóiratot létrehozni, s nem emlegetett leveleiben sem egyetlen olyan tervet sem, amely Debrecen valamiféle megdicsőítését szolgálta volna. S még csak a tőle kiválasztott nyomdák sem helyiek voltak – kassai, majd utóbb nagyváradai nyomdász adta ki a köteteket.

Nevezhetjük akár szerencsés véletlennek is Csokonai kézíratainak igencsak széles körű fennmaradását. Annál is inkább, mert ebben valóban voltak tervezhetetlen és teljesen váratlan felfedezések, legutóbb a Szatmárnémeti Kézirat felbukkanása, amelyre 2005-ben talált rá két, más természetű kutatást folytató színház- és drámatörténész a szatmárnémeti könyvtár nem nagyon bolygatott állományában, amely új fénybe állított Csokonai diákkori verseinek teljes filológiáját.⁸ Ennek ellenére azonban aligha jogos mindenestül a véletlenre fogni a kéziratok egyben maradását. Vagy szerényebben fogalmazva: legalábbis érdemes egy pillanatra eltűnődni azon, milyen körülmények kellettek ahhoz, hogy a 19. században létrejöhetett egy filológiai alapozású Csokonai-kutatás, amelynek későbbi betetőzése volt a kritikai kiadás megindítása, mi több, befejeződése (az pedig már a dolog természetéből következik, és az irodalomtörténeti munka szépségei közé tartozik, hogy alig jelent meg ennek a könyvsorozatnak az utolsó kötete, a munka irányítását menet közben átvevő, s azt a befejezésig eljuttató Debreczeni Attila vezetésével rögtön elkezdődött a revíziója és az immár digitális alapú újragondolása).⁹

Merthogy nem magától értetődő a kéziratok hozzáférhetőségének az az állapota, amelyet Csokonainál tapasztalunk. Hogy csak egyetlen ellenpéldát említsek Csokonai kortársai közül: Kármán József esetében az irodalomtörténeti kutatásnak abból a helyzetből kellett kiindulnia, hogy teljesen ismeretlenek az autográf kéziratok (egy-két szórványos, s nem jelentős példát leszámítva), így mindenféle interpretáció csak az egykorúan nyomtatásban megjelent szövegekből, így a Kármántól és Pajor Gáspártól szerkesztett *Uránia* folyóirat példányaiból indulhat ki.¹⁰

⁷ Ezt a két szöveget lásd KATONA József *történelmi művei*, s. a. r. OROSZ László, Budapest, Balassi, 2005.

⁸ A kézirat kiadása és első körületekintő irodalomtörténeti interpretációja: DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Jöszte poetának”: Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény, Budapest, Argumentum, 2005.

⁹ Ennek nagyszabású igénybejelentése a következő monográfia volt: DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Budapest – Debrecen, Akadémiai – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.

¹⁰ A folyóirat kritikai kiadását – amely természetesen csak a nyomtatott példányból indulhatott ki – lásd *Első folyóirataink: Uránia*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999. A Kármán körüli irodalomtörténeti problémák körülírására pedig: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. Újabb eredményként lásd még: SZILÁGYI Márton, *Első irodalmi folyóirataink egyike: az Uránia = Sz. M., A második Prométheusz: Tanulmányok a 18. századi magyar irodalomról*, Budapest, Universitas, 2022, 113–121.

Csokonaiban tehát a jelentős kivételt csodálhatjuk meg – még akkor is, ha nem az ő írói hagyatékának a fönntmaradása a legnagyobb csoda a 18–19. században, hanem inkább a Mikes Kelemené, akinek összes műve esetében fönntmaradt az autográf kézirat, annak ellenére, hogy a szövegek Rodostóban keletkeztek, s számos alkalom adódhatott volna a teljes eltűnésükre. Mi több, jelenleg minden kézirat közgyűjteményben található; így aztán az 1960-as években, Hopp Lajos jóvoltából megindított kritikai kiadás minden egyes kötete a kéziratos tisztázatok feldolgozása alapján jöhetett létre.¹¹ Ehhez képest Csokonai utóélete sokkal nyugodtabbnak, bár persze némileg sokszínűbbnek és az előzmények szempontjából tarkábbnak látszik (mert azért itt nem volt minden mű esetében autográf tisztázata a sajtó alá rendezőnek).

A hagyaték kérdése viszont kézenfekvő módon vezet át bennünket Debrecen szerepéhez, hiszen Csokonai itt halt meg, itt voltak saját tulajdonában legfontosabb kéziratai, tehát mindaz, ami megalapozhatta a későbbi Csokonai-hagyományt, itt és szimbolikusan a halál pillanatában kezdődött el. S ha ezen belül egy olyan szövegtípust akarunk kiválasztani, ahol különösen jól láthatók a fönntmaradás és a hagyományozódás történeti problémái, akkor kézenfekvő a levelezést szemügyre venni. Egy írói életmű szöveganyagán belül általában is talán ez a legérdekesebb kéziratgyűjtés, hiszen ennek a fönntmaradása igen sok esetlegességtől függ, s előfordulhat olyan *oeuvre*, amelyből utólag teljesen hiányzik a levelezés anyaga, mert nem maradt ránk és szétszóródott. Fel kell figyelni arra, hogy amikor Csokonainál nem ez a helyzet, akkor ez egyáltalán nem magától értetődő.

Persze Csokonai esetében sincs szó arról, hogy minden misszilis fönntmaradt volna. A Debreczeni Attilától kiadott levelezéskötet 288 tételt tartalmaz, s ezen kívül még regisztrál 144, említésből ismert, de elkallódott vagy végleg elveszett levelet. A kéziratok fönntmaradásának okairól és körülményeiről a sajtó alá rendező a következőképpen fogalmazott: „A Csokonai által írott levelek valószínűleg még hiányosabban maradtak fenn, mint a hozzá írottak. Ennek természetszerűleg főleg azon része van birtokunkban, amely az utókor által ismert emberekhez szólt, s annak hagyatékában maradt fenn. Egyébként jobbra a Csokonai-hagyaték gyér számú levélfogalmazványaira, illetve a szerencsés véletlenre vagyunk utalva.”¹² Vagyis Debreczeni Attila szerint jelentős hiányokkal kell szembenéznünk, ha Csokonai levelezését akarjuk fölmérni vagy a fönntmaradt anyag alapján rekonstruálni – s ezzel a véleménnyel nyilván nem is lehet vitatkozni. Ám tanulságos lehet, ha megpróbálunk a problémára más irányból is rápillantani.

Beleszámítván a sejthető jelentős iratpusztulást is, feltűnő, hogy még ezzel együtt is milyen sok Csokonai-misszilis maradt fönnt (eredetiben vagy másolatban): az anyag kitesz egy vaskos kötetet. Az utólagos irodalomtörténeti kánonba tartozó írók nem

¹¹ A kéziratok lelőhelyének listáját lásd MIKES Kelemen *válogatott bibliográfia*, HOPP Lajos anyagyűjtésének felhasználásával összeállította KUN Zsuzsanna és MACZÁK Ibolya, Budapest – Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, 2011, 14–16.

¹² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémia, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 387.

mindegyikénél figyelhető ez meg. Hogy csak egy Csokonaival személyes barátságban élő, vele kortárs író említsek: Fazekas Mihálynak nem maradt ránk annyi levele, hogy ez a kritikai kiadásban önálló kötetet igényelt volna, de párhuzamként említhetném a korábbi nemzedékekből Bessenyei Györgyöt vagy a fiatalabbak közül Kármán Józsefet és Katona Józsefet, akiknél ugyanez a helyzet. Csokonai helyzete azonban láthatólag több ponton eltért ezektől az írói példaktól. Levelezése révén része volt egy olyan irodalmi és társadalmi hálózatnak, amelyhez tartozása inkább garantálta elküldött leveleinek a megőrzését és archiválását – ennek a jelentőségére Debreczeni Attila imént idézett megállapítása is utalt. Ha a 18–19. század fordulójának levelezésanyagát összességében tudjuk majd szemlélni (a Debreceni Egyetemen és Debreczeni Attilától irányított, konzorciumi együttműködésben készülő digitális levelezéspotál ilyen lehetőségeket ígér), akkor egyértelműbben megragadhatók lesznek ezen hálózatnak azok a csomópontjai, amelyek egy ilyen értelmű megőrzés szempontjából kiemelt jelentőségűek. De annyi már most is megjósolható, hogy ehhez a korszak olyan, grafomán és mindent megőrizni kívánó alakjai lehetnek a kulcsfigurák, mint Kazinczy Ferenc, aki hozzátartozott Csokonai levelezőpartnereihez. Nem azért, mert a Kazinczyval való levélváltások az egész anyagon belül más nagyságrendet jelentenek: Csokonaitól 10 Kazinczynak szóló, valamint Kazinczytól 8 Csokonaihoz írott levelet ismerünk. Ez ugyan nem kevés – különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy Kazinczy hét éves fogsága az ő kapcsolatukat is ellehetetlenítette, néhány kezdeti levél után csak 1801-től éledt föl kettejük levelezése – ám ez mégis egészen más arányokat jelent, mint amit például Berzsényi Dánielnél tapasztalunk. Ott a kritikai kiadás adott kötete 392 tételt tartalmaz (ebben már benne vannak a szövegükben nem, csak utalásból ismeretes misszilisok is), valamint 5 kétes hitelű levelet; ebből a Kazinczytól származó darabok száma 73, a Kazinczyhoz címzettké pedig 53 (ugyancsak beleértve a kikövetkeztetett darabokat is).¹³

Csokonainál ilyen domináns jelenléte nincs a levélírók között Kazinczynak, de ennél sokkal lényegesebbnek tűnik, hogy az ő révén mégiscsak bekapcsolódott egy hálózatba, amely viszont segíthetett megőrizni az ő elküldött leveleit (nem utolsósorban azért, mert Csokonai költői hírért Kazinczy saját levelezőtársai között dicsérettekkel is hitelesítette). Közbevetőleg: a másik, lehetséges centrális figura, a szintén grafomán és szintén hatalmas levelezést lebonyolító Aranka György például nem jelentett ilyen típusú megerősítést, már csak Aranka irodalmi tekintélyének és kapcsolatai kiterjedtségének sokkal kisebb súlya miatt sem, így az a tény, hogy a Csokonaival való kapcsolatát mindössze egy tőle írott, s egy neki szóló levél képviseli, aligha jelentett hálózati befolyást. Az előbb Csokonai ellenpéldájaként említett írók viszont nem, vagy csak esetlegesen kapcsolódtak a Kazinczyból kiinduló kapcsolati hálózathoz, így nem is csoda, hogy leveleik megőrzésének ez a lehetősége nem volt számottevő.

¹³ BERZSENYI Dániel *levelezése*, s. a. r. FÓRISZ Gergely, Budapest, EditioPrinceps, 2014 (Berzsényi Dániel Összes Munkái).

Ám ez csupán az egyik lehetséges magyarázat. Számolnunk kell azzal is, hogy Csokonai már saját kortársai (s ilyenformán saját közvetlen utókora) számára is érdekesnek és fontosnak tűnt. Volt például olyan levele, amelynek hat másolatáról is tudunk (az autográf kézírata nincs is meg), tehát meglehetősen sokan gondolták úgy, hogy másolatban is megőrzésre érdemes (igaz, hogy ez egyébként a Vajda Juliannával való kapcsolat egyik darabja, tehát különösen érdekesnek bizonyulhatott).¹⁴ S noha ez kivételes példa, talán mutatja azt, hogy Csokonai híre és egykorú népszerűsége is belejátszhatott levelei fennmaradásába.

A harmadik lehetséges tényezőt viszont mindenféleképpen érdemes külön kiemelni: Csokonai környezetében ugyanis volt egy olyan személy, aki igen sokat tett a költő kézíratainak megőrzéséért. Ez pedig nem más, mint az anya, Csokonai Józsefné. Az anyának a fia életműve érdekében tett – alighanem igen széleskörű – tevékenységét leginkább csak Csokonai halála után tudjuk részleteiben megragadni. Bár azzal is számolni kell, hogy Csokonai köteteinek a megjelenése mögött is nyilván az ő anyagi áldozata állhatott, mert e nélkül nem képzelhető el a könyvek kiadása: valakinek ki kellett fizetnie a nyomdászamlát, s más mecénási segítség nem tételezhető föl, különösen a posztumusz módon napvilágot látott gyűjtemények esetén. Csokonai halála után azonban dokumentálható, hogy az anya levelezésbe kezdett egyrészt a nála lévő kötetek terjesztése ügyében, másrészt pedig több személyt is felszólított arra, hogy írják le a fiával kapcsolatos emlékeiket. Erről többnyire a neki szóló válaszlevelekből tudunk, mert ezek maradtak fenn a később az Akadémiára került hagyatékban, de másfél évtizede felbukkant egy olyan, magántulajdonban lévő, Szeless Józsefhez intézett misszilis is, amely konkrétan tartalmazta a kérést.¹⁵ Az anya hasonló tartalmú levelet írt Puky Istvánnak,¹⁶ Lengyel Józsefnek,¹⁷ Ormós Andrásnak,¹⁸ Kotsi Sebestyén Istvánnak,¹⁹ Kovács Józsefnek,²⁰ Kiss Imrénnek,²¹ Fodor Gersonnak,²² Sárközy Istvánnak,²³ Édes Gergelynek,²⁴ de alighanem ilyen felkérést kapott Péli Nagy Gábor is, aki azonban – válaszlevelének tanúsága szerint – elhárította a feladatot.²⁵ A névsor elég tetemes, s még azzal is számolnunk kell, hogy nem minden levelet ismerünk. Annyi pedig mindenképpen

¹⁴ Csokonai Vitéz Mihály – Vajda Juliannának, Bicske, 1797. október 21. = CSOKONAI, *Levelezés*, 65–66. A jegyzetek (itt olvasható a másolatok leírása is): 498–503.

¹⁵ Csokonai Józsefné – Szeless Józsefnek, Debrecen, 1805. október 8. = SZILÁGYI Márton, *Csokonai Józsefné kiadatlan levele Szeless Józsefhez = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István et. al., Budapest, rec.iti, 2009, 188–195.

¹⁶ Puky István – Csokonai Józsefnének, Gesztely, 1805. augusztus 22. = *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Budapest, Akadémiai, 1960, 219–220.

¹⁷ Lengyel József – Csokonai Józsefnének, Nagyszalonta, 1805. október 1. = *Uo.*, 220–222.

¹⁸ Ormós András – Csokonai Józsefnének, Hajdúszoboszló, 1805. szeptember 3. = *Uo.*, 222–223.

¹⁹ Kotsi Sebestyén István – Csokonai Józsefnének, Hajdúböszörmény, 1805. szeptember 30. = *Uo.*, 225–227.

²⁰ Kovács József – Csokonai Józsefnének, 1805. október 28. = *Uo.*, 228–229.

²¹ K[iss] I[mre] – Csokonai Józsefnének, [1805?] = *Uo.*, 236.

²² Fodor Gerson – Csokonai Józsefnének, Nagykőrös, 1805. október 29. = *Uo.*, 230–231.

²³ Sárközy István – Csokonai Józsefnének, Nagybjom, 1806. november 6. = *Uo.*, 237–238.

²⁴ Édes Gergely – Csokonai Józsefnének, Csór, 1805. november 15. = *Uo.*, 231–235.

²⁵ Péli Nagy Gábor – Csokonai Józsefnének, Hajdúhadház, 1805. szeptember 19. = *Uo.*, 223–224.

látszik belőle, hogy az anyának elég alaposan ismernie kellett fia kapcsolatrendszerét és baráti körét, ha a megszólítottak közül csak egyvalaki jelezte aztán saját illetéktelenségét (legalábbis mi csak egyről tudunk).

Az is kikövetkeztethető, hogy a felkért személyek többsége Csokonai élete kollégiumi időszakának lehetett a tanúja: Kotsi Sebestyén és Ormós professzorként, Kovács József és Fodor Gerson publicus praeceptorként, Obernyik, Kiss és Szeless diáktársként ismerhette Csokonait. A sárospataki időszakot Puky, a Somogy megyei tartózkodást Sárközy képviselhette, míg a komáromi periódusnak Édes lehetett a tanúja. Ez pedig arra mutat, hogy az anya nem válogatás és mérlegelés nélkül fordult azokhoz, akiktől felvilágosítást remélt – ebben a kiválasztásban pedig segítségére lehetett Gaál László, aki ekkor a házában lakott, s Csokonai csurgói tanítványai közé tartozott. Az is fontos körülmény, hogy Csokonai Józsefné nem magánhasználatú, az ő kíváncsiságát kielégítő információkat várt ezektől a személyektől, hanem írásban rögzített, azaz másokkal is megosztható emlékeket, amelyek akár egy majdani életrajz vagy személyiségkép alapjául is szolgálhattak volna.²⁶ S ez ugyan így, ebben a formában nem valósult meg, de ezen törekvés kései eredményének látszik Domby Márton 1817-es kis könyve, amely ugyan nem biográfiai teljesítmény, hanem inkább a költő kultuszának az egyik alapító szövege.²⁷

S emellett a Csokonai-hagyományok fönntartásában és intézményesülésében kulcs szerepet játszó Gaál László is megírta összefüggően az emlékeit, amely ugyan egykorán nem jelent meg nyomtatásban, de Gaál ezt eljuttatta Toldy Ferenchez, aki aztán ezt föl is használta Csokonai-kiadása kísérőtanulmányához. Gaál szerepe ráadásul még ennél is többre értékelendő, hiszen a debreceni kollégistaként Csokonai anyjánál lakó Gaál az özvegy 1810-es halála után átvette a költői hagyaték megőrzését (minden bizonnyal Csokonai Józsefné akaratát követően ezzel), s Gaál juttatta azt el Toldy Ferenchez, aki ezen anyag alapján dolgozott 1846-os szövegkiadásán és a hozzá kísérőtanulmányként rendelt Csokonai-biográfiáján. Nem véletlen, s nem is túlzás, hogy Toldy a szövegkiadását nyomtatásban Gaál Lászlónak ajánlotta. A kéziratanyag azonban nem ekkor s nem Toldy révén került az Akadémia tulajdonába: az irodalomtörténész ugyanis ezt minden bizonnyal visszaadta Gaálnak (tehát csak kölcsönként fogta föl), s majd Gaál ügyvédként dolgozó, Ernő nevű fia ajándékozta mindezt 1884-ben (apja kéziratos emlékezésével együtt) az MTA könyvtárának. Vagyis Csokonai egyben maradt hagyatéka – amelynek megmaradása az anya figyelme nélkül nem képzelhető el – nem túl sok áttétellel bekerült a Magyar Tudományos Akadémiára, miután már a tanulmányai beépültek az első jelentős és koncepciózus irodalomtörténeti összefoglalóba is.²⁸

²⁶ Az anya szerepéről a Csokonai-hagyomány fönntartásában, bővebben: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014, 375–386.

²⁷ DOMBY Márton, *Csokonai V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1817. Értékelésére lásd még SZILÁGYI, *A költő mint társadalmi jelenség*, 45–46.

²⁸ A Csokonai-hagyaték történetének és közgyűjteménybe kerülésének rövid összefoglalása: F. CSANAK Dóra, *Vörösmarty Mihály – levelezés, Csokonai Vitéz Mihály – levelezés, Ady Endre – gyűjtemény (K 1 – K 21)*, Budapest, 1967 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 3.), 37–40.

Ha ennek az eseménysornak a tanulságát akarjuk megfogalmazni, akkor azt mondhatjuk: Csokonai utóéletének az volt a szerencséje, hogy közvetlen debreceni környezetben (a családjában és ismeretségi körében) voltak olyan emberek, akik már azonnal a halála után fontosnak tartották szellemi hagyatéka megőrzését, s ezt nem csupán a saját maguk számára tartották egyben, hanem képesek voltak eljuttatni a lassan Pesten centralizálódó tudományosság szemlélet- és kánonformálásra képes személyéhez, illetve intézményéhez. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy Csokonait maga a város is fölfedezte volna magának: igen látványos ugyanis az az eltérés, amely a kéziratok megőrzése és a Csokonaihoz kapcsolódó tárgyi világ fönmaradásában megfigyelhető. Mert miközben az előző – mondhatni – szinte villámgyorsan eljut az intézményesülő irodalmi emlékezet legfontosabb helyeire, addig a tárgyak muzealizációja ezt nem követi, s a csak jóval később, 1890-ben, Debrecenben megalakuló Csokonai Kör hiába törekszik ilyen relikviák begyűjtésére, már alig talál olyasmit, amely hitelesen Csokonaihoz kötődne.²⁹ Párhuzamként érdemes arra utalnunk, hogy a Petőfi-relikviák összegyűjtésére létrehozott Petőfi-ház – igaz, kisebb időbeli távlatban s egy egészen más kaliberű irodalmi sikert magáénak mondható, későbbi költő esetében – sokkal sikeresebben tudta megoldani a relikviák begyűjtését.³⁰ Azaz mintha Csokonait is csak némi késéssel, utólag fedezné föl a városa, s látna benne azonosulásra alkalmas identifikációs mintát – ennek a folyamatnak a fordulópontjai voltak a Csokonai-síremlék létrehozása és a Csokonairól készült szobor fölállítása a Kollégium könyvtárában.³¹ Noha eközben persze a városhoz kapcsolódó értelmiség egy kisebb része, ideértve a Kollégium mindenkori diákságát is, már jóval korábban komolyan ápolja a Csokonai-kultuszt, s ez bele is torkollik az említett két monumentumállító törekvésbe is, hiszen az ezt megalapozó gyűjtésben résztvevők között ezek a személyek és társadalmi csoportok is ott vannak. Ez a fáziseltolódás tehát nem akkora és nem olyan látványos, mint Kármán József szülővárosa, Losonc esetében: ott ugyanis Kármán halála után sem a kéziratok, sem a tárgyi világ, sem a Kármánhoz kötődő városi terek vonatkozásában évtizedeken át semmi megőrző, felidéző gesztus nem történt. A Kármán-kultusz bevezetésére is egy politikai alkalom (a millenniumi ünnepségekhez való lokális csatlakozás szándéka) adott csak módot 1896-ban, amikor már a városban semmiféle eredeti Kármán-relikvia fölmutatására nem volt mód (igaz persze, hogy 1849-ben le is égett a város) – ezért kreálni kellett megkoszorúzható és bejárható emlékhelyeket.³²

²⁹ A szervezet működéséről lásd ASZTALOS Dezső, LAKNER Lajos, SZABÓ Anna Viola, *Kultusz és áldozat: A debreceni Csokonai Kör*, Debrecen, Déri Múzeum – Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. Arról, hogy kezdetben volt ilyen törekvés a Debrecenhez (és Csokonaihoz) kötődő relikviák gyűjtésére, s ez a városi múzeum létrejöttével szorult lassacskán háttérbe, az előszóban is szó esik: *uo.*, 30–32.

³⁰ Erről összefoglalólag lásd KALLA Zsuzsa, RATZKY Rita, *Beszélő tárgyak: A Petőfi család relikviái*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997.

³¹ Erről a folyamatról bővebben lásd LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014.

³² Erről bővebben lásd SZILÁGYI, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, 104–118.

Ám Kármán és Csokonai helyi kultuszának egymástól olyannyira eltérő jellegében egy közös pont talán mégiscsak felfedezhető: mindkét esetben egy országos hatókörű, s a pest-budai (budapesti) centrális intézményekből kiáradó, tőlük megerősített kánoni pozíció lokális alkalmazása figyelhető meg – csak Csokonai esetében ez éppen azért működhetett sokkal hatékonyabban, mert nála már jóval korábban, a halál utáni időszakban megvolt néhány ember részéről az emlékezet és az életmű megőrzésének a szándéka.

S ennek nem csupán kultusztörténeti hozadékát érdemes hangsúlyozni, hiszen a szakszerű Csokonai-kutatás alapjául szolgáló forrásanyag megőrzése, azaz minden későbbi irodalomtörténeti és poétikai interpretáció megalapozása is csak ennek volt köszönhető.

SZILÁGYI MÁRTON

egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem

szilagyi.marton@btk.elte.hu

Csokonai and Debrecen:

The Role of Locality in the Survival of a Legacy

Abstract: The paper asks how the literary legacy of Mihály Csokonai Vitéz (1773-1805) has been handed down: why did Csokonai's legacy remain so intact that it is still accessible to modern research (a significant part of the material is currently housed in the Hungarian Academy of Sciences), and how did Csokonai become such a timeless marker of Debrecen's urban space and local identity in the 19th century and later? The answer lies in the fact that there were people in Csokonai's immediate Debrecen environment (his family and circle of acquaintances) who, immediately after his death, considered it important to preserve his intellectual legacy. The role played by Csokonai's mother in this process should be highlighted. Later, after his mother's death, there was a person (László Gaál) who not only preserved his own memories, but also passed on Csokonai's legacy and his own memories to the persons and institutions of the slowly centralising scientific community in Pest, who were able to shape the outlook and canon. In other words, the survival of Csokonai's legacy and its emphatic inclusion in the literary historical canon was the result of the cooperation of local and central factors. This did not mean, however, that Csokonai was discovered by the city of Debrecen itself: the discrepancy between the preservation of manuscripts and the preservation of the Csokonai-related material world is striking. While the former reaches the most important places of the institutionalised literary memory almost as fast as lightning, the musealisation of objects does not follow, and the Csokonai Circle (Csokonai Kör), which was founded in Debrecen only much later, in 1890, vainly tried to collect such relics, but could hardly find anything that could be authentically connected to Csokonai.

Keywords: Mihály Csokonai Vitéz, Debrecen, Mrs. József Csokonai, Csokonai-cult, literary legacy

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/73-82.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Csokonai, a Debreceni Kollégium és a költő helyi kultusza

Amikor Csokonai Vitéz Mihály és a Debreceni Református Kollégium kapcsolatáról esik szó, pár gondolat után akaratlanul is a költő kicsapásának ténye kerül elő. Szándékosan használom a tény kifejezést, mert a közvélekedés ma is úgy tartja, nem kicsiny részben szépirodalmi művek hatására, hogy Csokonait igenis kicsapták a Kollégiumból. Magam sem kívánom a kérdést megkerülni, de elődeimnél már szerencsésebb helyzetben vagyok, hiszen irodalomtörténet-írásunk Szilágyi Márton egy évtizeddel ezelőtt készült kiváló monográfiája óta inkább afelé hajlik – s a kollégiumtörténetírás művelőjeként magam is úgy vélem –, hogy Csokonai már első, 1794 decemberi pere után eldöntötte, maga szakít az intézménnyel, s így az iskolaszék fél évvel később, Csokonai távollétében hozott szigorú ítélete tulajdonképpen nem is jelentett számára akkora megrázkódtatást, mint ahogy azt akár a kortárs visszaemlékezések, akár a későbbi irodalmi értékelések többsége véli. Szilágyi Mártont idézve, „Csokonainak a Debrecenből távozását aligha célszerű tehát kizárólag egy tragizáló narratívába foglalnunk”.¹ Ha ez így van, akkor – Lakner Lajosnak a debreceni Csokonai-kultusz természetére vonatkozó gondolatmenetét követve, miszerint Debrecen a 19. század folyamán a Csokonai-síremlék körül kibontakozó Árkádia-per fogságába került² – azt is kimondhatjuk, hogy Csokonai-ügyben a Kollégiumról szóló irodalmi diskurzus meg kezdettől fogva a Csokonai-per fogságában vergődik. Azaz a per részletei Csokonai kollégiumi kapcsolatainak más fontos körülményeit eltakarják. Erre Szilágyi Márton is utal, amikor megállapítja, hogy „[a] Csokonai-szakirodalom [...] alig szentelt figyelmet annak, hogy Csokonai tanulmányainak menetét rekonstruálja”,³ miközben például a Kölcssey-kutatás ugyanezt a kérdést mára már alaposan feltárta.⁴ A dologban nem is az a legfájdalmasabb, hogy a Kollégium két évszázadon át folyamatos védekezésre rendezkedett be, hiszen gyakran bélyegezték meg Csokonai szerencsétlen sorsa miatt, hanem inkább az, hogy a Szilágyi által felvetetten túl több más, a költő és iskolája kapcsolatára vonatkozó kérdés is megválaszolatlan maradt a Csokonai-per árnyékában. E tanulmány terjedelme nem engedi, hogy a jelzett hiányosságot orvosolja; a Kollégium történetének kutatójaként a további kutatást segítő pár lényeges gondolatot kívánok csupán megfogalmazni. A mulasztás ugyanis

¹ SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014, 142.

² LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 283–297.

³ SZILÁGYI, 117.

⁴ *Kölcssey debreceni diákéveinek iratai*, kiad. CSORBA Sándor, Fehérgyarmat, Kölcssey Társaság, 2012.

elsősorban nem irodalomtörténészeinket terheli, hanem sokkal inkább a kollégium-történettel foglalkozókat, akik fizikai közelségben vannak azokkal a kéziratkötegekkel, amelyeket, legalábbis ilyen összefüggésben, eddig még nem vizsgáltunk meg.

A Csokonai-perről folyó diskurzus olykor magát a Kollégium fogalmát is leszűkíti, mintha az csupán professzorokból, azon belül is elsősorban a Csokonait köztanítóvá emelő, majd vele összekülönböző Szilágyi Gáborból és a valóban méltatlanul szigorú ítéletet kimondó iskolaszékből (*Sedes scholastica*) állna. A mintegy kétezer fős kollégiumi diákközösséget azonban, amelynek a diák Csokonai is része volt, nem alaptalanul nevezték diákköztársaságnak: az intézmény széles körű belső autonómián alapuló ön-ellátását és öngazgatását, beleértve a napi élet megszervezését, az alap- és középszintű oktatás bonyolítását, az iskolaszék működtetését, sőt bizonyos városi szolgáltatásokat is (tűzoltás, a temetések körüli ügyintézés), a diákság maga szervezte. Ebből következett, hogy szinte minden diáknak volt valamilyen tisztsége, a szolgadiákoktól a kalefaktoron (fűtő), lotoron (mosogató), apparitoron (felügyelő), janitoron (ajtónálló), vigilen (éjjeliőr), préceptoron (köztanító), kántoron (énekes), ökonomuson (gazda) át az egész közösséget vezető és azt a professzorok előtt képviselő széniorig.⁵

Hogy a sokszínű debreceni diáktársadalomban Csokonainak a préceptorságon kívül korábban volt-e bármilyen tisztsége, arról nem tudunk semmit. Írásaiban előfordul a fenti fogalmak egyike-másika, de az a tény, hogy tehetségére és egészségi állapotára tekintettel komoly kedvezményeket kapott, arra enged következtetni, hogy a napi élet bonyolításában kevésbé vehetett részt. Mindez azonban egyelőre feltételezés, beszédes azonban, hogy Vargha Balázs kiadványa nem tartalmaz ilyen irányú dokumentumot.⁶ A diákköztársaság belső életének, amelynek az iskolai törvények csak a kereteit szabályozták, az évszázadok során kialakult a maga rituáléja. Csokonai fegyelmi ügyei többnyire ezeknek a részben írott, részben íratlan szabályoknak a megsértését jelentették (botanizálás ürügyén éneklés és pipázás a Nagyerdőn, istentisztelet-látogatás elmulasztása, dorbézolás az osztályteremben, a legáció körüli visszaélések, a kötelező diákviselés, a tóga mellőzése, búcsúbeszéd tiltott időben és helyen stb.).

Nyilvánvaló, hogy nemcsak Csokonai hatott diáktársaira, hanem azok is őrá. A Csokonait elítélő *Sedes* esküdt diáktagjait tekintve elmondható, hogy Nagy Sámuel Csokonaihoz hasonlóan köztanítója volt az intézménynek, s elsőként képviselte Immanuel Kant nézeteit Debrecenben.⁷ Tóth Ferenc, akiben a kortársak közül többen Csokonai ellenlábását látták, Csokonai távozása után könyvtárosként szerzett érdemeket a Kollégiumban, majd később a pápai kollégium megbecsült professzora

⁵ A debreceni diáktársadalom belső életét újabban ismerteti: GYÖRI L. János, „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek... világosító lámpása”: *A Debreceni Református Kollégium története*, Debrecen, TtRE, 2006, 91–107.

⁶ *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Budapest, Akadémiai, 1960.

⁷ TÓTH Béla, *A Kollégium története a XVIII. században = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 132–133.

lett.⁸ Lengyel József szénior útja Debrecenből Göttingenbe vezetett, s hazatérve a Kollégium filozófia tanáraként kantianus nézetei miatt Csokonaihoz hasonlóan eltáncsolták, és lelkeszi állásba távozott.⁹ Lengyel köztudomásúlag költői ambíciókat is táplált. Szabó Magda Csokonai-drámája (*A macskák szerdája*, 1984) – talán a fentiek alapján, de máskülönbén méltatlanul – benne látja Csokonai rosszakaróját. Másként vélekedik Németh László, aki a Csokonai-filológiát nem ismerve, Lengyelt Csokonaihoz mérhető verselőnek tartja.¹⁰ Érdeemes lenne a református énekeskönyv Lengyel Józseftől származó énekszövegeit Csokonai költészetének fényében mérlegre tenni, hogy a két verselő szellemi kapcsolatát világosabban lássuk.¹¹

A diákköztársaság fölött, szakmai értelemben, az a néhány professzor állt (Ormos András, 1786–1792; Milesz József, 1786–1793; Piskárkosi Szilágyi Gábor, 1790–1807; Kocsi Sebestyén István, 1792–1803; Budai Ézsaiás, 1794–1821)¹², akik a kor gyakorlata szerint Göttingenben szereztek európai műveltséget, „domi doctus” ugyanis soha nem juthatott katedrához Debrecenben. Érdeemes lenne alaposabban megvizsgálni, hogy perbeli szerepükön túl mennyiben járultak hozzá Csokonai nyelvtudásához, imponáló műveltségéhez. Annyi bizonyos, hogy egy átmeneti időszak professzorai voltak, akik tudományban sem elődeik (Hatvani István, Sinai Miklós, Szatmári Paksi István, Varjas János), sem utódaik (Sárvári Pál, Széplaki Pál, Kerekes Ferenc) teljesítményéhez nem értek föl. Mivel a préceptor Csokonainak így nem igazán váltak szellemi partnereivé, a költő kihágásainak okát talán az ő szellemi tekintélyük erőtlenségében is kereshetjük. Legkiválóbb közülük a klasszika-filológus és történész Budai Ézsaiás, aki külföldi tanulmányai előtt Csokonainak is préceptora volt, de akit Csokonai professzorként már nem hallgathatott, hiszen röviddel az ő távozása előtt foglalta el katedráját.¹³ Szilágyi Gábor professzor tudományos teljesítményének értékelésén, talán a Csokonai-perben játszott szerepe miatt is, a kollégiumtörténet-írás ismételtén átsiklik.¹⁴

E ponton azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a perben nem kiskorú vádlott és nagy hatalmú felnőtt bírák állnak egymással szemben, hiszen a résztvevők mindnyájan

⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerk. LA-DÁNYI Sándor, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 653.

⁹ Nagy Sámuel és Lengyel József kantianus nézeteihez és Csokonaihoz fűződő kapcsolatukhoz újabban lásd: HORKAY László, *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig*, Debrecen, TtRE, 2018, 57–68.

¹⁰ NÉMETH László, *A református énekeskönyv* = N. L., *Az én katedrám: Tanulmányok*, Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1975, 114.

¹¹ A legújabb református énekeskönyv Lengyel József 15 énekszövegét közli, amivel minden hazai kortársát (Losontzi Hányoki István, Keresztesi József, Budai Ézsaiás, Nagy István) megelőzi: *Református énekeskönyv*, Budapest, Kálvin János Kiadó, 2021, 974.

¹² A Kollégium professzorainak névsorát időrendben közli: RÁCZ István, *Debreceni dedákok: Forrásgyűjtemény*, Debrecen, TtRE és a Kollégium Levéltára, 1997, 56.

¹³ BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Budapest, Akadémiai, 1955.

¹⁴ CZEGLÉDY Sándor, *A teológia tanítása a Kollégiumban* = *A Debreceni Református Kollégium története*, 555–556.

nagykorúak. Csokonai 21–22 éves, köztanítói hivatalt ellátó tisztos polgára a diák-társadalomnak. A vádpontok alapján viszont magatartásának vannak infantilis, általában jóval fiatalabb diákokra jellemző elemei.¹⁵ Az iskolaszék ránk maradt gazdag anyagából többnyire Márton István egy évtizeddel korábbi perét szokták előzményként emlegetni, amely Domokos Lajos főbíró nyomására az egyszer már kicsapott diák visszavételével zárult. Érdeemes lenne más eseteket is alaposan tanulmányozni a tekintetben, hogy hasonló korú, pozíciójú diákok követtek-e el hasonló kihágásokat, s ha igen, mi lett azok következménye. Mindez segíthetné a Csokonai-per kimenetelének értelmezését.

Az is nyilvánvaló, hogy a Debreceni Kollégium határai szellemi értelemben nem értek véget Basahalmánál, de bizonyos értelemben még fizikailag sem. Az önfenn-tartás alapját képező adománygyűjtés különböző módjai (kápsálás, szupplikálás), a jótéteményeket a prédikációs gyakorlattal összekapcsoló legáció és a tehetséges nagydiákok egy-két éves vidéki rektori működése az anyakollégium több száz partikuláris iskolájában, amelynek határai Máramarostól a Partiumon és az Alföldön át északon a Csallóközig, délen Szlavóniáig terjedtek, olyan erős kapcsolati hálót szőtt a Kollégium köré, amilyenrel egyetlen más hazai iskola sem rendelkezett. Hogy az adománygyűjtésből milyen mértékben vette ki részét Csokonai, még kutatásra vár. Irányadó lehet itt az a körülmény, hogy a Kollégium szikszói szőlőbirtokán 1793 őszén szüreten vett részt,¹⁶ amiről egy Kazinczynak küldött verses levél is tanúskodik.¹⁷ A szüret részét képezte az őszi szupplikációnak, Csokonai vélhetően ennek keretében időzött nagyjából egy hónapot Szikszó környékén. E tekintetben jelentős nagyságrendű, kevéssé kutatott iratanyag található a Kollégium közgyűjteményeiben.¹⁸

Csokonai legációiról szólva¹⁹ tudnunk kell, hogy a 17. század elejétől működő ünnepkövetség gyakorlata, miután II. József betiltotta, hatévi szünet után éppen Csokonai diákkorában, 1790 húsvétján indult újra (a szakirodalom Vargha Balázs pontatlan adatközlése nyomán pünkösdről tud).²⁰ Csokonai először ez év karácsonyán megyi prédikációs szolgálatra, s ezt követően – 1791 karácsonyát kivéve – folyamatosan. A legáció négyszáz éves történetének sajnos máig nincs számottevő irodalma, talán azért, mert ma is élő gyakorlat. Emlékét – ahogy Csokonai 19. századi kultuszának

¹⁵ A kérdéssel kapcsolatban lásd SIPOS Ferenc, *Csokonai kollégiumi pere a modern büntetőjog és kriminológia tükrében*, Gerundium, 2024/1–2. <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/14515/12438> (Letöltés ideje: 2024. szeptember 24.)

¹⁶ VARGA GÁBOR, *A szikszói szüret költővendége*, Napjaink, 1986/4, 39; VARGA GÁBOR, *A debreceni református kollégium szikszói szőlőbirtoka 1776–1842*, Debrecen, szerzői magánkiadás, 1993.

¹⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémia, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 21–23, 426–430. A kritikai kiadás nem tud a szikszói szőlőbirtokról, így a vershez fűzött jegyzetek bizonytalanságot mutatnak annak keletkezését illetően.

¹⁸ A Kollégium szikszói birtokainak iratai: TtREL II. 21. b

¹⁹ VARGHA, 31.

²⁰ BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, 1904, 221–222.

néhány eleme mutatja – leginkább anekdoták őrzik. Csokonai öt év alatt 14 parókián fordult meg, s e helyeken a lelkész családján kívül másokkal is megismerkedhetett. Levéltári forrásokból tudjuk, hogy ekkoriban egy-egy ilyen út a néhány napos ott tartózkodással együtt kéthetes távollétet is jelenthetett, s a körülményekre való tekintettel ez az idő a szokásjog alapján még meghosszabbítható is volt, ahogyan azt Csokonai 1795. évi két tavaszi legációjának időbeli egybecsúsítása mutatja. A legáció komoly szocializációs tényező lehetett, 1790 karácsonyára például közel 200 helyre küldött legátusokat Debrecen. A legációnak megvolt a maga kötött rituáléja: a diákok kötelesek voltak felmondani a prédikációkat az arra kijelölt professzornak; a legációs helyek szétosztása szertartásos keretek között zajlott a diákok tanulmányi rangsora és a legációs helyek jövedelmezőségi rangsora alapján. Egyeseket azonban egy-egy gyülekezet név szerint kikért, ami megzavarta a besorolást. Nyilvános szertartás keretében történt az ünnepi kibocsátás is, miközben a diákok libellust (kibocsátó levelet) kaptak. Mivel zaklatások is érhatték őket, annak is van nyoma, hogy valamiféle szolgálatszemélyzet kísérte őket, de erről közelebbit nem tudunk. Ezek a szertartásos elemeken minden egyes alkalommal Csokonainak is át kellett esnie, ami nyomokat kellett, hogy hagyjon lelkében.²¹

Legációba menet a szekéren vagy a gyalog megtett utazás a tapasztalatszerzés komoly lehetőségét kínálta. A vándorló, vendégeskedő, változatos társasági életet kínáló életforma Csokonai számára teszthez álló lehetett, hiszen nincsen nyoma annak, hogy legációs útjait – a két pere közötti, 1795. évi húsvéti és pünkösti kiskunhalasi és szabadszállási megbízatástól eltekintve – erkölcsi vagy szakmai értelemben ne az elvárásoknak megfelelően teljesítette volna. Jó lenne tudni, milyen műveltséggel és kapcsolatrendszerrel bíró vendéglátók fogadták Csokonait Hegyközszentmiklóson, Csokalyban, Örvénden, Hegyközkovácsiban, Mezőkeresztesen, Hajdúdorogon, Kismarján, Biharpüspökiben, Újfehértón, Karcagon vagy Kiskunhalason. A szakirodalom ismételten utal arra, hogy a Csokonai-kultusz folklorizálódó elemeinek terjesztésében is szerepet játszhatott a legáció intézménye.²² Ez minden bizonnyal így van, de a Kollégium kapcsolati hálójának nem ez volt a legerősebb eleme, hiszen ugyanezekre a helyekre évente szupplikáló diákok is érkeztek, egy-két évente pedig a helyi iskolába rektorok vagy préceptorok, de a gyakran egész életüket egyetlen helyen töltő lelkészeket is az anyakollégium bocsátotta ki. A Kollégiumban szerzett kapcsolati háló Csokonai későbbi életútját is átszövi, hiszen dunántúli vendégeskedései alkalmával is többnyire egykori debreceni diáktársai fogadják be. Általában elmondható, hogy a Kollégiumból való távozást követően a legtöbb tényleges támogatást az anyakollégium szellemi holdudvarához tartozóktól várhatta.

²¹ A debreceni diákok legációjára vonatkozóan igen jelentős kéziratok anyag vár feldolgozásra: *Legációra vonatkozó iratok 1793–1990*, TtREL II. 11. h

²² SZILÁGYI, 401–408; LAKNER Lajos, *Csokonai-ünnepek – avagy hogyan lett Csokonai Debrecené*, Debreceni Disputa, 2006/4, 24–28.

Végül tágabb értelemben a Csokonai-pert az önmagával meghasonló korabeli református szellemiség belső vitáinak nyilvánosságra kerüléseként is értelmezhetjük. Ennek bizonyos vonatkozásai fel-felbukkannak a Csokonai-irodalomban (Márton István későbbi pápai professzor tíz évvel korábbi pere mint előzmény, amelyre maga Csokonai is visszautal, a Sinai-per, az 1792-es új iskolai törvény néhány részlete stb.), a szálak közötti összefüggés azonban nem mindig világos. Talán érdemes itt e kérdésről néhány összegző és tisztázó megállapítást tenni.

A gyökereket tekintve a reformáció legfőbb szellemi hozadéka az egyéni vizsgáldás szabadságának szorgalmazása volt. Ez a lelki értelemben vett autonómiaigény nálunk a kora újkorban történelmi okok miatt erősen összefonódott a politikai szabadságküzdelmekkel. A Habsburg katolicizmus szorításában az autonómia-gondolat a 18. században elsősorban a református iskolákban kapott szervezeti védelmet.²³ A református iskolakultúrában az autonómiaigény szellemi alapját a szöveg (textus) és a szövegértelmezés (exegézis) iránti odaadás, létformáját az önszerveződő autonóm diáktársadalom, beszédmódját pedig a nyilvános iskolai disputák és a kiscsoportos tanulókörök, a kollációk gyakorlatán pallérozódott erős vitakultúra jelentette.²⁴ Ez utóbbi képezhette az alapját Csokonai 1793 körüli önképzőkori kezdeményezésének is. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy az első jelentős hazai, nyilvános irodalmi vita protestáns színpalak előtt játszódott.

Ez a szellemiség hasonlott meg Csokonai korára önmagával, aminek Debrecenben jól tapintható jelei vannak. E meghasonlás okai közül, az emberi gyarlóságokon alapuló személyes ellentéteken túl, itt csak a fontosabbakra utalunk. A korabeli vallásos berendezkedés számára európai szinten a felvilágosult korszellem jelenti a legkomolyabb kihívást. De mindez megfelelő bölcsességgel még kezelhető, ahogyan az a legtöbb, a Debreceni Kollégiummal peregrinációs kapcsolatban álló európai egyetemen megtörtént. Nálunk ez nem ment zökkenőmentesen, mert e világnézeti kihívással párhuzamosan a rekatolizációs törekvések is megerősödtek. Ennek hatására a református egyház intézményes struktúrája nem hogy gyengült, hanem inkább még erősödött. Az 1790. évi új vallásügyi törvény szellemében az 1791-es budai református zsinat megerősítette az egyházkerületek pozícióját, s azokon belül is a világi vezetők súlyát. A Debreceni Kollégium a város felügyelete alól ezt követően az Egyházkerület irányítása alá került. A Bécs által bevezetett haszonelvű iskolai törvénnyel (*Ratio Educationis*) szemben napirendre került a hagyományos humanisztikus értékeket védő belső iskolai reform. E kérdésben azonban nem volt egyetértés az egyház lelkészi (professzorok) és világi képviselői között (utóbbiaknál leginkább a felvilágosult szellemű Domokos Lajos főbíróra kell gondolni). Az összecsapás a Sinai-perben

²³ Révész Imre, *Bécs Debrecen ellen: Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*, Budapest, Akadémiai, 1966.

²⁴ A kolláció és a disputáció rendjéhez: NAGY Sándor, *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiváltságai*, Debrecen, Debrecen szab. kir. város és a TtRE Könyvnyomda-vállalata, 1940, 61–64.

kulminált²⁵, amely az 1791-ben megválasztott Sinai Miklós püspök, korábbi professzor elmozdítását eredményezi. Az 1792-ben bevezetett új iskolai törvény kétarcú volt: egyrészt engedményeket tett a diákoknak az egyéni szabadságjogok terén (például enyhítette a diákvisélet szabályait, megengedőbb volt bizonyos szórakozások iránt), másrészt korlátozta az ifjúság kollektív jogait (az iskolaszékben a professzori és fenntartói jelenlétet, gazdasági ügyekben pedig az Egyházkerület pozícióit erősítette meg).²⁶

Ilyen előzmények után került sor Csokonai iskolai perére.

Az a különös, hogy a per minden szereplője meggyőződése szerint ugyanannak a protestáns autonómiaelvnek a védelmében cselekszik. De ha ez így van, nem kell feltétlenül műveletlenséget vagy életidegenséget keresnünk egy-egy korabeli debreceni álláspont mögött. A kívülálló Kazinczy téved tehát, amikor bizonyos magatartásokat látva megalkotja a „debreceniség” túlságosan sötét bélyegét.²⁷ A *Sedes*ben ülő professzorok a korszellemtől és Bécs központosító törekvéseitől épp úgy féltik a Kollégiumot, mint Domokos Lajos világi befolyásától. Domokos engedékenyebb a korszellemmel, de maga is szemben áll Béccsel. Az iskolaszék esküdt diákjai (tizenegyen vannak, a professzorokkal szemben többséget alkotva) korábbi hatáskörük szűkülése miatt neheztelnek professzoraikra, az egyházra és a világi Domokosra egyaránt. Végül Csokonai a per többi szereplőjével ellentétben már a személyiség autonómiájáért, az irodalom önálló státuszáért száll síkra. Szilágyi Mártont szerint „a Kollégiumból való kilépés egy, a sorsát maga kezébe venni kívánó, öntörvényű személyiség kísérlete volt arra, hogy megvalósítsa nagy ívű tervét, a költészetnek alárendelt élet megvalósítását”.²⁸ Küzdelmében azért marad egyedül, mert a per többi szereplőjét összeköti a közösségi összetartozásnak az a már-már misztikus tudata, amely a zárt egyházi és kollégiumi miliőben vészhelyzetekben, ismételten képes az egyéni érdekek fölé emelkedni. A *Sedes* döntését az is segíti, hogy – amint Csokonai második pere kapcsán Szilágyi is rámutat – az egyházi és így a kollégiumi gyakorlatban is gyakran a „tétéles jogfelfogás konfrontálódott egy szokásjogi tradícióval”.²⁹ Ennek nyomát az első perben a nagyerdei incidens néhány elemének nem egyértelmű értelmezése már jelzi (pipázás, éneklés). Végso soron a szépirodalom autonóm státuszáért küzdő kozmopolita Kazinczy szemlélete is ugyanebben a református műveltségben gyökerezik. Ízlésbeli különbségeiket félretéve a síremlék fölötti Árkádia-pörben így kerül majd közös platformra Csokonaival.

²⁵ Révész Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Budapest, Akadémiai, 1959.

²⁶ Az 1792-es iskolai törvény ismertetése: NAGY Sándor, 155–166.

²⁷ A debreceniség kérdésének máig legalaposabb feldolgozása: BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom történeti és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus 7, 1969, 11–54.

²⁸ SZILÁGYI, 143.

²⁹ Uo., 135.

Ez a kérdés azonban már át is vezet bennünket a Csokonai-kultusz kérdéséhez, így a továbbiakban ezzel kapcsolatban teszünk néhány megjegyzést.

A debreceni Csokonai-kultusz természetét a közelmúltban Lakner Lajos rajzolta meg.³⁰ Gondolatmenetével, amely szerint az irodalmi kultuszképződés Dávidházi Péter által korábban rögzített ismérvei,³¹ állomásai helyel-közzel Debrecenben is megfigyelhetők, alapvetően egyetértek. Az irodalmi kultusz működésének e szerint öt állomása van, amelyek nagyjából időrendben követik egymást: beavatás, mitizálódás, intézményesülés, bálványrombolás, szekularizálódás.³² A Kollégium a maga részéről szinte természetes módon járult hozzá e kultusz működéséhez, hiszen a költő iránti csodálat már életében formálódni kezdett saját diáktársai körében, amit halála után a kollégiumi kéziratok versmásolatok megerősítettek. E csodálat jegyében született az egykori tanítvány, Domby Márton tollából az első Csokonai-életrajz is.³³ A két kollégiumi professzor, Sárvári Pál és Péczely József nézetkülönbsége az 1830-as években a síremlék felállítása és a diákok Olvasó Társaságának engedélyezése körül még szerves folytatása a fentebb vázolt belső szellemi meghasonlásnak, hiszen Sárvári sem a síremlék vagy az olvasó egyeslet fontosságát kérdőjelezi meg, hanem a tanári kar előzetes hozzájárulásának elmaradását kifogásolja, azaz az intézmény autonómiáját félti a kezdeményezésektől.³⁴ Ezt igazolja az is, hogy Ferenczy István Csokonai-büsztségének kollégiumi befogadása körül 1823-ban viszont teljes az egyetértés a felek között. Ferenczyvel egy semleges, a kollégiumi ügyekben nem érintett szereplő lép be a történetbe, alkotásának megítélését tehát a belső viszályok nem terhelik meg.³⁵ Az is magától értetődő, hogy 1871-ben az Izsó Miklós-féle szobor avatóbeszédét Imre Sándor kollégiumi professzor tartja, s az is, hogy a kultusz intézményesülését megtestesítő, 1890-ben alakuló Csokonai Kör³⁶ vezetői között kollégiumi professzorokat is találunk (Géresi Kálmán), illetve hogy a Csokonai-ünnepségek viszatérő főszereplője a Kollégiumi Kántus. S végül a folyamat lezárásaként, amikor a Kollégium közelgő 400 éves jubileuma alkalmából az intézmény megalkotja saját szellemi kánonját, a reformátor Kálvin és Zwingli, valamint Kölcsey és Arany mellett Csokonai az elsők között, már 1933-ban domborművet kap a Kollégium főhomlokzatán. Mindez a Kollégium ekkor még meghatározó városi súlyának egyenes következménye.

Van azonban a Csokonai-örökség kollégiumi ápolásának – és itt szándékosan nem a kultusz szót használom – egy másik, az előbbinél rejtettebb arca is. Az alulról

³⁰ LAKNER, *Az Árkádia-pör fogságában*.

³¹ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1989.

³² *Uo.*, 73.

³³ DOMBY Márton, *Csokonai V. Mihály élete s némely még eddig ki nem adott munkái*, Pest, Trattner, 1817. (újabb kiadása: szerk. VARGHA Balázs, Budapest, Magvető, 1955.)

³⁴ LAKNER, *Az Árkádia-pör fogságában*, 164–166.

³⁵ *Uo.*, 136–143.

³⁶ A Csokonai Kör működéséhez és a Csokonai-kultusz ápolásában betöltött szerepéhez lásd újabban: ASZTALOS Dezső, LAKNER Lajos, SZABÓ Anna Viola, *Kultusz és áldozat: A debreceni Csokonai Kör*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005.

szerveződő önképzőköri hagyomány, amely hol megtúrt bűvópatakként, hol hivatalosan támogatva működik, s melynek fontosságát – ha másként nem, hát hallgatólagosan –, mindenki elismeri, jelezve, hogy ez Csokonai hagyatékának kikezddhetetlen eleme.

A kollégiumi Olvasó Társaság történetének kezdeti viszontagságaira fentebb már utaltunk. 1849-ben betöltött politikai szerepe miatt a Kollégiumot ezt követően másfél évtizeden át súlyos hátratételek érik. Az 1867-ben végre újra alakuló önképzőkör így idézi fel saját szellemi gyökereit: „alapját a lánglelkű Csokonai Vitéz Mihály vetette meg, azon néhány ifjával, akikkel ő társaságba lépve, közös költségen néhány irodalmi lapot s több, részint idegen, részint magyar könyvet szereznek, melyeket sorban elolvassván, nézeteiket, észrevételeiket egymással közölték.”³⁷ A Kollégium főiskolai és gimnáziumi tagozatain ez után megélénkülő önképzés³⁸ azért nem tekinthető az ekkor intézményesülő városi Csokonai-kultusz kollégiumi változatának, mert működésének fő iránya nem a kultusz ápolása, hanem épp ellenkezőleg, Csokonai eredeti szándékának, a progresszív önművelésnek az ébren tartása. Az országos trendnek megfelelően a kiegyezés után a Csokonai-kultuszt itt is háttérbe szorítja Petőfi tisztelete, majd a 80-as évektől Arany Jánosé. A főiskolások Magyar Irodalmi Önképző Társulata, amelynek lapjában, a Debreceni Főiskolai Lapokban joghallgatóként Ady Endre is publikál, és a Főgimnázium Petőfi Köre, amely 1917-ben nem Csokonai, hanem Arany János nevét veszi föl, érzékenyen reagál az országos irodalmi változásokra. A diáklap a 20. század első éveiben a Nyugat írásainak másodközlőjévé válik. A gimnazisták az 1910-es években Ibsen és Maeterlinck színdarabjait játsszák, nyitnak a természettudományok és a zene felé, és az országos vitákkal egy időben lefolytatják a maguk belső Ady-vitáját, jóval a debreceni Ady Társaság megalakulása előtt. A kör szellemi sokszínűségét jelzi, hogy a századelőn másfél évtizeden át olyan személyiségek töltik be vezető tisztségeit, mint Karácsony Sándor, Juhász Géza, Szabó Lőrinc, Bay Zoltán vagy Gulyás Pál. Az önképzés gondolata Debrecenben a 20. század elejére valóban azzá válik, amivé Csokonai szellemében Németh László álmodta: „Itt igazán munkaiskolában vagy, ahol csak alkotva tanulhatsz. Anyagotok is ott kezdődik, ahol az iskolai tananyag bezárul [...] Az önképzőkör az iskolai élet nagy közös aulája, ahol a terhét hordó, érdeklődő, kutató diák önálló szellemmé egyenesedik.”³⁹

A debreceni városi elit és a kollégiumi hivatalosság által is támogatott Csokonai-kultusz és a pezsgő önképzőköri diákélet együttese a Kollégium vonzásában szocializálódó irodalomtörténészekre és szépírókra is ösztönzően hat. Előbbiek szemléletét azonban a Csokonai-élmény testközelű megtapasztalása olykor el is torzítja, ahogy

³⁷ Heti Közlöny (kéziratos diáklap), 1867. március 31. Egyetlen fennmaradt példányát a Kollégium Nagykönyvtára őrzi: TtREK, Z 1563.

³⁸ A korabeli kollégiumi önképzőkörök működéséhez lásd: GYÖRI L. JÁNOS, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = A Debreceni Református Kollégium története*, 667–684.

³⁹ NÉMETH László, *Az önképzőkörök mai feladatai* = N. L., *Kiadatlan tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1968, I, 642.

annak jeleit Juhász Géza vagy Vargha Balázs tudósi elfogultságaiban érzékelhetjük.⁴⁰ Szépiróinkra viszont egyértelműen jótékonyan hat e szellemiség, s a kultusz helyi megnyilvánulásain túl ők lesznek a Csokonairól országosan terjedő kép legfőbb alakítói. Írókon ugyanis, szemben az irodalom- és művelődéstörténészekkel, a kultusz-építés és mitizálás soha nem kérhető számon. Utalhatunk e ponton a Csittvári Krónika történetét megálmodó Jókai Mór mítoszteremtő gyakorlatára (*És mégis mozog a föld*, 1872), aki a kicsapott debreceni diákok sorsának megrajzolásában a Csokonai-per elemeit is felhasználja. Fél évszázaddal később, a világháborús veszteségek, a zavaros forradalmak és a Trianon-élmény szorításában Móricz Zsigmond Nyilas Misije (*Légy jó mindhalálig*, 1920) is a Csokonai-hagyomány szellemében dédelget sebzett gyermeki lelke mélyén költői ambíciókat, miközben saját Csittvári krónikájába írogatja verseit. Ady Endre példája is beszédes, aki Ignótus Debrecenre és a Kollégiumra vonatkozó elmarasztaló megjegyzése nyomán írja *Vitéz Mihály ébresztése* című költeményét. Végül zárásként ide kívánczik Szabó Magda író nő esete, aki a Csokonai-kultusz elemeit felidézve az író erkölcsi felelősségére is figyelmeztet:

Már gyermekkoromban is szerettem kijárni Csokonaihoz, kedves sétacélunk volt, később magamban is elmentem hozzá, [...]. Sok mindent megtanultam e síremlék közelében, a Kollégium előtt felállított szobra mellett is, és az évente a születése napján, november 17-én [...] vagy akörül megtartott kollégiumi emlékünnepeken. [...] Esztendőről esztendőre ott ültem a Kollégium dísztermében az emlékünnepeken, s hallgattam, ahogy a Kántus rákezd a *Remény*-re, szállt a hang, ma is hallom, *Földiekkel játszó égi tünemény*, mint egy halottengesztelő liturgia papi kórusa, s gyermekmagam elborzadt a kortárs irtózatosságon.⁴¹

A költő és a Kollégium kapcsolatáról összegzésként megállapítható, hogy egy sajátos történelmi határhelyzetben diákkori magatartásával Csokonai erőteljesen járult hozzá az előző évszázadokban rögzült, rítusokhoz kötött, vallásos gyökerű és patriarchális színezetű életforma és gondolkodásmód lebontásához, megteremtve ezzel saját későbbi, szekuláris természetű kultuszának alapjait is. Így válhatott az elmúlt kétszáz esztendő számos jeles debreceni kötődésű magyar gondolkodójának példaképévé.

⁴⁰ Szilágyi Márton monográfiája több esetben is utal a két irodalomtörténész megalapozatlan elfogultságaira: SZILÁGYI, 136–137, 355–356.

⁴¹ SZABÓ Magda, *Záró vizsga*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1987, 224–225.

GYŐRI L. JÁNOS
irodalomtörténész
Debreceni Református Kollégium
gyorilj@drkg.hu

The Local Cult of the Poet Csokonai in Debrecen and the Reformed College of Debrecen

Abstract: I argue that the research into the relationship between the poet and his former school has become overwhelmed by the infamous trial of Csokonai. Whenever the topic is discussed, researchers often come to a standstill during the interpretation of why and how Hungary's most significant Enlightenment poet came into conflict with his own school—an institution to which he owed both his impressive education and the development of his poetic talent. As a result, the examination of the institution's intellectual influence on the poet is overshadowed. The study reviews the ritualistic elements of student life, such as the daily routine, the legation, and fundraising, which had a strong impact on Csokonai's personal development, but have so far escaped the attention of literary historians. The paper also outlines the main characteristics of the cult of Csokonai at the college. It highlights that, unlike the now-defunct cult in Debrecen, it is the students' literary societies—originally created by Csokonai—continue to keep this tradition alive to this day.

Keywords: College of Debrecen, the trial of Csokonai, legation, the cult of Csokonai, literary societies

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/83-93.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

Hiba hiba hátán

Szállóige és protestáns műbíráló epigramma *Csokonai Vitéz* tollából

E tanulmány apropóját az a Csokonai Vitéz Mihálynak tulajdonított autográf kézírásos bejegyzés szolgáltatta, melyre 2022 decemberében figyeltem föl még az Országos Széchényi Könyvtár Retrospektív Könyvfeldolgozó Osztályának munkatársaként. A kézjegyre akkori főnököm, Bacsa Edina, és kolleganőm, Kürti Afrodité hívták fel a figyelmemet. A „tényt”, hogy Csokonaié lenne a bejegyzéshez tartozó kéz, a bejegyzés lelőhelyéről, egy kisnyomtatványról létrehozott rekord őrizte a nemzeti könyvtár bibliográfiai feldolgozó rendszerében (AMICUS). Csonki Árpád, szintén az osztály munkatársa, a találat hírét és fényképét elküldte Szilágyi Mártonnak, aki továbbította Debreczeni Attilának alapos ellenőrzésre. Debreczeni Attila első véleménye az volt, hogy a kézírás valószínűleg Csokonaié lehet, habár nem jellegzetes. Miután Szilágyi Márton révén levelezésbe kezdtem Debreczeni Attilával és megosztottam vele a kezdeti adatgyűjtés eredményét, arra a közös álláspontra jutottunk, hogy talán mégsem Csokonai keze nyomáról van szó. Mindezek a megfontolások Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájának vonatkozó fejezetéből és a bejegyzés alatti szignó szokatlan formájából adódtak. A bejegyzés körüli bizonytalanság és az adatgyűjtés során meglevenedő izgalmas kontextusok végül odáig „fajultak”, hogy a két jeles Csokonai-kutató ösztönzésére a problémából előbb előadás majd tanulmány formálódott Csokonai születésének 250 évfordulóján. A félreértéseknek elébe menve mindezek felidézésével nem hitelesíteni kívánom a tanulmányt, az alábbi ötletek és tévedések egyedül a szerzőt terhelik.

A bejegyzés és őrzőkötete

1891. augusztus 4-én Pfeifer Manó könyvárústól öt darab ponyvafüzetekből álló kolligátumkötet érkezett vétel útján a Magyar Nemzeti Múzeumba. Pfeifer a kötete-
ket darabonként 10 forinttal értékesítette, így azokat összesen 50 forintért vásárolta meg tőle a múzeum.¹ E kolligátumok Sebestyén Gábor főtörvényszéki tanácsos és grafomán író-költő tulajdonát képezték. A kötetek ily módon Sebestyén olvasási szokásainak, személyes ízlésének, értékítéletének nyomait hordozzák magukon. Ez abból is látszik, hogy Sebestyén hol véleményének hangot adva, hol a szerzői attribúciót feltüntetve kézzel is beleírt az egyes ponyvafüzetek nyomtatott címlapjaiba.²

¹ Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári Szerzemény Könyv, 1891, 364. tételszám.

² Erről lásd érintőlegesen PAPP Júlia, *Vicc vagy véletlen? Spermium a Tövisék és virágokban*, Irodalomtörténet, 2011/3, 412–413.

A 19. század végén beérkezett öt kötetből a második kivételével korábban csupán négyet lehetett azonosítani.³ Papp Júlia azonban a második kötetről is hírt adott tanulmányában. Igaz ugyanakkor, mint írja, hogy az első kötetnek nem bukkant nyomára, a negyedik-ötödik köteteket viszont egyáltalán nem említi.⁴ A jó hír az, hogy jelen pillanatban mind az öt kolligátumkötet megvan, különféle numerus kurrens jelzetek alatt elérhetők és tanulmányozhatók az Országos Széchényi Könyvtár törzsgyűjteményi állományában.⁵ Az öt gyűjtőkötetből álló ponyvagyűjtemény összefoglaló nevén *Quodlibet* ('ami tetszik'), utalva annak vegyes tartalmára. A gyűjteményben ugyanis nemcsak ponyvanyomtatványok találhatók, hanem Kazinczy Ferenc két munkája mellett (*Tövises és virágok* a Q3-ban; *Vitkovits Mihály barátomhoz* a Q2-ben) a második kötetben például Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*jának első kalózkiadása, Mátyási József vitairata (*Vélekedés [...] a' magyar nyelv eránt*), Székely József debreceni kántor verses kísérletei (*Próba-tételek*), illetőleg Debrecen város tűzvédelmi előírásai is megtalálhatók (*Szabad és királyi Debreczen városának tűz ellen való rendelkezései*). A ponyvanyomtatványok szakszerű bibliográfiáját⁶ is összeállító Pogány Péter előbb idézett könyvében azt feltételezte, hogy a kolligátumok eredetileg Sebestyén László Nógrád megyei birtokos tulajdonában lehettek. A nógrádi birtokos és Sebestyén Gábor között családi kapcsolat ugyan nem mutatható ki, mégis arra hagyatkozva, hogy a családnak nógrádi tagjai is voltak, feltételezhető, hogy az öt kolligátum rokonság révén jutott Sebestyén Gábor birtokába.⁷ Sebestyén Gábor hagyatéka utóbb fia, Sebestyén Pál tulajdona lett. Sebestyén Pál halálával a könyvtárát hagyatéki eljárás keretében elárverezték, az anyag egy része magánkézbe, más része közgyűjteménybe került. Az árverésen feltehetőleg Pfeifer Manó Múzeum körúti antikvárius is vásárolt a hagyatékból, s a *Quodlibetek* ily módon kerülhettek előbb a könyvkereskedésbe, majd a Nemzeti Múzeum állományába. Legalábbis abból, hogy az árverési jegyzőkönyv keltezése (1891. július 29.) és a múzeumi leltárkönyv szerzeményezési dátuma között öt nap az eltérés (1891. augusztus 4.), erre lehet következtetni.⁸

A tanulmányom címében jelölt epigramma a *Quodlibet* második kötetében Székely József próbatételei utolsó szöveges oldalán egy kéziratos bejegyzésben található.⁹ Ebben a bejegyzésben szerepel az a Csokonai Vitéz Mihálynak tulajdonított kézjegy is, amely a kutatómunka kiindulópontja volt. A teljes bejegyzés szövege a következő:

³ POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823): I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*, Budapest, Akadémiai, 1959, 96.

⁴ PAPP, 410–413, itt: 411–412.

⁵ Az egyes kötetek jelzetei a következők: Q1: 803.097-125; Q2: M 814.367-378=92 (Rezerv raktár); Q3: 190.547/1-12 (szétbontva, tizenkét darabban); Q4: 820.768-799; Q5: M 821.132-158=92 (Rezerv raktár).

⁶ POGÁNY Péter, *A magyar ponyva kis tüköre*, Budapest, Magyar Helikon, 1978.

⁷ POGÁNY, *Folklór és irodalom*, 97.

⁸ VÖ. VADERNA GÁBOR, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Budapest, Universitas, 2017, 459–460 (lásd az 1410. lapalji jegyzetet).

⁹ SZÉKELY József, *Próba-tételek, melyeket készített [...]*, Pesten, Fűskúti Landerer Mihály, [1804], 48.

A' Deák, a' Görög és a' Sidó Rnek

'Öszve tett hangzási számosan

hevernek:

Errores.

Cs. V. mk.

O canis, merito jaces.

A bejegyzéssel kapcsolatban két megválaszolandó kérdés merül fel, melyekre kutatásom elején Debreczeni Attila hívta fel a figyelmemet. A verset érintő kontextusok bemutatása és összehasonlító vizsgálata folyamán e kérdésekre egy óvatos és egy egyenes feleletet adok. Az egyik kérdés így szól: valóban Csokonai tollából származik-e a bejegyzés? A másik abból a felismerésből indul ki, hogy a bejegyzés szövege egy közkeletű latin nyelvű szállóigére megy vissza;¹⁰ melyet nevezhetünk protestáns műbíráló epigrammának. A latin epigrammának valamikor magyar fordítása is keletkezett, melyet számos változatban többen is lejegyeztek. A lejegyzők közül a fordítást sokan, noha nem kivétel nélkül mind, Csokonainak tulajdonították. A másik kérdés tehát úgy szól: egyáltalán Csokonai szerezte-e a bejegyzés szövegében szereplő versfordítást?

Ahhoz, hogy az első kérdést megnyugtató módon válaszolhassuk meg, a Csokonai-filológia eredményeit kell összevetnünk a kortársak véleményével. Ez a dialógus azonban az élő szemtanúk hiányában eleve csak egyoldalú és lezáratlan lehet. Tanulmányomban e szükségszerűség miatt előbb inkább a szóban forgó latin epigramma és az epigrammából készült fordítások használati kontextusainak és használóinak eredek a nyomába, amihez képest háttérbe szorul a Csokonai-kézjegy beazonosíthatóságának problémája. Ugyanakkor a Csokonai-kultusz számára egy széljegyzettel is kedveskedek, amennyiben a szóban forgó versfordítás szerzői attribúciójának kérdését vizsgálom a 18–19. századi debreceni, pápai és sárospataki református kollégium alumnusai és tanárai körében. Noha a ránk maradt attribúciók számarányának fényében, mint látni fogjuk, zömmel Csokonainak tulajdonították a versfordítást, a közlések szövegkörnyezete minden esetben külön következtetésekre ad lehetőséget. Csupán hálás körülménynek lehet tartani, hogy a latin és magyar epigrammára utaló források intra- és intertextuális kapcsolatainak sokszor beláthatatlan hosszúságúra nyúló összehasonlító vizsgálata alatt és után végül a „Csokonai-kézjegy azonosítására” is merült fel ötlet.

Szövegtanúk magyarul

Székely József debreceni kántor *Próba-tételek* című versfüzére Pesten jelent meg 1804-ben. Csokonai a következő év elején, 1805. január 28-án hunyt el, így a bejegyzést illetően kronológiailag nem lehetne vitatni a szerzőségét. Az OSZK Kézirattárának egyik

¹⁰ Orosz Andrea, Kováts József: *Az életmű és az életrajz feltérképezése*, Budapest, reciti, 2021, 183–184.

kötetes kézírata, a *Kenyeres József-gyűjtemény* is (1815, Stoll 651.) Csokonai műbírálatainak tartja („Csokonai pro Carminibus Szekelyianis”, azaz Csokonai Székely verseihez). Kenyeres József hasonló szöveggel jegyezte le a verset: „A’ Deák, a’ Görög, és a’ Sidó R[nek] / Hangzásai itten mindenütt hever[nek].”¹¹ Kenyeres gyűjteménye egyúttal latinul is hozza a szóban forgó disztichont: „R habet Ausonicum[!], Liber hic, habet R-que Pelasgum / R habet Hebraeum, praeterea que nihil.” Ugyanitt az is kiderül, hogy mind a magyar fordításban, mind a latin eredetiben egy szórejtvénnel van dolgunk. Eszerint a három szent nyelv *r* hangzójának – a latin *er*, a görög *rho* és a héber *res* – összeolvasásával megkapjuk a rejtett szót: *errores*. Ami latinul annyit tesz ’hibák’.¹² Vagyis a Csokonainak tulajdonított kétsoros és a latin disztichon egyaránt azt állítják, hogy Székely József versei tele vannak hibákkal. Kenyeres gyűjteménye mellett másik kettő, egyaránt a Debreceni Református Kollégiumban található kézíratos gyűjtemény is ebben az összefüggésben őrzi a magyar nyelvű változatot, tudniillik Csokonainak a debreceni kántor fent említett *Próba-tételek* című munkájára készített reflexiójaként.¹³

Székely József verspróbáinak egy példánya a rájegyzett bírálattal együtt három másik kézíratos Csokonai-attribúció kíséretében elegendő bizonyíték lehet arra, hogy Csokonainak tulajdonítsuk a *Próba-tételek* végén szereplő bejegyzést. Jogos és könnyű öröm töltheti el a kutatót, hogy az írásos említések mellé immár a tárgyi bizonyíték is megvan. Ráadásul a *Kenyeres József-gyűjtemény*ben a latin eredeti is úgy van föltüntetve, mintha Csokonaitól származna, s azt követné magyarázó jelleggel a szintén tőle származó fordítás. Mindazáltal a Sebestyének által kolligált kiadványon a vers csak magyarul olvasható. Az viszont, hogy négy kézírásos szövegtnű (a *Próba-tételek* bejegyzését is ideértve) azt bizonygatja, hogy a *recensio* Csokonaitól származik, ám teszik ezt eltérő magyar szöveggel, ugyanannyira irányíthatja a Csokonai-attribúció hagyományozódására a figyelmet, mint amennyire Csokonai szerzőségének elfogadására ösztönözhet. Az utóbbi lehetőséget ellenben teljesen felfüggesztik a további szövegtnűk. A teljesség igénye nélkül – Orosz Andrea szíves közlése szerint összesen 21 db lejegyzése létezik a kétsoros versnek – csak három példát említek.

Az OSZK egy másik kötetes kézírata, *Kazay András diáriuma* (1816–1818, Stoll 1214.), szintén egy debreceni kollégista, a Csokonaihoz hasonlóan latinul is, magyarul is egyaránt verselő Mátyási József szerzőségét feltételezi: „N.B. Poëta Mátyási ilyen judiciumot tett egy Könyvről. // Itt a Magyar, Görög és a Sidó R nek / Öszve

¹¹ Orosz Andrea következőképp oldotta fel Kenyeres lejegyzésében a sorvégek rövidítéseit: „A’ Deák, a’ Görög, és a’ Sidó R-t / Hangzásai itten mindenütt hevert”. OROSZ, 183. Azonban a hangsúlyszámláló felező tizenkettes versképlet és a párrim logikája szerint rekonstruálni lehet a végződés pontos ragjait.

¹² OSZK Kt. Oct. Hung. 50. 2. kötet, 123b (*Kenyeres József-gyűjtemény*). Vö. OROSZ, 183.

¹³ „Székely József nevű, Debreceni Kántor valami verseket irt; és ezt a’ titulust adta néki: Proba-tétel. Ere Tsokonai Vitez Mihály ezt a’ Recensiot tette.” TRENK R. 364 (*Etsedy Gábor: Sokféle*, 1823–1857, Stoll 1244.); TRENK R. 5348, 20b (*Szívos József és mások versei*, 1802 után, Stoll 1161.). Vö. OROSZ, 183.

tett hangzási mind edgyütt hevernek. // scilicet er ro res”.¹⁴ Kováts Józsefnek, a Pápai Református Kollégium egykori hányattatott sorsú diákjának versei között – autográf kéziratban, kéziratot másolatokban és nyomtatásban is¹⁵ – ugyancsak szerepel a magyar nyelvű vers.

Rejtett szó, – és más is

A' Déák, a' Görög, és a' Sidó R-nek
Öszvetett Hangzási itt böven hevernek.¹⁶

Továbbá Sebestyén Gábor a Tudományos Gyűjtemény 1820. évi X. kötetében megjelent cikkében egy sárospataki református kollégiumi professzor, néhai Tsétsi (Csécsi) János „szájába adja” a latin disztichont, ugyancsak egy könyvre tett bírálatként. A sárospataki intézményben két Csécsi János is tanított: apa és fia. Mind a kettő kiemelkedő tanár-egéniség volt a maga idejében. Az id. Csécsi János (1650–1708) a kollégium Habsburg adminisztráció általi elűzése miatt csak tanársága bő első (1686 február–1687 április) és utolsó éveiben (1705–1708) tanított Patakon. A közbülső időben Göncön és Kassán kellett működnie, ahová a kollégium diáksága részben elmenekült. Így valószínűleg az ifj. Csécsi Jánosról (1689–1769) lehet szó, aki mindvégig Sárospatakon tanított. Másrészt talán az ifj. Csécsi hajlíthatatlan büszkesége, a tudományos autonómiáért a vallással is szembemenő életmódja, emiatt a lelkészekkel és tanártársakkal való összeférhetlensége és a diákok előtti népszerűsége amellett szólhatnak, hogy a kollégium „bujdosása” alatt tanító édesapával szemben a fiú emlékezete maradhatott ilyen élő országszerte a református kollégiumi diákság körében.¹⁷ Mindenesetre a Csécsi-említés után Sebestyén a latin epigramma egy másik, Kováts Józsefnek tulajdonított fordítását is közli:

Itt a' Magyar, Görög és a' Zsidó R nek
Öszvetett hangzási halmozva hevernek.¹⁸

Első látásra is föltűnik, hogy a kétsoros Kováts-féle autográf változat a nyelvi kifejezőmódot tekintve közeli rokonságban van a *Próba-tételekben* és a *Kazay András diáriumában* szereplő, valamint a Sebestyén által rögzített változatokkal: egyetlen háromszótagos ütemnyi eltérés van a második sorban (*itt böven* vs. *számosan* vs. *mind*

¹⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 3117, 108a. Lásd OROSZ, 183.

¹⁵ *Uo.*, 266–267.

¹⁶ CSK K 205, 97. f. Autográf. Lásd *Uo.* 183. Nyomtatásban lásd KOVÁTS József *Versei, melyeket halála után eredeti kézírásaiból össze szedett 's ki adott Ferdős Dávid gyönki professor, Pesten, Trattner János Tamás, 1817, 53. A második kiadásban lásd KOVÁCS[?] József Versei, Kolozsvártt, [s.n.], 1835, 49.*

¹⁷ Lásd DIENES Dénes, UGRAI János, *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 45–59.

¹⁸ SEBESTYÉN Gábor, *Mesterséges Verseik*, Tudományos Gyűjtemény, 1820/10, 126.

edgyütt vs. *halmazva*). Ezen felül az egyedüli eltérés, hogy a *Kazay András diáriuma* és a Sebestyén megőrizte változatok a latin epigramma teljes célnyelvi konverzióját hajtották végre. De a *Kenyeres József-gyűjtemény*ben szereplő változattól is csupán a második sor első három szavában és az ütemek tartamában van némi eltérés: a zárszó a rímmel ugyanaz. A Sebestyén által közölt Kováts-fordítás sajátossága, hogy a *h* hang alliterálásával fokozza a kárhoztatott hibák számosságát, így valamelyest vissza is adja a latin epigrammában, illetve a rejtvényyszóban (*errores*) háromszor ismétlődő *r* hangot. Ha például választani kellene, poétikai-retorikai kivitelezés dolgában és esztétikailag ez utóbbi változat kifinomultabb a többinél.

Az idézett szövegtanúk számosságából még nem következik, hogy a magyar változat egy latin eredeti fordítása legyen. Másrészt pedig a számos regisztrálható magyar fordításhoz képest aránylag sok szerzőségi adat kínálkozik: Csokonai, Mátyási és Kováts személyében legalább három jelölt is akad. Harmadrészt a legszűkebb halmazt alapul véve is a Sárospatak–Debrecen–Pápa városok alkotta kollégiumi miliőn belül közkézen forgó szövegről¹⁹ és annak variánsairól beszélhetünk.²⁰ Ilyenformán a szerzőség megállapításának jelentősége szinte elenyésző. A közköltészet talaján állunk ugyanis, ahol a szövegek variálódásának (variogenezisének) biztosítéka az anonimitás, más szavakkal a szerző-funkció hiánya;²¹ vagy jelen esetben épphogy a szerzőjelöltek megsokszorozódása (a két véglet). Ha tehát belátjuk, hogy a szóban forgó vers használatbavételének kiterjedt hálózatával van dolgunk, inkább érdemes azt megvizsgálni, mikor, milyen funkcióban alkalmazhatták a vers szövegét, s hogy egyáltalán történetileg milyen használatbavételi módok figyelhetők meg. Funkcióváltás és használatbavétel címen nyer értelmet a fordításokról való gondolkodás is. Ez esetben elengedhetetlen a rejtvényvers nyelvi potenciáljának és jelentésének vizsgálata.

Műfaj vagy retorikai jelenség?

Induljunk ki abból az adatból, hogy vizsgált szövegünk rejtvényvers. Szigeti Csaba *Magyar contrainte-ek és francia megkötések* című tanulmánya nyomán fontos tisztázni, hogy írói eljárásról beszélünk (*device*), nem műfajról vagy műfajspecifikumról. Magát az eljárást a korabeli poétikai-retorikai kézikönyvek összefoglaló néven rébusznak, azon belül *charade*-nak (betűrejtvény) nevezik,²² amely esetünkben egy epigrammában érvényesül. Amikor tehát tanulmányomban a szórejtvény vagy rejtvényvers megnevezéseket használom, Szigeti Csabát követve nem műfajra gondolok,

¹⁹ CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar költészet variációs rendszere (1700–1840)*, Budapest, Arguementum, 2009, 19–21.

²⁰ *Uo.*, 32–35.

²¹ VADERNA, 307–308.

²² SZIGETI Csaba, *Magyar contrainte-ek és francia megkötések: (Első közlemény) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3., szerk. CSÖRSZ Rumen István, Budapest, reciti, 2014, 65.

hanem retorikai eljárásra utalok. Szigeti megfigyelése szerint ugyanis a rejtvényt a fordítás során a nyelvek eltérő törvényszerűségei miatt gyakran csak a célnyelvre jellemző sajátos megkötéssel lehet visszaadni.²³ Ezért nem műfaji, hanem retorikai természetű problémáról van szó. Erre jó példa az *Errores*-nek a Sebestyén által a Tudományos Gyűjteményben közölt változata, ahol a *h* hang hármas alliterációja adja vissza a különféle *r* hangok redundanciáját. Hogy maga a megkötés milyen műfajban valósul meg, Szigeti állítása szerint irodalomszociológiai szempontból – tudniillik valamilyen elit vagy populáris regiszter kapcsolható-e hozzá – szintén nem mérvadó. (Szigeti ezt az echo-versek esetén tisztázza, amelyekben az echót ugyancsak megkötésnek és nem műfajnak minősíti.)²⁴

Jelen *charade* magyar fordításainak érdekessége, egyben közös vonása, hogy a megkötés a latin ábécé egyezményessége révén minden nehézség nélkül átvihető a latinról a magyarra. Így a rejtvénytípus mindkét nyelvben a szintagmák szintjén, az „R”-ekhez kapcsolts jelzők útján mutatkozhat meg. A következő lépésben a megfejtéshez az eredményül kapott három szent nyelv: három ábécé három *r* hangzóját kell együtt összeolvasnia/kiejtenie az olvasónak. Ezzel szemben a rejtvény értelme, hogy tudniillik az *errores* szó pontosan mire is vonatkozik, mindig az adott szöveggörnyezet: különféle vallási, társadalmi, ideológiai folyamatok függvénye. Például Sebestyén említett cikkében a szórejtvény csattanó helyzetben, a mesterséges költői játékok – úgymint a betűk számértékével (*chronostichonok*, *caballisticumok*), valamint a betűk és a szavak kiolvasási irányával kombináló eljárások (rákvers) – záróakkordjaként szerepel. Ilyen körülmények között, minthogy a latin, a görög és a héber ábécében a betűk számértéke eltérő, az *errores* az ebből fakadó betűhibákra és zagyvaságokra is utalhat.²⁵ Ám nemcsak abban az értelemben, hogy az illető mesterfogás sikerületlenül nem a megfelelő évszámot adja eredményül. Sebestyén használatában a rejtvényvers és megfejtése az ilyen mesterséges költői fogások játékoságát felnagyító értelemben a jelenség egészének paródiájaként is fölfogható. Itt tehát arról van szó, hogy a mesterséges nyelvi eljárások lényegét Sebestyén (s hozzá hasonlóan egyébként Szigeti is) a játékoságban és a szórakoztatásban látta.²⁶

Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy Sebestyén nem véletlenül tartotta a szórejtvényt Kováts versének. Orosz Andrea hívta fel a figyelmemet arra – aki Kováts Józsefről szóló monográfiája után a Kováts-versek kritikai kiadásának elkészítésén fáradozik –, hogy Sebestyén négy évvel a költő halála után, 1813-ban lemásolta a verseket, melyekhez életrajzot is szerkesztett a szerencsétlen véget ért költő életéről. Kovátsot ugyanis két társa mellett egy katolikus templomban történt botrányos viselkedése miatt elítélték és börtönbe vetették, ahol a fogvatartás nyomorúságos körülményei miatt fiatalon,

²³ *Uo.*, 77.

²⁴ *Uo.*, 64, 98.

²⁵ *Uo.*, 70.

²⁶ *Uo.*, 53–54, 61; SEBESTYÉN Gábor, *A' Római Számok*, Tudományos Gyűjtemény, 1820/4, 76–80; SEBESTYÉN, *Mesterséges*, 124–126.

mindössze 29 évesen elhunyt.²⁷ Sebestyénnek ez az előbb említett kézirati munkája ma is megvan az OSZK Kézirattárában.²⁸ Azt is tudni lehet, hogy a Sebestyén-családtól Jókai Mórhoz került; jöllehet, Jókainak az édesapja után is tulajdonát képezte egy kéziratot Kováts-gyűjtemény.²⁹ Nem volna különösebb értelme ennél a ténynél időzni, ha a Jókai által szerkesztett, Az Üstökös nevű dualizmus kori élcslap 1860. évi 12. száma nem közölte volna ezt a szórejtvényt erősen rövidített formában ugyancsak *Csokonai bírálata* címmel.³⁰ Kováts ugyanakkor említett s 1803-ból való autográf kéziratába felvette saját versei közé a maga fordítását *Rejtett szó, – és más is* címmel, ami arra utal, hogy ő a maga fordítását mintegy rögzítve saját művének tekintette. Ettől függetlenül Sebestyén és Jókai későbbi utánközlései vagy utánköltései (Sebestyénél a *h* alliterációja, Jókainál a csattanó félsorossá tömörítése: „Itt a deák, görög és zsidó errek – Rakással hevernek.”) azt mutatják, hogy Sebestyén is, aki Debrecenben, Jókai is, aki előbb Komáromban majd Pápán volt református kollégiumi diák, a kollégiumi diákközösség költészeti hagyománya révén ismerte a rejtvényverset. A Kováts-, Sebestyén- és Jókai-féle változat és a többi ismertetett kézirat előfordulás közös vonása mindenesetre az, hogy mindegyik fontosnak és nélkülözhetetlennek tartotta a szállóige műbírálati funkciójának kiemelését, rögzítését. Ennek eklatáns példája, hogy Kováts a rejtvényvers terminus technicus mellett³¹ ezt a funkciót is átmentette a maga fordításának címbe: *Rejtett szó, – és más is* (kiemelés tőlem: R. J.). A bíráló funkció tehát mindvégig az *Errores* meghatározó és velejáró értelmezési horizontja maradt – de vajon miért?

Protestáns műbíráló epigramma

Ennek megértéséhez a reformáció történetének egy szeletét szükséges feleleveníteni. Luther Márton halála után követői között hitviták támadtak, amelyeket az augsburgi vallásbéke sem enyhített. A reformáció hívei Luther és Melancthon személye közt megoszló pártokra szakadtak többek között a jó cselekedetek szükségessége, a megigazulás kérdése, a szabad akarat, az eredendő bűn, vagy Jézus Krisztusnak az oltáriszentségben valóságos jelenlétét illetően. A teológiai tankülönbségeket először az ágostai hitvallás dokumentumával (1530), majd ennek törvényi erőre emelése után az augsburgi vallásbékével (1555) kívánták rendezni. Mivel azonban az új hit dolga szorosan összefonódott a német fejedelmek politikai törekvéseivel, az 1550-es évtized folyamán a fejedelemségek egyesítésének kudarca az azirányú hajlandóság ellenére a tan egységét sem tette lehetővé. Az ágostai hitvallás újbóli kinyilvánítása viszont

²⁷ OROSZ, 123–136.

²⁸ OSZK Kt. Oct. Hung. 696. Sebestyén Gábor, *Elegybelegy az az Némelly Vers Szerzők Versei*. Vö. OROSZ, 245.

²⁹ Uo.

³⁰ JÓKAI Mór, *Csokonai bírálata*, Az Üstökös, 1860. március 24., 95.

³¹ SZIGETI, 70.

hosszú távon eredményre vezetett. Ágost szász választófejedelem kezdeményezésére lutheránus teológusok szélesebb csoportja először a fejedelem székhelyén, Torgauban (1576), majd ezen előkészítő fázist követően a teológusok egy szűkebb köre a Magdeburg melletti bergeni kolostorban megfogalmazta az ún. *Formula Concordiae*-t (1577): egy a korábbi hitvallások szövegeit, valamint Luther és Melancthon tanait egyesítő szimbolikus dokumentumot. A szabályzat végül nyomtatásban *Liber Concordiae* címmel németül a Szász Választófejedelemség központjában, Drezdában látott napvilágot (1580) azzal a szándékkal, hogy a német-római fejedelemségek aláírásával is megerősítsék a hitágazati dokumentumot. A lutheránus fejedelemségek közel kétharmada alá is írta a könyvet, amely dogmatikus ügyekben a mai napig az evangélikus egyház érvényes határozatának számít.³² Ugyanakkor a *Liber Concordiae* nemcsak a katolikusok vagy Kálvin követői, hanem az evangélikus hívők és teológusok többsége között is ellenérzést váltott ki, aminek számos, gúnyosabbnál gúnyosabb hangvételű, a hitágazati könyv tartalmát cáfoló nyomtatványokban adtak hangot.

A tárgyalat szőrejtvény a lutheri reformációnak ebben a válságos és elmérgesedett pillanatában keletkezett, latinul. Első nyomtatott szövegváltozata, mely a három szent nyelv *r* hangzójának írásmódját illetően egyedül az ifj. Csécsi János professzornak tulajdonított változattal mutat rokonságot,³³ közvetlenül a *Liber Concordiae* megjelenése után 1581-ből adatolható. Az adat nyomára, mint manapság majdnem mindennek, az internet segítségével jutottam. Pázmány Péter *Hodoegus*ának, avagy *Isteni igazságra vezérlő kalauz*ának mindhárom 17. századi kiadásában és negyedik, 18. századi újrakiadásában is megtalálható a latin epigramma, amelyet Pázmány a *Concordia* hitbéli tévelygéseiével kapcsolatban idéz.³⁴ Ugyanitt egy Johannes Nas nevű

³² A *Liber Concordiae*-ről és keletkezésének körülményeihez lásd PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalavz* [...], Póson, [typis Societatis Jesu], 1637, 435–437 (RMNy 1697). Pázmány művének ez a harmadik kiadása, melynek facsimile kiadását lásd PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz... Pozsony, 1637*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. HARGITTAY Emil, Budapest, Balassi, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32); F. BARBIERATO, *Confessio Augustana = Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. M. SGARBI, Cham, Springer, 2019, 807–809; F. BARBIERATO, *Formula Concordiae = Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. M. SGARBI, Cham, Springer, 2022, 1282–1283; Peter MEINHOLD, *Andreae, Jakob = Neue Deutsche Biographie*, Berlin, Duncker & Humboldt, 1953, I, 277–278.

³³ „Hic Liber Ausonium habet R: sic Ro-que Pelasgum; / Res habet Hebraeum, praetereaue nihil.” SEBESTYÉN, *Mesterséges*, 126. Az ifj. Csécsi apjához hasonló (Hollandia), ám még inkább kiterjedt peregrinációja (Hollandia, Anglia, Svájc, Franciaország, Németország), valamint tanári állásakor is élő külföldi kapcsolatai (Bázel) arra is rámutathatnak, hogy hányféle módon is találkozhattott az epigrammával. Az alább felsorolt forráskiadványokból ugyanis kitűnik, hogy az epigrammát például több hallei, kölni, lipcsei, frankfurti, jénai, augsburgi és müncheni nyomdatermék is közölte. Az apa és fia külföldi tanulmányaira vonatkozó adatokat lásd DIENES, UGRAI, 46, 55.

³⁴ Tanulmányomhoz az 1637-es harmadik kiadást használtam, a továbbiakban is erre a kiadásra hivatkozom. Az első két kiadás Pozsonyban, 1613-ban és 1623-ban jelent meg, a negyedik Nagyszombatban, 1766-ban. A *Kalauz* kiadásairól lásd a facsimile kiadás kísérő tanulmányát: HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz... Pozsony, 1637* = PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz... Pozsony, 1637*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2000, 6–8.

személy munkájára hivatkozik, amelynek emlékezetből közel pontos címét is megadja: „*Nova super Nova novorum, lit. M.*”³⁵ A kiadvány 1581 júniusában és decemberében egymás után két kiadásban is megjelent, Pázmány a bővebb decemberi megjelenésére utal. A munka második kiadása Nas anyagbővítésén esett át, ám mind a két változat tartalmazza a latin epigrammát, amelyet sajátos módon ugyanaz a három verzális *R*-rel szedett cím vezet be:³⁶

In LibRum ConcoRdiae LutheRanae.

R habet Ausonium, liber hic, Rho habetque Pelasgum,
Res habet Hebraeum, praetereaue Nihil.

Pázmány az epigrammát a felirat nélkül, ám másik két, a *Liber Concordiae*-t bíráló latin epigrammával együtt idézi, amelyeket szintén Nastól vett át. Ezek közül az egyik egy ún. *tetrastichon cancrinum*, azaz négy disztichonból álló rákvers, melyet az utolsó szón kezdve visszafelé olvasva ellenkező értelmű szöveget kapunk. Nevezetesen a vers visszafelé a *Liber Concordiae*-t megszövegező egyik vezető teológus, Jakob Andreae (Schmiedlein 1528–1590; lásd Pázmánynál a margón *Schmidelinként*) dicséretével ellenkezőleg az ő és a könyv dicstelenítését taglalja. Pázmány két elejtett megjegyzése nyomán kísérletet tehetünk az *Errores* megközelítőleg pontos keletkezési idejének meghatározására, ami a rákvers Násnál szereplő kolofonjából adódik. A kolofon latinul és Pázmány fordításában a következő: „*Sparsum et repertum VVittenbergae[!] 11. Nouemb. Anno LXXX.[!]*”³⁷; vagyis, hogy 1580. november 11-én „Vittenbergá-ba[n] ilyen *Verseket* hintenek szerte-szerrel”³⁸ Pázmány a rákversre utalva az *Errores* keletkezési idejéről így ír: „Ugyan akkorban, ezen *Concordiá*-ról, másut ilyen *Verseket* írának”³⁹. Természetesen leírja azt is, hogy 1580-ban adták ki a *Liber Concordiae*-t. A rejtvényverset mindenesetre a rákvers kolofonjából datálja, noha annak keltezését maga Nas nem jelezte könyvében.

³⁵ PÁZMÁNY, 436.

³⁶ Johannes NAS, *Nova novorum: in qvibvs, tvn avtores, confessio et doctrina libri, qvem patres Bergenses concordiam vocant; tvn verò symbola, precatones, Epistolae, adeoque varia Epigrammata, Secreta, et Acta breviter et perspicuè continentur [...]*, Anglipolum, Wolfgang Eder, 1581, D4v (VD16 N 124). Második kiadása: Johannes NAS, *Nova, supra nova novorum: in qvibvs, tvn avtores, confessio et doctrina libri, qvem patres Bergenses concordiam vocant; tvn verò symbola, precatones, Epistolae, adeoque varia Epigrammata, Secreta, et Acta breviter et perspicuè continentur [...]*, Anglipolum, Wolfgang Eder, 1581, G1v (VD16 N 125).

³⁷ Uo. G1r.

³⁸ PÁZMÁNY, 436.

³⁹ Uo.

A datálás kérdéséhez

Hogy lássuk, a dolog mennyire komplikált, más források másképp idézik fel a rejtvényvers keletkezési körülményeit. Például Johann Heinrich von Seelen (1687/88–1762) német pedagógus és teológus apologetikus könyvében igen kegyetlen tréfának nevezi az epigrammát, amelyet „valami kálvinista” költőnek tulajdonít a *Formula Concordiae* megszövegezésének idejéből.⁴⁰ Daniel Heinrich Hering (1722–1807) református teológus a brandenburg-poroszországi református egyház történetéről szóló 1778-as munkájában szintén azt írja, hogy a rejtvényvers még a *Formula Concordiae* idejében, 1577-ben keletkezett. Amikor Stendalban a dokumentum aláírására került sor, „valaki titokban megírta ezt a disztichont a székesegyház kerengőjében”, majd a verset is idézi Nashoz képest némi eltéréssel.⁴¹ Hering a disztichont a keletkezési körülményekkel együtt Samuel Lenz (1686–1776) német történésztől vette át. Lenz szülővárosa, Stendal történetéről szóló munkájában írja, hogy 1577. augusztus 1-jén és 2-án a *Formula Concordiae*-t a Szent Miklós székesegyházban felolvasták és azt valamennyi lelkipásztor aláírta. Ugyanekkor pedig „a szuperintendes házából a templomba menet a székesegyház keresztfolyósólyának bal oldalára volt felírva a disztichon”⁴² Ha Lenz-cel az élen hihetünk e három szövegterületnek, akkor a disztichon a *Liber Concordiae*-nél előbb, 1577-ben keletkezett, és lényegében falfelirat volt, amelynek szerzője a dolog természetéből adódóan ismeretlen, s akinek még a felekezeti hovatartozása sem világos (Kálvin vagy Luther követője volt?).

⁴⁰ „[M]odo aliis eludebant scommatibus [sc. *Formulam Concordiae*], quae inter impium valde est hoc Calviniani cuiusdam Poëtae: R habet Ausonium liber hic: habet Rque Pelasgum. / R habet Hebraeum, praetereaue nihil.” Johann Heinrich von SEELEN, *Stromata Lytherana, sive variorum scriptorum ad sacrorum emendationem, Avgvstanam confessionem, versionem bibliorum, articulos Smalcaldicos, ac ivbilea idicro celebrata, nec non varia alia, spectantivm, [...] syntagma*, Lubeca, Jonas Schmid, 1740, 265.

⁴¹ „Als in Stendal 1577. die Concordien Formel unterschrieben werden sollte, schrieb einer insgeheim dies Distichon im Kreuzgange des Doms an: R habet Ausonium liber hic, habet R. habet Hebraeum, praetereaue nihil.” Daniel Heinrich HERING, *Pastors der evangelisch-reformirten Kirche und der königlichen Friederichs-Schule Directors zu Breslau Historische Nachricht von dem ersten Anfang der Evangelisch-Reformirten Kirche in Brandenburg und Preussen under dem gottseligen Churfürsten Johann Sigismund [...]*, Halle, Johann Jacob Curt, 1778, 3 (lásd a c lapalji jegyzetben).

⁴² „Zu der Zeit ward im Creutzgang gemeldten Doms St. Nicolai zur lincken Hand, wenn man von des Superintendenten Hause nach der Kirche gehet, dieß Distichon angeschrieben: R. Habet ausonium[!] liber hic, habet R. que Pelasgum. / R. Habet Hebraeum, praetereaue nihil.” Samuel LENZ, *Fortgesetzte Anweisung zu einer Stendalschen Chronick, [...]*, Halle, Johann Andreas Bauer, 1748, 34. Idézi HERING, 3 (lásd a c lapalji jegyzetben). Samuel Lenzről lásd STENZEL, *Lenz, Samuel = Allgemeine Deutsche Biographie*, Lassus, Litschower, 1883, XVIII, 279–280.

A szerzőség kérdéséhez

Az epigrammát közlők mezőnyében, sok más, 16–17. századi humanista között,⁴³ teljesen egyedülállónak bizonyul Elias Maior (1588–1669) sziléziai zenész-pedagógus⁴⁴ posztumusz megjelent tankönyvével. Maior, akit 1631. május 1-jén Boroszlóban iskolai rektori kinevezésével egy időben koszorús költővé is avattak,⁴⁵ szintén egy koszorús költő: Paulus Melissust tartotta a rejtvényvers szerzőjének. Maior nyelvtani tankönyvében az idézés módszerét tárgyalva hozza példának az epigrammát. Tételmondata szerint az egyes szerzőknek nemcsak a nevét kell megemlíteni, hanem dicsérni vagy vitatni is illik műveiket, hogy így jelezzük, olvastuk az adott könyvet. Bírálni azonban csak ritkán és óvatosan szabad. Erre példa az epigramma, amelyről Maior megjegyzi, „hogya jól emlékszem, Paulus Melissus finoman így élcelődött egy bizonyos könyvön.”⁴⁶ Az itt idézett változat az epigramma standardnak is tekinthető megfogalmazását követi, amely a görög és a héber megfelelő karaktereket egyformán a latin R-rel helyettesíti.

Úgy tűnik, csak Elias Maior tétova emlékezetére hagyatkozhatunk, akinél Paulus Melissus nevének említése az epigrammához köthető szerző-funkcióra ugyanolyan megbízhatatlan adat, mint amilyenekkel a névtelen és csak a vers keletkezési, lejegyzési körülményeit örökül hagyó forrásoknál szembesülhettünk. Mégsem kell üres kézzel hazamenniük a filológusoknak, Istennek legyen hála! Ugyanis Molnár Dávid egyik előadása fölhívta a figyelmemet a protestáns teológusból premontrei szerzetessé lett Barthold Nihus régi és új latin költők ismertebb kétsorosaiból összeállított antológiájára, amely 1642-ben jelent meg.⁴⁷ Nihus antológiája feltűnteti az egyes

⁴³ Rájuk terjedelmi okokból nem térek ki részletesen. Lásd például Stanislaus RESCIUS, *Ministromachia, in qua evangelicorum Magistrorum [...] iudicia [...] recensentur*, Cracovia, Architypographia Regia, 1591, 39 (második kiadás: Colonia: Henricus Falckenburg, 1592, 33.); Stanislaus RESCIUS, *De atheismis et phalarismis evangelicorum libri duo, quorum prior de fide, posterior tractat de operibus eorum*, Neapolum, Io. Iacobus Carlinus, 1596, 153, 195–196, 332; Emanuele TESAURO, *Il cannocchiale aristotelico, o sia idea delle arguttezze heroiche vulgarmente chiamate imprese, et di tutta l'arte simbolica, et lapidaria contenente ogni genere di figvre et inscrittioni espressive di arguti et ingeniosi concetti [...]*, Torino, Gio. Sinialbo, 1654, 46 (a szerző által átdolgozott, véglegesített kiadása: Torino, Bartolomeo Zauatta, 1670, 21); Octavius BOLDONIUS, *Epigraphica sive Elogia inscriptionesque quoduis genus pangendi ratio [...]*, Augusta Pervisia, Laurentium, 1660, 427.

⁴⁴ Tomasz JEŻ, *From the Diaries of a Musical Humanist: Schreibkalenders by Elias Maior (1588–1669) as a Source for the History of Wrocław Musical Culture*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 61, 2017, 280–286.

⁴⁵ J. L. Flood, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire*, Berlin, De Gruyter, 2006, Vol. 3: L–R, 1233–1237. Idézi JEŻ, *From the Diaries*, 282.

⁴⁶ „Paulus Melissus, si recte revoco mihi in mentem, de quodam libro ita eleganter lusit: R habet Ausonium liber hic habet Rque Pelasgum, / R habet Hebræum, præteraque nihil.” ELIAS MAIOR, *Liber postumus de varianda oratione ad lectionem veterum et sermonis puri copiam parandam in primis necessarius*, Vratislavia, Joh. Adam Kästner, 1684, 732.

⁴⁷ MOLNÁR DÁVID, *Versőrlő malomkőnek korpája? Filiczki János költői életműve*. Előadás a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztálya Vitaülésén (2024. április 30.).

szerzők neveit. Ilyen módon sikerült eljutni egy németalföldi humanista költő, Karel Utenhove személyéhez (Karl von Utenhove, Charles Utenhove, Carolus Utenhovius, 1536–1600), aki Melissusnak személyes jóbarátja volt. A disztichon Nihus válogatását megelőzően Utenhove saját 1568-as verseskötetében látott napvilágot. Nihus is innét vette át a szerző két másik kétsorosával együtt.⁴⁸

Ugyanakkor kifejezetten beszédes Elias Maior referenciája, hiszen ő egyfelől mégis megemlíti egy elfeledett német humanista szerzőt. Paul Schede (Paulus Melissus, 1539–1602) alakja mind a kálvinista szerző toposzának, mind az epigramma feltételezhető eruditus, humanista szerzőideáljának megfelel. Másfelől nyilván Schede és Utenhove barátsága és számos ponton összefonódó életútjuk (kálvinista hit miatti bujdosás, Pléiade-iskola hatása, német nyelvű líra kiművelése, zsoltárfordítás) lehetett az oka annak, hogy végül is tévedett, amikor az epigramma szerzőjeként Schedére és nem Utenhovéra emlékezett.

Maior szerzőmegjelölése a konfesszionalizáció tekintetében is páratlan adat. Jól lehet nála közvetlenül nem a protestantizmus kontextusában szerepelt a költemény, körülírása azonban, mely szerint Schede „finoman élcelődött egy bizonyos könyvön”, nem hagyhatott kétséget az olvasóban afelől, mire gondolt az iskolai rektor. Ez is azt támasztja alá, hogy a boroszlói protestáns elit a Szilézia-szerte propagált lutheránus ortodoxia környezetében is Melanchton mérsékelt tanainak és humanizmusának követője volt.⁴⁹ Ilyen módon választ is kaphatunk a Samuel Lenz előadása szerinti stendali falfelirat készítőjének felekezeti hovatartozására, aki tehát vagy Kálvin, vagy Melanchton követője lehetett.

Utenhove 1568-as kötete viszont nem ebbe a keretbe helyezte a verset. Nála ugyanis is az epigramma címe ez: *In librum Argyropagitae cuiusdam ex meris constantem erroribus*, azaz „Valamely Pénzsóvár csupa hibákból álló könyvére”. Utenhove ezzel az egész kötetére jellemző szójátékkal, amilyenekkel Európa híres embereinek neveire játszott rá, valószínűleg az Erasmus nyomán vitatott szerzőségű *Corpus Areopagiticumot*, azaz az újszövetségi Areopagita Dénes (Pszeudo-Dionüsziosz) személyéhez köthető írásokat bírálta. Ehhez képest Nihus 1642-es antológiájában már homályos a címadás: „Egy könyvre, amiben semmi sincs, csak hiba” (*In libellum, ubi nil nisi errores*). Mindenesetre az epigramma kálvinista háttere már itt, a németalföldi későhumanizmus közegében nyilvánvaló, amitől a *Formula Concordiae*-féle lutheránus ortodoxia bírálata alig egy lépés.

⁴⁸ „Er habet Ausonium liber hic, R habetque Pelasgum, / R habet Ebraeum, praetereaue nihil.” Carolus UTENHOVIUS, *Xenia seu ad illustrium aliquot Europae hominum nomina, Allusionum (intertextis alicubi Ioach. Bellay eiusdem argumenti versibus). Liber Primus* Basilea Rauracorum, [s.n.], 1568, 108; Bartoldus NIHUSIUS, *Epigrammata disticha poetarum latinorum, veterum et recentum nobiliora; quae unico constant hexametro et pentametro*, Colonia Agrippina, Iohannes Kinckius, 1642, 66.

⁴⁹ JĚŽ, *From the Diaries*, 277–280.

Az epigramma további funkciói a régi írásbeliségben

A felsorolt kútfőkre hagyatkozva adódik, hogy az epigramma a szóbeliségből érkezhetett a nyomtatott írásbeliségbe. Ahogy Samuel Lenz is 18. századi historiográfiájában írott forrás helyett az oralitáshoz nyúlt az epigramma keletkezéstörténetét illetően, amelyet valószínűleg elmondás útján is ismerhetett, úgy a 17. századi recepciót érintve Elias Maior is olyan latin igével utalt a vers megképződésére (*lusit*), mely jelentése szerint alapvetően szóbeli közlést feltételez. Ebből a szempontból Nas gyűjteménye olyan szövegek leltára lehet, amelyek valószínűleg szóban, vagy máskülönben a *litterae* kéziratos nyilvánosságában terjedhettek. Csörsz Rumen István közköltészetre értett leleményes kifejezésével élve⁵⁰ a gyűjtemény a „*sub-litterae*” valamiféle halmazának is tekinthető, amely ilyen módon a kora újkori német köz-irodalmiság egy különleges szeletét őrizte meg az utókornak németül és latinul vegyesen. A „*sub-litterae*” kifejezés alatt itt most nem a közköltészet anyaga értendő, hanem a *litterae*-n belül szűkebben vett nem feltétlenül tudományos igénnyel és efemer igazságtartalommal rendelkező, ám magasan retorizált: fikciós, szatirikus, travesztált verses és prózai szövegek tartoznak. Ennek beszédes jele lehet, hogy az egymás után két kiadásban is megjelent gyűjteményt a *litterae* provokált szakterülete: a teológia művelői szóra sem méltatták.⁵¹ További erős érv lehet, hogy a szerző-funkciók elenyésző mértékben vannak jelen Nas gyűjteményében. Ám ez Nas közreadói névtelenségével együtt nem a közköltészetre, hanem a reformáció hitvitairodalmára jellemző anonimitást tükrözi. Mindazonáltal a kiadvány populáris irányultságának ékes bizonyítékai a népnyelvű szövegek nagy száma és a „merész, differenciálatlan polémia”,⁵² továbbá a kép és szöveg egységét képviselő embléma jelenléte. Jóllehet, mindez együtt és külön sem alacsony iskolázottságú olvasót feltételez, ahogy az epigramma megalkotójának is a *litterae* kultúrájában jártas, protestáns teológiai műveltséggel rendelkező személynek kellett lennie – mint amilyenek Utenhove vagy a szóba hozott Melissus voltak. Hiszen az így transzponált „*sub-litterae*” műveléséhez ugyanúgy ismerni kellett a *litterae* humanista műveltségen alapuló imitációs és kompilációs feltételrendszerét.

Ami az epigramma kompozíciójának szintaktikai és szemantikai szívósságát illeti, fontos megállapítani, hogy a mindegyik lejegyzésben érintetlenül maradt belső mag – a *liber hic* a hexameterben – a *Liber Concordiae* emlékének őrzője. Még akkor is, ha a költemény utóéletében az említések nagyrészt már elfedik, hogy az eredetileg milyen könyvre utalt. E szempontból az epigramma 18. századi továbbélésére vonatkozó példák két jellegzetes vonulatát érdemes kiemelni.

⁵⁰ CSÖRSZ Rumen István, *A közköltészet új irodalmisága*. Előadás a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztálya *Hagyományozódás és változás: a XVIII. század irodalma* című kézikönyv-előkészítő műhelynapján (2024. március 19.).

⁵¹ Irene DINGEL, *Concordia controversa: Die öffentlichn Diskussionen um das lutherische Konkordienwerk am Endes es 16. Jahrhunderts*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1996, 571.

⁵² Uo.

Túlnyomórészt német nyelvterületen megjelent munkákról van szó, lévén a reformáció bölcsője a kora-újkori Németország volt, amelyek latinul és olykor német fordításban is idézik az epigrammát. Az egyik csoport a szórejtvény konfesszionális beágyazottságát őrizte meg. Vagyis e munkákban akár az ellenreformáció, akár a reformáció (utóbbi a maga belső megosztottsága útján) azt az álláspontot képviseli, vagy cáfolja, miszerint a *Liber Concordiae* a teológiai igazság serpenyőjében könnyűnek találtatott. A protestantizmus két fő ágát képviselik egyrészt a fentebb már idézett református teológus Daniel Heinrich Hering, másrészt Samuel Lenz lutheránus jogász-történész, akire Hering utalt is, harmadrészt a lutheránus Johann Heinrich von Seelen. Az ellenreformációt tekintve szinte kivétel nélkül jezsuita szerzetesek németül megjelent könyveiről van szó. Magyar vonatkozásban Szentiványi Mártonnak, a nagyszombati egyetem teológiaprofesszorának 1703-ban, az akadémiai könyvnyomdában megjelent művét érdemes külön megemlíteni.⁵³

A historia litteraria másik műfaji csoportja, amely regisztrálja a latin disztichont, az enciklopédikus jellegű nyelv- és iskolai ábécéskönyvekből, valamint a művészeti és tudományos lexikonokból kerül ki. Ezek jellegzetessége, hogy az ábécérendben egymást követő szócikkek között az R betűhöz sorolt latin költemény idézésekor már nem tisztázzák, hogy az konkrétan milyen könyvet bírál, hanem csak az „egy bizonyos könyvet” fordulattal utalnak rá (*einem gewissen Buche*) – ritkábban még a *Formula Concordiae* kezdőbetűivel is.⁵⁴ Ilyen módon ezen enciklopédikus jellegű munkák általános, adatszerű tudásfelhalmozása miatt a vers kívül esik az elsődleges értelmezési keretén. Viszont ugyanezért egy újabb kontextussal is gazdagodik, miután a lexikonok kivétel nélkül felidéznak egy réges-régi, az *r* hangzóval kapcsolatos előítéletet.⁵⁵ Tudniillik a több, egymásra következő *r* hangzó kiejtését a rómaiak a

⁵³ Márton SZENTIVÁNYI, *Strittige Abhandlungen Der Metzerey-Lehren [...]*, Tyrnau, Academischen Buch-Druderrey, 1703, 57–60, itt: 58–59. Lásd még másik két jezsuita szerzetes művében: Vitus PICHLER, *Augsburgische Confession der Lutheraner auf die Theologische Wag-Schal gelegt, und zu gering erfunden [...]*, Augsburg, Martin Happach und Frantz Xav. Schlüter, 1730, 146–149, itt: 148; Franz NEUMAYR, *Frag: Ob die Protestantische Klagen Wider das Pabstthum Einen klugen Mann Von der Römisch-Katholischen Religion abhalten sollen? [...]*, München, Ingolstadt, Frantz Xaveri Crätz und Thomas Summer, 1754, 74–75, itt: 75, ahol Neumayr verses német fordítást is ad az epigrammához: „Diß Buch hat nichts als R. / Latein-Griech- und Hebräisch R. / Das ist ein schlechte Ehr.”. Továbbá lásd például egy ferences szerzetes művében: Corbinian LUYDL, *Institutionum theologiae moralis christianae et euangelicae: pars II. continens dissertationem IV. et V. de conciliis, et s. pontifice, cet.*, [Kempten], Engelbert Stadler, 1771, 726–727, itt: 727.

⁵⁴ „Im vorigen Seculo wurden folgende Verse von der F. C. herum getragen: R. habet Ausonium liber hic habet Rqve Pelargum:[!] / R. habet Hebraeum praetereaqve nihil.” *Das ABC cum notis variorum*, Leipzig – Drossden, Mieth – Zimmermann, 1695, 78. Kétkötetes újrakiadása is ismert 1703-ból, ahol az első kötet az 1695-ös kiadást tartalmazza, a második pedig e korábbi kötet anyagának bővítését.

⁵⁵ Lásd például Johann Friedrich FRITZ, *Neu eröffnetes in Hundert Sprachen bestehendes A.b.c. Buch, Oder Gründliche Anweisung, in welcher der zarten Jugend nicht allein in der Teutsch, Lateinisch, Frantzösisch, Italiänischen, u. sondern auch zu denen meisten Orientalischen Sprachen, deren Erkenntniß und Ausprache in kurtzer Zeit zu lernen, Ein leichter Weg gezeiget wird*, Leipzig, Christian Friedrich Gessner, 1743, 13; Jan Teodor JABŁOŃSKI, Johann Joachim SCHWABE, *Johann Theodor Jablonskies allgemeinen*

kutya morgásával asszociálták, emiatt írásban gyalázatos betűnek nevezték (*littera canina*), s főleg a hétköznapi beszédben, de az írott nyelvben is óvakodtak annak túlzott használatától.⁵⁶ Ilyen értelemben a disztichon *r* hangzóit már nemcsak dogmatikai tévedések visszhangjaként lehetett hallani, hanem abból ki lehetett érteni a stílári hibákkal, nyelvi normasértéssel vagy jellemhibákkal való azonosítást is. Mindazonáltal az epigramma az anyanyelvi latin beszélők hallótávolságán kívül éppen a ropogó *erre*knek köszönthette töretlen népszerűségét és költői kifejezőerejét. E tekintetben sajátos előkelő helyre is szert tett. Egy főleg ókori költők szentenciózus verseit ábcé szerint rendező florilegiumban, melyet 1684 és 1760 között mintegy kilenc alkalommal újra kiadtak, ugyancsak megtalálható volt az *R* betűnél, értelemszerűen itt is szerző nélkül.⁵⁷

Adja magát a feltevés, hogy az epigramma esetleg ennek a versgyűjteménynek a segítségével terjedhetett el a hazai református középiskolai oktatásban. Ám meglehetősen csonka rendszóval (*Flores Poetarum*) csupán a sárospataki iskola könyvkatalógusa említi vagy ezt, vagy egy másik könyvet.⁵⁸ Ebből még nem világos ugyanis, hogy a számtalan hasonló humanista virággyűjtemény közül melyikről lehet szó. Viszont a *Kalauz* 1613-as kiadását a Debreceni Református Kollégium 1738-as katalógusa három külön példányban is tartalmazza. Ebből kettőt elrongyoltként (*lacerus*), egyet félig-meddig elkoptatottként (*semitritus*) említ a lajstrom. Mindegyik példányt ugyanazzal az elferdített címmel tüntették föl: „Pázmánd *Igazságrul elvezető Kalauzza*”.⁵⁹ Az ellen-szenv mellett ez egyszersmind Pázmány művének alapos ismeretéről és ilyen módon az epigramma egyik lehetséges és kézenfekvő hazai tovább terjedési módjáról árulkodhat.

Litterae caninae

Az *r* hang ókori nyavalyájának a közbeszédből az írásbeliségbe történő átszivárgása,⁶⁰ hovatovább hagyomány útján a 18. századi historia litteraria enciklopédikus munkáiban állandósult jelenléte további érv lehet amellett, hogy a *Liber Concordiae*-ra született disztichon eredetét a *litterae* hagyományában keressük. A *gyalázatos* vagy

Lexici der Künste und Wissenschaften Zweyter Theil von N bis Z, Königsberg – Leipzig, Zeisens Wittwe und Hartungs Erben, 1767, 1127; *Das ABC cum notis variorum*, 77–78.

⁵⁶ M. WARREN, *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. Vierter Jahrgang*, The American Journal of Philology, 1887/3, 363.

⁵⁷ *Flores poetarum hieme, et aestate fragrantēs; sive sententiosi versus, ex veterum praecipuē poëtarum topiariis; [...]*, Praga, Collegium Soc. Jesu ad S. Clementem, 1684, 77. További kiadások: 1701 (Praha), 1708 (Praha), 1712 (Köln), 1728 (Praha), 1737 (Köln), 1739 (Praha), 1740 (Wrocław), 1760 (Köln).

⁵⁸ *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750: Jegyzékszerű források*, s. a. r. OLÁH Róbert, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 313.

⁵⁹ *Uo.*, 154–155 (1956–1958 tételszámokon).

⁶⁰ Warren klasszikus, vulgáris és középlelatin grammatikai jelenségeknek az újlatin nyelvek írásmódjára is kiható sorával szemlélteti a kérdést. Vö. WARREN, 363–364.

harapós betű (*littera canina*) ugyanis az ókori római szatíra bejáratott metaforája volt. E sztereotip kifejezést a szatíráköltőkre értették: a szatíra szerzője fájdalmas kritikájával leginkább egy veszett kutyához hasonlít, amely minden arra járót megharap.⁶¹ Horatius, Lucilius és Persius egyaránt programverseikben alkalmazták a metaforát, ám ironikus éllel, akár szó szerint a szatirikus „orrából feltörő acsarkodó hangokra” (*sonat hic de nare canina / littera* Pers. 1, 109–110), akár játékosan a kutya természetére utalva („acsarkodónak és harapósnak tűnök neked?” *Lividus et mordax uideor tibi?* Hor. Sat. 1, 4, 93; „kutya módjára” *canino ritu* Lucil. 1095).⁶² Ez a kontextus bizonyára a Csokonai nevével fémjelzett rejtvényvers esetében is megállja a helyét.

Az *r* hang közönségességére és az azzal összefüggésbe hozott alantas emberi jellemhibákra a református kollégiumi diákköltészetén kívül másutt is van példa a magyar kéziratos írásbeliségben. A hányattatott sorsú neolatin költő, peregrinus diák Székelyhidi Nethlébius Mihály⁶³ 1731. október 5-én Halléből magyarul írott levéllel kereste fel mecénását, Teleki Sándort. Nethlébius levelében váratlanul latinra vált, amikor patrónusa előtt saját nehéz természetét mentegetve az emberi nem hibáinak és az ember saját emberségének elfogadását boncolgatja:

quia homo sum, nihil humani a me puto esse alienum, nec quicquam ex Communi generis humani Corruptione aut labe habeo proprius & familiarissimum, quam tres – ut cum Augustino loquar – literas Caninas, nimirum (R) Latinum, (q) Graecum (...) Hebraeum, id est e r-r-o-r e s. & planae ad eorum excusationem non vero ad expostulationem haec scribo per humiles characteres demisse instantes.⁶⁴

Nethlébius utálása nyomán immár előkelő prózai adatunk is van a szőrejtvényre, mintegy illusztrálva Szigeti Csaba tételét, miszerint a megkötések nem műfajspecifikusak. Szent Ágoston műveiben ugyanakkor nem találtam sem a rejtvényyszót, sem az ahhoz vezető fonémahalmazt. Hivatkozva viszont a Nethlébius által is felidézett

⁶¹ William S. ANDERSON, *Persius* 1. 107–10, *The Classical Quarterly*, 1958/3–4, 196.

⁶² *Uo.*, 195–196.

⁶³ JANKOVICS József, SZÖRÉNYI László, *Küldöttem kegyelmednek egy epithalamiumot és egy genethliacumot: Költészeti és életrajzi adalékok a neolatin poéta, Székelyhidi Nethlebius/Nethlébius Mihály működéséhez = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest – Nagyvárad, Partium Kiadó – Protea Egyesület – reciti, 2013, 176–200, a név helyesírásáról lásd itt: 176.

⁶⁴ „[M]ivel ember vagyok, semmi emberi dologról nem gondolom, hogy idegen tőlem; az emberi nem általános romlottságából vagy vétkéből semmit sem tartok magamra annyira jellemzőnek, vagy hozzám közelállóknak, mint – hogy Augustinust idézzem – három gyalázatos betűt, amelyek: latin (er), a görög (ro), a héber (res), azaz er-ro-res (hibák), amit csak mentegetőzésül és nem szemrehányásként írok az alázatosan könyörgő sorokban.” (Borzák István fordítása) Lásd *Peregrinuslevelek, 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1980, 257–258.

Terentius-komédia egyik sorát: *homo sum: humani nil a me alienum puto* (Ter. Heaut. 1, 1, 77).⁶⁵ Ez az ókori Rómában is közhelyszámba menő verssor a humanizmus egyik legtöbbet forgatott jelmondatává vált, aminek Cicero és Seneca utalásai kölcsönöztek tekintélyt.⁶⁶ Terentius költészetének nyelve ugyancsak a tiszta latinság mintája, egyúttal a humanista oktatás tananyaga lett, színjátékait pedig gyakran kivonatolták moralizáló tartalmuk vagy élőnyelvi fordulataik miatt.⁶⁷ A terentiusi maxima Ágostonnál evangéliumi szöveghelyekkel: a felebaráti szeretet arany szabályával (Mt 7,12), a szeretetparancs elsődlegességével (Mt 22,36–40) és a mózesi törvény beteljesítésével (Mt 5,17–20) összefüggésben kerül elő. Máté evangéliumának hátterében Ágoston a keresztény humanitás egyetemességének kifejtéséhez alkalmazta Terentius verssorát.⁶⁸ Olvasatának azzal szerzett érvényt, hogy hallomásból Terentius komédiájának egy – McAlhany szerint a gondolatmenethez kreált – színlelőadására utalt, melyen a műveletlen nézőkből álló közönség az ominózus sor elhangzását hosszabb tapsal jutalmazta. Ezt az eseményt Ágoston úgy értelmezte, hogy minden embert, legyen művelt vagy műveletlen, megérint a felebaráti szeretet lelke.⁶⁹ Hogy Nethlébiusnál hogyan, milyen áttételek útján kontaminálódott ágostoni szöveghellyé az ember romlottságának az emberiség maximája által inspirált fájó tudata a rejtvényvers elemeivel együtt, nem világos, ám nem is meglepő Ágoston kegyelemtanának fényében. A peregrinus levél mindenesetre a rejtvényvers közismertségére és Nethlébius kivételes helyzetére lehet jó példa. Ha az erdélyi református iskolákban nem is, a Hallét, Brémát, Utrechtet, Oxfordot, Jénát, Altonát és Braunschweiget is érintő peregrinációja során találkozhatott a hitvitázó disztichonnal.⁷⁰

Az erdélyi kéziratos írásbeliségben még egy érdekes nyoma van az eredeti latin rejtvényversnek. A *Szádeczky-Miscellania* nevet viselő kéziratos énekeskönyvről Téglásy Imre adott hírt 1981-es ItK-közlönyében: az énekeskönyv 1935-től kezdődő hosszas lappangás után megkerült, melyet megviselt állapota miatt az Országos Széchényi Könyvtár Restaurátor Műhelyében újrakötöttek. A régi kötéstáblák kiáztatása után, mint írja Téglásy, bejegyzéstöredékek kerültek elő. Az egyik töredék *Epigramma in Librum Lutheri* címmel, foghíjasan ugyan, de tartalmazta a rejtvényverset.⁷¹ Téglásy az énekeskönyv datálását egy a háttáblából előkerült adóívtöredék

⁶⁵ *Epistolae* 155, 4, 14 (PL 33, 808B). Idézi Joseph McALHANY, *Crumbs, Thieves, and Relics: Translation and Alien Humanism*, Educational Theory, 2014/5, 441. A verssort másutt is idézi Szent Ágoston, lásd *Contra Iulianum libri sex* 4, 16, 83 (PL 44, 781–782).

⁶⁶ McALHANY, 441. Lásd még Thomas A. MURPHY, *L'Humanisme en formule: Itinéraires de l'Homo sum de Térence du xve au xixe siècle*, Fabula-LhT, 2023/30. DOI : <http://doi.org/10.58282/lht.3882>. (Letöltés ideje: 2024. szeptember 13. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

⁶⁷ McALHANY, 441.

⁶⁸ Uo., 440.

⁶⁹ Uo., 442–443.

⁷⁰ *Peregrinus levelek*, 408.

⁷¹ TÉGLÁSY Imre, *Egy előkerült kéziratos énekeskönyv: a Szádeczky-Miscellania*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1981/5–6, 619.

alapján 1776-ra vagy ez utánra tette – mindenesetre Stoll Béla bibliográfiájának 2002-es második, javított és bővített kiadása továbbra is 1755-re datálja azt (Stoll 251.). Stoll bibliográfiájából lehet tudni azt is, hogy az énekeskönyv lejegyzője egy ismeretlen erdélyi katolikus személy lehetett. Lehetséges azonban, hogy a Luther-ellenes verset nem ez a személy jegyezte be az énekeskönyvbe, hiszen a fentiekben láttuk, hogy a vers nem az ellenreformáció környezetében fogant.

Mindezek után és a kutya-metaphora ismeretében érdemes visszatérni Sebestyén Gábor *Quodlibetjének* második darabjához, amelyben az állítólagos Csokonai-autográf szerepel. A bejegyzés szövege ugyanis nemcsak a protestáns hitvitázó epigrammát tartalmazza magyarul, hanem egy Phaedrustól vett idézetet is latinul: „O canis, merito jaces.” Az idézet *A kutya, a kincs és a keselyű* című fabulából (XXVII.) való, s a fabula végén a keselyűnek a kutya teteme fölötti ítéleteként hangzik el. A kutya, miután kiásott egy sírt, kincsekre talált, e gyalázat miatt azonban az elhunytak megsértett szellemei kapzsisággal sújtották az állatot. Az átoktól a szerencsétlen pára az arany őrzése közben az evésről is megfélemedezett és éhen pusztult: „Ó, kutya, aki hirtelen királyi gazdagságra vágyakoztál, noha az utcán fogantál és mocskon nevelkedtél, joggal vagy kiterülve.”⁷² Bárki jegyezte is rá Székely próbatételeire a bíráló epigrammát magyarul, a Phaedrus-idézettel arról is gondoskodott, hogy annak a „harapós betű”-metaforikából eredő kétértelműsége megszűnjék. Így a recenzens, bár „kutyaül beszél”, az ókori szatíráköltők önreflexív eljárásáról lemond, a gyalázat egyedül bírálata tárgyát és ennek szerzőjét érinti. Ilyenformán a bejegyzés egy litteratus/litterator egyéniségre vall, éppen úgy, ahogy latin eredetije is a *litterae* hagyományát jól ismerő humanista szerző praxisába illeszkedik.

A bejegyzést lejegyző kéz kérdése

Mi következik mindebből Csokonai lehetséges szerzőségére és a *Próba-tételeken* szereplő bejegyzés kezére vonatkozóan?

Utenhove szerzőségére bukkanva a latin epigrammát bizonyosan nem Csokonai szerezte. Genezisének tekintve a 16. század második felében a *Liber Concordiae*-vel és az akörüli protestáns hitvitával egyidejű, Luther-ellenes és kálvinista ihletű szövegről beszélhetünk. Az epigramma magyar fordításaira tekintettel bizonyosra vehető, hogy a felsorolt református kollégiumi alumnusok Csokonaival együtt mind ismerték, idézték és alkalmazták is a szövegtöveget. A Székely József próbatételeinek recenzióját Csokonai nevével összefüggésbe hozó számos említést elnézve pedig leginkább az következne, hogy a bejegyzés Csokonaié. Ebben a kérdésben viszont szétartó eredményhez vezet a kézírásminták összevetése. Csokonai 1804-ből való leveleinek

⁷² „O canis, merito iaces, / qui concupisti subito regales opes, / trivio conceptus, educatus stercore”. (Phdr. 27, 9–11)

kézírásmintái ugyanis nem mutatnak rokonságot a *Próba-tételek* bejegyzésével.⁷³ Ha azonban nem levélmintákkal, hanem Csokonai néhány versének saját kezű fogalmazványaival és tisztázataival vetjük össze a bejegyzést, talán nem elképzelhetetlen, hogy Csokonai keze nyomával van dolgunk. Ebben a vizsgálatban segítségünkre lehet Csokonai összes műveinek kritikai kiadása, ahol a költemények öt kötetben jelentek meg, s az ötödik, 1800–1805 közötti szövegeket tartalmazó kötet végén, a korábbi kötetekhez hasonlóan, szintén találunk Csokonai verskéziratairól készült reprodukciókat.⁷⁴

A *Próba-tételek* bejegyzése kalligrafikus kézírásnak tűnik. E megállapítás azért lehet jelentős, mert abból a feltevésből érdemes kiindulni, hogy még egy olyan korban is, mint a 18. század, amelyben a kézírás transzparenciájának a kéziratok mediatizációja végett különös jelentősége volt, a kézírások egyrészt egyénenként és életkoronként, másrészt írásfolyamatonként vagy írástípusonként is változtak, legyen szó levél- vagy verskéziratról. Azonban a saját kezű, gyakran kalligrafikus tisztázatok (hiszen az írás egyfajta művészet is) adott kéznél csaknem állandó jegyeket mutatnak, amelyek bizonyos mértékig a fogalmazványokra is traszformálhatók. Így például Csokonai *A Magyar Orpheushoz* című versének saját kezű, kalligrafikus tisztázata 1801. július 14-ei keltezéssel (MTAK. M. Irod. Lev. 4-r. 41. sz., 117a) több ponton is összevethető a *Próba-tételek* bejegyzésének kezével. Eszerint a *k*, az *O*, az *sz*, a *d* és a *z* karakterek vonalvezetése (duktusa) mind a két kéznél egybevág: a *d* szárának visszahajtása balra; az ékezetes és ékezet nélküli *O* jobbra kivezetett vagy a tinta megvastagodásából látszó füle akár folyóírással, akár anélkül; a *z* hullámos rajza önállóan és betűkapcsolatban is (*sz*); a *k* a nyomtatott betűtípushoz hasonló két szárral a kerekded has helyett. Az előbbi karakterek mellett *A Tavasz* című vers tisztázatán (KK. III, 76b) ugyanúgy megfigyelhető a *D* alsó hurokkal és bal felső sarkában kunkorral, mint ahogyan az *A* is jobb alsó sarkánál ugyanilyen kunkorral és a föntről-lefelé egy lendülettel rajzolt *E* is a középső szár hurkolásával. Továbbá *A' Szabadsághoz* első fogalmazványán (KK. III, 4a) is látható a nagy *D* a bal felső sarokban teljes kunkorral, pontosan úgy, mint a *Próba-tételek* bejegyzésében. Azonos a nagy *G* duktusa is („*Galamb*”), jóllehet, ami itt nyitva maradt, az a *Próba-tételek* bejegyzésében bezárult („*Görög*”). Egyedül a monogram nagy kezdőbetűinek: a *C* és a *V* *Próba-tételek*beli vonalvezetésére nem látni példát. Ugyanakkor a *D* teljes visszakunkorítása vagy az *E* ugyancsak hurokszerű középső szára, valamint a három előbb említett verskézirat mindegyikében megfigyelhető nagy *V* alulról fölfelé induló vonalvezetése alapján

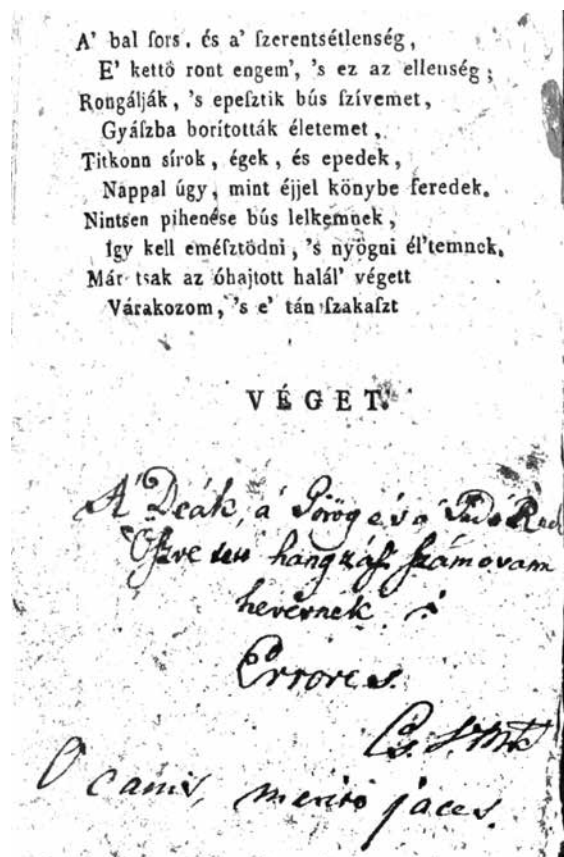
⁷³ A levelek kézírásmintáit Debreczeni Attilának köszönöm.

⁷⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények* 5. (1800–1805), s. a. r., SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei). A reprodukciókat lásd a tartalomjegyzék után, a kötet legvégén, oldalszám nélkül. Az itt használt verskéziratok jelzeteit a kritikai kiadás ezen kötete alapján tüntettem föl. A kritikai kiadás kötetei, illetve az abban tanulmányozható Csokonai-kéziratok online is elérhetők, lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2024. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/

könnyen elképzelhető a C hasonló visszakunorítása jobb fölül vagy a V „elrajzolása” hurokkal a szárak alsó találkozásánál, úgy, ahogyan a *Próba-tételek*ben látható.

Első pillantásra egy másik kéz nyomának tűnhet a bejegyzés második része, a Phaedruss-idézet. Ez a sor viszont a duktus alapján nem látszik tisztázatnak sem. Ha Csokonai-versfogalmazványokkal vetjük össze, mint például A' *Tavas* saját kezű fogalmazványával (DebrK. R 788.3, 1a), akkor megint csak szembeötlő jellegzetességek tűnnek föl. A *j* „csapott” szárára láthatunk példát A' *Tavas*nál a negyedik sor első szavában: „*Fogjatos*”. Az *m* jobbra elkeskenyedő rajza is minden előforduláskor ugyanolyan a két kézírásban, továbbá az *s*, az *n*, valamint a *-to-* betűkapcsolat képzése függetlenül a középpontozásoktól. Végül még az *i* végig rajzolt visszakanyarodó szára is megfigyelhető. E jellegzetességek tüzetes összehasonlítás útján A' *Tavas* (KK. III, 76b) tisztázatán is felismerhetők.

Első körben a kézírásminták fenti összehasonlításai alapján – számolva természetesen az eljárás szubjektivitásával és az ebben rejlő csapdákkal – valószínűsíthető, hogy a *Próba-tételek* bejegyzésének egésze Csokonai kezétől ered.

Kézírásos autográf bejegyzés a Székely József-versgyűjtemény utolsó szöveges oldalán

A bejegyzés szignójának kérdése

Azonban a *Próba-tételek* bejegyzésében olvasható szignó („Cs. V. mk”) további kérdéseket vet föl. Csokonai a szignálásai alkalmával ugyanis sohasem használta nevének Vitéz tagját önállóan, mintegy keresztnévi funkcióban. Ahhoz, hogy a kérdést megnyugtató módon tisztázhassuk, a Csokonai-filológia eredményeit kell mérlegre tennünk. Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájában a kortársak és Csokonai írásgyakorlatát összevetve igyekezett elvégezni a névhasználat vizsgálatát. Kérdésként azt fogalmazta meg, hogy lehet-e olyan időpontot találni, amikortól kezdve kimutatható a háromelemű névalak, azaz a Csokonai Vitéz Mihály egyöntetű használata. A kérdés téje ugyanis az, hogy Csokonai nevében a Vitéz elem rendelkezik-e bármilyen reprezentatív költői funkcióval. Szilágyi minuciózus statisztikai felmérését a Csokonai által írott és a hozzá címzett levelek, a saját kezű könyvbejegyzések, valamint kötetei és folyóirat-publikációi körében végezte el, gyakorlatilag a teljesség igényével.

Mivel a Csokonai által írott levelek aláírásai annak ellenére igen nagy szórást mutatnak, hogy már 1793-ban felbukkan a háromelemű névalak, ezért itt nem akadt olyan időpont, „amelytől kezdve a költő következetesen átállna az egyik formáról – mondjuk a kételeműről – egy másikra, nevezetesen a háromeleműre.”⁷⁵ Noha ez utóbbi gyakorisága 1801-től egyre inkább adatolható.⁷⁶ A könyvbejegyzések, illetve a címzések és megszólítások is jelentős keveredést mutatnak. Mindazonáltal az utóbbiaknál meg lehet ragadni „egy olyan időpontot (1801), amely előtt nem találunk Csokonai Vitéz Mihály névre címzett levelet – igaz viszont, hogy ettől az évtől sem válik általánossá vagy kizárólagossá a háromelemű névalak.”⁷⁷

Csokonai kötetei és publikációi terén is ingadozást figyelt meg Szilágyi. Ugyanakkor fordulópontként mutatja föl az 1796 és 1802 közötti időintervallumot, amikortól kezdve Csokonai „a kételemű szerzői nevet (Csokonai Mihály) háromeleművel kívánta fölváltani”, s így „a Vitéz névelem valamiféleképpen [...] a költői imázs részévé vált.”⁷⁸ Ezt kiegészíti s mintegy megerősíti az az izgalmas felismerés, hogy a Csokonai által írott levelek szignóiban megfigyelt 1801-es kronológiai határpont a Vitéz elem használatának gyakorivá válását illetően éppen a *Diétai Magyar Múzsza* (1796) és *A' Tavaszi* címen megjelent Kleist-fordítások közé esik (1802): költőnk az előbbit még nem, ám az utóbbit s onnét kezdve a még életében megjelent munkáit is Csokonai Vitéz Mihályként jegyezte.⁷⁹ Szilágyi mindezek fényében azzal összegzi felmérését, hogy úgy tűnik, egyfelől a közvetlen utókor viszonyulásában megszűnik az ingadozás a névhasználatban, másfelől a posztumusz művek esetén következetesen a

⁷⁵ SZILÁGYI Márton, *Névhasználat és identitás* = Sz. M., *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014, 97.

⁷⁶ *Uo.*, 95–96.

⁷⁷ *Uo.*, 101.

⁷⁸ *Uo.*, 103.

⁷⁹ *Uo.*, 102–103.

háromelemű névalak jelenik meg. Történetesen az utóbbival „magyarázható, hogy a magyar irodalomtörténeti tradícióban is ettől kezdve folyamatosan a Csokonai Vitéz Mihály alak vált kizárólagossá.”⁸⁰

Három dolgot érdemes a fentiekből leszűrni. 1) A Vitéz névelem valóban részét képezte Csokonai költői imázsalkotásának. 2) Csokonai kötetein és publikációin 1801 után következetesen megjelenik a Vitéz név, azaz e szövegtípusok már nem mutatnak ingadozást a névelem használata terén. 3) A *Csokonai Vitéz* névalakot ugyan önállóan regisztrálta a Csokonai-filológia; a Csokonai-kritikai kiadás vonatkozó kötete sem említi a *Próba-tételek*ben szereplő bejegyzést a könyvbejegyzések között.⁸¹ Önálló szignóként a *Vitéz* névalak mindössze két, Vajda Juliannához szóló levélből adatolható, 1797-ből és 1798-ból.⁸² Illetve a lírai én alakformálása szempontjából az 1805-ben megjelent *Lilla*-kötetben már „következetesen Lillának és Vitéznek neveztetik a két legfőbb személy”. A Vitéz ilyenformán, miként a két levélben is, Lilla „oppozíciójaként fogható fel”.⁸³ Funkcionálisan a *Lilla*-kötet Vitéz névalakja Kisfaludy Sándor Himfyjéhez hasonlít, azaz költői (bár nem szerzői) álnév, alteregó. Tehát a Vitéz a szerzőével való részleges névazonosság miatt „a lírai én alanyi hitelességű felfogását igyekszik állítani”, éppen úgy, mint az 1803-as *Anakreoni Dalok* vagy az 1804-es *Dorottya* címlapján.⁸⁴

Csokonai érzékeny költészetéről

Második körben, a Vitéz önálló, költői álnév funkciójának meghatározása után a név lehetséges jelentésének megvilágítása további érv lehet amellett, hogy a *Próba-tételek* szignója Csokonainak tulajdonítható.

Kronológiailag az 1804-ben megjelent Székely József-versgyűjteményt látványosan körülölelik Csokonainak az évtized elején sorra megjelenő költői művei. Ez azért fontos körülmény, mert ha Csokonai írta a bírálatot, akkor annak értelmi intencióját ki is lehet következtetni ez idő tájt kikristályosodott érzékeny lírai koncepciójából. Székely József versgyűjteményét olvasva úgy tűnik ugyanis, hogy azt az érzékenységtúlzása miatt érthette a verses bírálat. Csokonai ilyen tárgyú nézeteinek legjobb dokumentuma a *Lilla*-kötet *Előbeszéde*. Jóllehet, az *Előbeszédet* az 1805-ben megjelent kötet nem, csak az 1808-as posztumusz kiadás tartalmazta, a szöveg egy elejtett megjegyzése arra utal, hogy azzal Csokonai már 1803-ra elkészülhetett. Azt írja ugyanis, hogy a verseskötet kiadásának szándékában „a' tavaly rajtunk' keresztül ment tűz nem

⁸⁰ *Uo.*, 103.

⁸¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Budapest, Akadémiai, 2003 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).

⁸² SZILÁGYI, 106.

⁸³ *Uo.*

⁸⁴ *Uo.*, 107–108.

kevessé hátráltatott”.⁸⁵ Az időmegjelölés az 1802-es debreceni tűzvészre utal, melynek során a református kollégium épületének egy része is leégett. Székely József gyűjteményes kötetének egyik verse meg is örökítette tüzesetet.⁸⁶

Mint ismeretes, Csokonai az *Előbeszéd*ben a Himfy néven és *A’ kesergő szerelem* alcímmel 1801-ben megjelent kötethez viszonyította *Lilláját*. Itt használta saját könyvére a „*Poétai Román*” kifejezést is, amelyet elsősorban *A’ kesergő szerelem*re értett. Csokonai voltaképpen szabadkozik amiatt, hogy saját verseit nem eleve összefüggő narratív séma szerint írta, hanem utólag rendezte el így azokat a *Lilla*-kötethez. Vagyis jöllehet, a modern filológia szerint az 1801-es *Himfy’ szerelmei* – *A’ kesergő szerelem* meglehetősen sovány cselekményt mutat föl, Csokonainak mégis ez tűnt a kompozíció kohéziós erejének. Vagyis Csokonai olvasási horizontja felől nem szorul bírálatra *A’ kesergő szerelem*, sőt, követésre méltó.⁸⁷

A voltaképpeni bírálat Csokonai részéről Schedius Lajos János *Himfy*ről szóló tudósítása nyomán fogalmazódott meg. Schedius a *Himfy*-kötet formai egyhangúságát róta föl. Tudniillik azt, hogy ugyanabban a versformában íródtak a költemények. Csokonai szerint a formai egyhangúság alapvetően nem lenne probléma: az igazi monotóniát az okozza, hogy Himfy versei egyazon hosszúságúak. Csokonai ízlésének a 12 és 8 soros Himfy-strófák gondolati lüktetése izoperiodikus volt, amely a quatrínáknál mindig megnyugszik, illetőleg a párrímes sorok rímképlete szerint alakul. Erre a kiszámíthatóságra negatíve nem is akármilyen irodalmi-műfaji előzményt idézett, amely a Himfy-versek mintaképe volt. Csokonai szerint ugyanis Petrarca szonettjei – éppen a quatrínák és a terzinák határára eső gondolategységek gyakorisága okán – formai egyhangúságuktól és tartalmi kiszámíthatóságuktól már néhány darab elolvasása után unalmasak. Himfynél is könnyen át lehet látni, hogy hol szűnik meg a régi, s hol kezdődik az új gondolati egység, vagyis „mikor lesz kénytelen a’ Poéta érezni megszűnni”. Az is zavarta Csokonait, hogy minden egyes dal utolsó sorában csatanóra kell számítani („*Epigrammai evolutió*”), és ez sokszor előre kitalálható.⁸⁸ Másfelől – Vaderna Gábor meggyőző értelmezése nyomán – a formai invariabilitás az érzelmek kifejezésének egyhangúságát vonja magával a *Himfy*-kötetben, ami az olvasás előrehaladtával az állandó megújulás helyett egyre csökkenti a befogadóban az affektív bevonódás élményét. Ezáltal a *Himfy* megképezte érzékeny olvasás lehetősége magába a lírai énbe zárul, a tényleges olvasó pedig kívül reked a mű világán. Ezzel ellentétben a *Lilla* a saját olvasóját „együttérző érzékenységre készíteti”.

Vaderna szerint Csokonainak a *Himfy* ilyen fatalista világmagyarázatával lehetett alapvető problémája, amelyet korrigálni is a poétai román „kompozíciós stratégiájának”

⁸⁵ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Előbeszéd [a Lillához]* = CSOKONAI VITÉZ Mihály *összes művei*. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_tan_08_k

⁸⁶ SZÉKELY József, *Az 1802-dikben Debretzennek a’ tűz miatt esett nagy romlása’ alkalmatosságával* = SZÉKELY, *Próba-tételek*, 42–45.

⁸⁷ A kérdéshez lásd VADERNA, 360–361.

⁸⁸ CSOKONAI, *Előbeszéd*.

újrágondolásával lehetett (formai variabilitás, lírai ciklusok kialakítása).⁸⁹ Az érzékenység irodalmán belül ugyanis – miként VADERNA *A költészet születése* című könyvében taglalja – az egyén ízlésének csiszolása nélkül elképzelhetetlen a társadalom egészének fejlődése, a kifinomult gondolkodás képessége, melynek központi problémája az érzelmek hiteles kifejezése volt. Ezen áll vagy bukik a közösségi identitások fenntarthatósága is. Ilyenformán VADERNA könyvében a szerelem hiteles megéléséhez és az általa kiváltott viselkedésformák átélhetőségéhez, helyességéhez a dalciklus, a közösségi identitásformák megképzéséhez pedig a bárdköltészet rendelődik mint adekvát művészeti kifejezésforma.⁹⁰ Ha tehát a befogadó nem képes a művészet által közvetített érzelmekhez együttérzés és saját élettapasztalatok útján hozzáférni, az egyén ízlése sem nemesedik, s az olvasási jelenet affektív reakciói híján nem megy végbe a társasság kommunikációs formáinak vagy a társadalmi erényeknek az átsajátítása (csinosodás).⁹¹ Csokonainak Himfy kesergő szerelmével az volt a legfőbb problémája, hogy az abban ábrázolt érzékeny attitűdhöz az érzékenység szélsőséges, individuális volta miatt képtelenség hozzáférni. Ezért Csokonai az érzékenység egy veszélyét: az érzékenység társadalmi használhatatlanságát kívánta elhárítani Himfy-bírálatával.⁹² Csokonai érzékenység jegyében fogant bíráló hangjára jellemző is az a fajta altruista gesztus, amely nem helyesli a hibák barátság címén való elhallgatását: „minden Poétát, Muzsikust, vagy Festőt barátomnak örülök tartani: hanem, hogy hibájoknak is temjénezzek, arra barátságomtól nem köteleztetem.”⁹³ Eszerint maga a korrekt bírálat is a társadalmi erények egyike, amellyel hathatósan el lehet hárítani az érzékenység egy további veszélyét, a hamis szeretetet vagy őszintétlenséget.

A Vitéz név jelentése

Mindez szépen összecseng az erény (*virtus*) fogalmának VADERNA által jelzett jelentésmódosulásával. Az alapvetően a harci erények kifejezésére használt latin *virtus* szó a 18. század végére az 'erények összesége' jelentésben tűnt fel. VADERNA szemléletes kifejtését érdemes szó szerint is idézni.

A *virtus* szó ilyenformán értékek nehezen körvonalazható fogalma lett, melyben oly közösségalkotó erények egyesülhettek, melyek bár nem voltak a közösség minden tagja számára azonosak (például a férfi és a női erények alapvetően különböztek), mégis szembehelyezték a közösséget mint társas

⁸⁹ VADERNA, 367–369.

⁹⁰ *Uo.*, 356–358. Az érzékenység fogalomtörténetéhez és a jelenség változatos értelmezéséhez lásd *uo.*, 347–358.

⁹¹ Az együttérzés fogalmához lásd *uo.*, 350–352.

⁹² *Uo.*, 368–369.

⁹³ CSOKONAI, *Előbeszéd*.

kapcsolódási formát az azt fenyegető veszélyekkel – legyen az a barbárság külső fenyegetése, a luxus következtében való végzetes elpuhulás vagy akár a társadalomjobbító filozófiai doktrínáktól való rettegés felvilágosodásellenessége.⁹⁴

Ha meggondoljuk, hogy Csokonai a vitéz nemesi előnévből lírai álnevet alkotott, s a vitéz szó a latin *virtus* ('vitézség') gyűjtőfogalom szó szerinti fordításának is tekinthető, akkor a *Csokonai Vitéz* névhasználat jelentését tekintve a Vitéz a harci erények korábbi gyűjtőfogalma helyett a társadalmi erények összességét jelentő tulajdonnévként funkcionál. A *Lilla*-kötet a Vitéz ilyen tulajdonnévi használatára ugyanebben a jelentésben példát is kínál: az *Újesztendei gondolatok* című XLII. dalban egyszerre úgy kiált föl a huszonnégy esztendő beszélő, hogyha most meghalna, s mindegyik életévére jutna egy érdemszerző óra, akkor kész a halálra, sírkövére rávéshetik, hogy *itt nyugszik Vitéz; ki, mint ahogy egy nap huszonnégy óra, teljes életet élt:*

Úgy se' volnék már gyerek.
Négyezer hat esztendőt eléldégéltem,
'S e' szerént az emberek'
Szűk életének harmadáig éltem.

Vajha már – ha több nem is –
Mind egyike esztendőre jutna benne
Egy – csak egy órácska is,
A' melly az Érdem' oszlopára menne!

Kész vagyok meghalni – kész,
Csak ezt tegyék síromnak a' kövére:
ÚTAS! ITT FEKSZIK VITÉZ.
EGY NAP XXIV ÓRA: ENNYIT ÉRE. –

De idézhetünk olyan helyet is, ahol más is ugyanebben az értelemben ('társas erények összessége') használta a Vitéz tulajdonnevet. Kovács József 1817-es posztumusz kötetében *Él a' Keszthelyi Grof, és az örök Napok' Jussán nagy neve tündököl* mottó-címet viselő verse így indul (keltezése a kötetben: 1805. január 25.):

⁹⁴ VADERNA, 355. Ezzel teljesen rokon érzékenység-konceptiót mutat fel a Draskovich-obszervancia (1777) nevű horvát-magyar szabadkőműves alkotmány latin nyelvű szövege. Ennek egy jelmondatából: *Virtus non territa monstis* („A szörnyektől nem rettenő erény”) a társadalmi erények széles körű gyakorlását-elsajátítását propagáló, egyszersmind a politikai-kulturális élet egészét átható koncepció bontható ki. Az alkotmány kulturális vonatkozásairól lásd Piroška BALOGH, *The Constitutional Principles of the Draskovics Observance and its Influence on Cultural Networks = Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, eds. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, Berlin – Boston, De Gruyter, 2019, 319–331. A jelmondatról lásd RÉDEY-KERESZTÉNY János, *Szabadkőműves áthallások Agyich István Balassa Ferenc grófhöz címzett latin nyelvű alkalmi költeményében* (1785), Magyar Könyvszemle, 2022/2, 176–217.

Vitéz! ki el-énekeled
 Az andalodásig ezt
 A' Hazában és te beléd
 Lelket adó Indigezt:

Jer! most is lantod' zendittsed,
 Pimpla dallos embere!
 Énekeljük Festetised
 Fényes érdemit, jere!

Az alaphelyzet azonos Csokonai *Virág Benedek*hez című bárdkölteményének zárlatával (Magyar Hírmondó, 1802. 5. sz., Toldalék, 82–84.), ahol Csokonai invitálja Virágot, hogy Festetics György érdemeit együtt énekeljék meg. Virág e költeménye (*Gróf Festetics György Ő Nagyságának*) a Magyar Minerva 3. kötetében jelent meg 1799-ben.⁹⁵ Csokonai verse *Ódák* című 1805-ös kötetében is megjelent, ám valószínűbb, hogy Kováts a folyóiratközlést ismerte. Ennek a Csokonai-ódának két sorát kölcsönzi szó szerint a mottószerű cím. Természetesen Kováts verse a közösségi identitás társas erényeken alapuló koncepciójához igazodik. Ezt jelzi a latin *indiges* szó, amely egyrészről valamely segítségül hívott istennőt (invokáció), másrészről szózatot, felhívást jelent („inszurrekció”), s itt a szónak ez utóbbi értelme a megfelelőbb. Kováts mintegy ehhez a szólamhoz kéri fel Csokonait. Ugyanakkor ezt a témát újra és újra ellenpon-tozza, átszővi, ironizálja az érzékeny líra hangjaival, például a testi szerelemnek ezzel az egészen váratlan, szertelen és egyszersmind figyelemelterelő virág-allegóriájával:

Be szép vagy, kis kék szarkaláb! –
 Ni! amott meg-gyuladtan
 Szerelmeskedik edgy nyaláb
 Pipats, jaj, majd meg-tsattan!

Azaz Kováts a vetélkedés gesztusával magának vindikálja a szépség érzékeny meg-éneklését, mi több, az ezt is felszámoló idilli nyugalmat vagy érzéki vágyakat (te-kintettel a kötet számtalan erotikus értelmű képére).⁹⁶ Csokonainak a hazafiúi szó-zat andalító komplementer-érzelme jutna. Ám ne felejtsük, hogy kettejük éneke ily módon duetté fonódik össze a dalban, ami jelzi, hogy az érzékeny költészet két vállfaja elválaszthatatlan egymástól. Csokonai egyébként hasonló gesztussal járt el

⁹⁵ *Virág Benedek' Poétai munkái*, Pesten, Trattner Mátyás, 1799, 9–11. Kritikai kiadását lásd *Virág Be-nedek' Poétai munkái*, s. a. r. PORKOLÁB Tibor, Budapest, Universitas, 2011 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. Század, 12), 13–15.

⁹⁶ „Zengjük ezt a' Halhatatlant, – / 'S Míg a' Tempe' pataki / Mellett a' Te dallodat lant / Pengés tolmátsolja ki: // Addig én a' képes telek' / Polyvaival be-lepett / Asztagok alatt szentelek / Ahitatos innepet.” KOVÁTS József, *Él a' Keszthelyi Grof, és az örök Napok' Jussán nagy neve tündököl* = KOVÁTS, *Versei*, 94.

Virág Benedek ódájának megidézésekor: „Te vitéz Tárogatód’ szavát / Búdítsd; Én meg ezüst Lantomat ízgatom, / Zengiük FESTETITSET, jere!” Kováts posztumusz kötete a későbbiekben egy rövid első ciklus erejéig még visszatér a Vitéz tulajdonnév használatához, ahol a Vitéz következetesen az érzékeny költészet mindkét változata jelölőjeként szerepel.⁹⁷

Kovátsról a *Csokonai Úrhoz, mikor az Anakreoni Daljai ki-jöttek* című költemény (keltezése a kötetben: 1804. augusztus 29.) szintén ötvözi a vitézi és a társadalmi érények kategóriáit. Kováts költeménye ráadásul architextusként a *Diétai Magyar Múzsza* ilyen irányú programversét, *A’ Magyar Gavallért* idézi fel:

Ég a’ VITÉZ! egy szűz lyánytul Kitsapott láng gyult bele, S A’ mennyek’ láthatárán túl Lobog szépen felfele. Látlak, Szent Prófétám! mikép’ Ragadott el edgy LÁIS Formájú szép Angyali kép! I z r á e l p a r i p á i, ’ s - - - Tsitt! Tsokonai énekel, Be szépen tud játdzani A’ parányi szerelmekkel. Érzed é azt Te Fanni? (<i>Csokonai Úrhoz, mikor az Anakreoni Daljai ki-jöttek</i>, 82–86.)	Az ő ortzáját is szerelem ígézi, De e’ szerelem is ő benne vitézi. Ettől sem puhúl el egy Magyar Gavallér, Szívében Vénus is Bellóna is el fér. E’ kettő ad néki kettős ékességet, Felséges kellemet ’s kellemes felséget. ’S a’ milyen volt Hektor mikor fegyverbe állt, ’S Andromakhéjától tsókok között meg vált: Olly szerelmes vitéz a’ Magyar’ Gyermeke, Ez a’ szép természet nagyságos remeke! (<i>A’ Magyar Gavallér</i>, 33–34.)
---	---

A fenti példák alapján igazolhatónak látom, hogy a *Csokonai Vitéz* kételemű név jelentése mind Csokonai, mind a kortársak számára a társadalmi érények összességére vonatkozott. Ezért a névtani és grafológiai elemzések tanulságaitól megtámogatva úgy sejtem, hogy Csokonai, aki éppen, hogy érdekelt volt egy ilyen művésznév megkonstruálásában, leginkább maga írhatta így a nevét az 1804-ben napvilágot látott *Próba-tételek* alá.

⁹⁷ Lásd Kováts József *Verseiben* a következő dalokat: *Non solet ingeniis summa vocere dies*, 101–102 (a fent idézett Kováts-vers mellett ebben a szövegben oly mértékben folytatódik a *Virág Benedekhez* című Csokonai-vers nyelvezetének megidézése, miként azt Csokonai tette *Virág Benedek ódájával*); *Keserv Csokonai Vitéz Mihály Halálán*, 103–108; *Tünődés*, 108–113.

Csokonai és Székely

Székely verspróbáit Csokonai *Előbeszédének* kritikai hozzáállása felől olvasva ugyan-csak formai egyhangúsággal és az abból fakadó gondolati kiszámíthatósággal, valamint a záró költeményben egyetlen érzelm: a bú végletekig, történetesen a lírai én önfelhasználásáig szubjektivizált átélésével találkozhatunk. Szükségtelen valamennyi szöveget tüzetes elemzés alá vetni. Általánosságban elmondható, hogy a felező tizenkettesekben megírt költemények javarészt a református kollégium poétai osztályának propozíciós versírási metódusát követik. Erre utalnak a verscímek is és a kötetcím is.⁹⁸ Székely verseinek ezt a propozíciós technikai hátterét a lenti összehasonlításban a Csokonai-versekkel rokon címadás és toposzkincs szemlélteti, úgymint a győztes hajnal (*Reggel*), a kocsin lenyugvó nap (*A' Nap' le-mente*), a felhők mögé bújó nap (*Az égi-háború*), valamint a halál csontváz-allegóriája és Pandora szelencéje (*A' Halál*).

<i>Reggel</i>	<i>A' Reggel</i>
„Hogy a' Nap az Éjnek homályát el-űzte, Setétes ködeit sугárira fűzte; Úgy kergette mint meg-nyomott ellenséget Az előtte futó rémulott setétséget. Bár fellegeket hányt maga mentségére, A' Hajnalt el-futván, tsak ugyan meg-tére; Mert a' győződelmes nep fény fel-szaggatta, Hogy portázó fénnét előre futtatta, Mellynek útát nyitott lengedező szele, Segítvén, egy kézre úgy dolgozott vele.” (<i>Próba-tételek</i>, 14–15.)	„Egynehany csillagok még pislogva égnek Hajlott boltzatján a csillagos égnek. Halavány tüzei[t] kik bujdosnak széjjel Öszve szoritja a meg győzetett éjjel. Űzi már uj fennye piritván az eget. A' hajnal csillag a' tündöklő sereget.” (<i>Convastum Quid</i>, 44ab)

⁹⁸ Pintér Márta Zsuzsanna a fenti címadási stratégia értelmét vizsgálva jegyzetben Székely József versgyűjteményére is utal. „Ez a címtípus nagyon gyakori a 18. század végén, s úgy tűnik, hogy sokszor valamilyen módon a fordításokhoz, a fordítások »próbájához« kapcsolódott.” Azonban Székely József verspróbái egyértelműen jelzik, hogy e címtípus nemcsak fordításkísérleteket jelölhet, hanem versgyakorlatokat, irodalmi műalkotásra tett kísérletet is. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Az erdélyi diáktársaságok drámafordításai = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 337 (22. lapalji jegyzet).

<i>A' Nap' le-mente</i> „A' Napnak forróan sütő fénnye szűnik, Maga a' Nap tőlünk sebességgel tűnik, És a' ki-terjesztett erősség' szélekenn El-ragadt szekere a' gyors kerekekenn, Mellyek a' sikamlás miatt nyakra főre Rohannak Lovai nem hajtván gyeplőre.” (<i>Próba-tételek</i>, 16–19.)	<i>Az Estve</i> „A' napnak hanyatlik tündöklő hintaja, Nytva várja a' szép enyészet' ajtaja. Haldokló sugári halavánná lesznek, Pirúlt horizonunk alatt el enyésznek.” (<i>Diétai Magyar Múza</i>, 7–9.)
<i>Az égi-háború</i> „Nagy hirtelenséggel szél veszek támadnak, A' levegőbéli zavarról jelt adnak, A' Nap félre-húzza egy setét fellegnek Háta megé magát, 's enged a' seregnek; Fénnyét öszve-szedi, tsak fellyülről süti, Alólról a' földet nagy setétség üti.” (<i>Próba-tételek</i>, 25–26.)	<i>A' tengeri háború</i> „Bé borúl hírtelen a' nap' nyájas fényje, Elzárván a' setét felhők' szövevényje, Mellyeket a' gyors szél felvévén hátára, Nyargal véle az ég' felsőbb határára.” (<i>Diétai Magyar Múza</i>, 39–45.)
<i>A' Halál</i> „A' Halál rémítő félelmek' Királya, Kinek nyila tzélját mindig úgy találja, Hogy azt, a' mire lő, egész öszve-rontja, Az élet a' hőlttak' sír-halmába ontja. A' rettentés egygyütt a' kegyetlenséggel, 'S az irgalmasság fene dühösséggel Skeleton szín alatt öszve van lántzolva, Hal'vány sárgasággal talpig bé-mázolva. Mint rettentő Posták ezek elől mennek, Mellyek irtóztatók lehetnek mindennek. <i>Pándóra'</i> Pixisse egygyütt vagyon velek, A' mellybe el-rejtve minden kint meg-lelek.” (<i>Próba-tételek</i>, 31–33.)	[<i>Halál! ez az a' szó...</i>] „Hol vetted óh csalárd festő mind ezeket A' szívet borzasztó rút képzeleteket Hazugok a' színek a' mellyeket vonnak Ujjaid a' halált festvén Skeletonnak Fonnyatt ő, de azt a' mély bánat okozza Nyomorult vóltunkért mely belől kinozza Sárga a' félelem mert színét el vette Hogy az ember magát veszéjbe ejtette [...] A' vakmerő vétkek okozták Pándora Piksiséből omlott kinunk hogy szapora” (<i>Kovács Zsigmond-gyűjtemény</i>, 16b–19a)

A fenti táblázatban a szövegek teljes terjedelmének feltüntetése a témák kidolgozásának mennyiségi paraméteréről adhat számot. Ám az idézett részek hosszúságának összehasonlításából még jobban nyomon követhető, hogy Székely valóban mennyivel tovább időzött el egy-egy toposz kibontásánál, mint Csokonai. Még ha egyébként kevésnek tűnő, csupán kétsornyi eltérésről van is szó. A Csokonai-versek lelőhelyeit illetően fontos tisztázni, hogy a *Kovács Zsigmond-gyűjtemény*ben található halotti beszéden kívül (Stoll 1126., nála Kovács helyesírással) valamennyi szöveg, változatban,

megtalálható a *Szatomárnémeti gyűjtemény*ben is (Stoll 1116). E gyűjtemény Csokonai 1794–1795 közötti írott verseivel együtt a nyilvános tanító korában (*publicus praeceptor*) szerzett verseket és egy ismeretlen diák versgyakorlatait tartalmazza, amelyeknek Csokonai adta a témáit. Ezek alá a versgyakorlatok alá olykor Csokonai is odaírta a maga költeményét ugyanarról a témáról.⁹⁹ Lehetséges-e hát, hogy a *Szatomárnémeti gyűjtemény*beli versgyakorlatok ismeretlen diákszerzője Székely József lenne?

A Debreceni Református Kollégium diáknévsora alapján Székely József 1790-ben iratkozott be a kollégiumba, 1793-ban pedig már maga is tanító volt („Praeceptor Debreczeniensis”). A névsor azt is elárulja, hogy Debrecenben született, 1827-ben hunyt el, valamint hogy „[v]an valami haszontalan verse, próbatétel nevű”.¹⁰⁰ A debreceni anyakönyvekben tovább keresve halálkozásának és születésének megközelítőleg napra pontos ideje is meghatározható. A halotti anyakönyv szerint 1793-tól haláláig a debreceni református templom kántora volt, 1827. április 17-én, 54 évesen hunyt el hideglelésben, temetése ingyen történt (hogy rokon híján vagy pedig kántorsága révén, ennyiből nem derül ki).¹⁰¹ Ennek tükrében a fenti latin debreceni tanító megnevezés a *praeceptor cantus*ra, azaz a kántorságra vonatkozik. A keresztelési anyakönyvben ugyan három Székely Józsefről is találni adatokat, a halálzási életkor ismeretében kizárásos alapon a Székely István és Hatvani Zsuzsanna fiaként bejegyzett és 1773. június 11-én megkeresztelt Józsefről van szó.¹⁰² Mivel ekkoriban a csecsemőhalandóság miatt bevett szokás volt a születéshez közel vagy még annak napján megkeresztelni az újszülötteket, június 11-e könnyen lehet Székely születésnapja is. A diáknévsorból az is világos, hogy a Csokonaival egy évben született Székely két évvel később iratkozott be a főiskolai tanulmányokra (Csokonai 1788-ban iratkozott be). Mindebből logikusan az következik, hogy nem Székely volt az az ismeretlen diák, akinek a keze írását olvashatjuk a *Szatomárnémeti gyűjtemény*ben. Hiszen Székely 1794-ben, amikor a poétai osztályban versgyakorlásra használt gyűjtemény első bejegyzése született, már egy éve tanító volt, azaz nemcsak a középiskolai, de a főiskolai tanulmányain is túl volt. Másfelől a *Próba-tételek* versei, habár nagy részt ugyancsak az iskolai gyakorlatok világához köthetők, sem címben, sem tartalomban nem egyeznek a *Szatomárnémeti gyűjtemény* egyik diákszövegével sem.¹⁰³

⁹⁹ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi, 2002, 460–461.

¹⁰⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL) II.1.e.1–40. (Diáknévsor 1588–1850), 210.

¹⁰¹ TtREL I.99.a.88. (Debreceni halotti mutatók 1718–1895), 391.

¹⁰² TtREL I.99.a.6. (Debreceni keresztelési mutatók 1703–1800), 83.

¹⁰³ Lásd a *Szatomárnémeti gyűjtemény* kritikai forráskiadását DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Jöszte poétának: Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, Budapest, Argumentum, 2005. A versgyűjtemény kéziratfotóihoz való hozzáférést Demeter Juliának köszönöm.

Székely József verseskötete azonban nem kizárólag diákkori versgyakorlatokat tartalmaz: az említett debreceni tűzvészre írt vers minden bizonnyal magával az eseménnyel egyidejű, 1802-es szöveg lehet. Továbbá feltűnő a *Próba-tételek* és a *Diétai Magyar Múza* egyes darabjai közötti tematikus áthallások gyakorisága is. Még ha eltér is a verskezdet, a cím, a forma, bizonyos tartalmi-gondolati és topikus jegyek alapján evidens a kapcsolat. Vagyis a *Próba-tételek*nek a *Diétai Magyar Múzsával* való tematikus csomópontjaira az egyértelmű Csokonai-imitáción kívül semmi más nem ad megnyugtató magyarázatot. Az alábbi táblázat ezekből az összefüggésekből ad ízelítőt:

<i>A' frantzia háború' meg-szűnése</i> „A' vérrel gőzölgő, 's meg-tsorbúlt fegyverek, Mellyek' áldozati lettek sok ezerek, Hüvelybe rakattak, és már valahára Meg-van a' Békesség, melyet minden vára.” (<i>Próba-tételek</i>, 27–30.)	<i>A' mostani háborúban vitézkező Magyarokhoz</i> „Ím már a' vérnek tágas mezejére ki szállnak A' seregek: rohan a' Felkentnek véribé ázott Frantzia nép, – Páris' nadrágtalan asszonyi népe. Ellene ront vértől párázdó görbe vasával A' Magyar, óh mi vitéz tűz szikrázik ki szeméből!” (<i>Diétai Magyar Múza</i>, 17–21.)
<i>Az utolsó ítélet</i> „Szüléshez készülvén mintegy nyög a' Tenger, Ki adja halottját, mellynek száma tenger. Azonnal maga-is végső romlásra jut, Temérdek vizével a' semmiségbe fut.” (<i>Próba-tételek</i>, 34–39.)	<i>A' Földindulás</i> „A hólddal szomszédos hegyek le süllyednek, Rajtok feneketlen tengerek erednek. Belől a' pokolnak szelelő lyukai Meg-nyilván árvizként omlanak lángjai.” (<i>Diétai Magyar Múza</i>, 111–112.)
<i>Az igaz barát</i> „De a' tsak haszonért hízelkedő szívek, Nem lehetnek a' nagy fájdalom közt hívek. [...] Így küszködik a' baj a' gyenge szívekkel, Ne tarts hát két-színű, 's csalárd emberekkel.” (<i>Próba-tételek</i>, 40–41.)	<i>Rút ábrázat 's szép ész</i> „Illy tarka madárka vagy hát te, barátom! Ezzel tépett tested' szárnyára botsátom. Lebegj te a' felhőn, 's fitogasd magadat, Büszkén tsattogtatván aranyos szárnyadat.” (<i>Diétai Magyar Múza</i>, 21–24.)

<i>Magános bú</i> „Minden felől szomorúság érdekeli Szegény fejem gonddal, bajjal, búval teli, Rám mind rakásra tódult Olly’ vagyok mint egy bódult.” (<i>Próba-tételek</i>, 46–48.)	<i>A’ búkkal küszködő</i> „Életem’ mái Komor óráji! Hány ezer bú ’s átok Jöve rátok.” (<i>Diétai Magyar Múzsza</i>, 112.)
--	---

Az utolsó, *Magános bú* című költemény éppen az érzelmi intonáció és annak fatalista tolmácsolása okán válik érdekes és Székely verskönyvében páratlan záródarabbá. E vers ugyan meg is töri a megelőző tizenegy darab párrímes felezőtizenketteseinek egyhangúságát, ám továbbra is alkalmazza a strófát annyi kiegészítéssel, hogy azt 7 szótagú párrímes sorokkal váltogatja. Azonban a gondolati összegzést tartalmazó utolsó hat sorpár, amelyet három csillag választ el a szedésben, ezt a strófa képletet is elveti, s helyette egy egyenetlen, 10 és 11 szótagú párrímes sorokból álló formára vált, ahol a 11 szótagú sorok helyébe két helyen csak 10 szótagos kerül. Csokonai *A’ búkkal küszködő* című, hangulatilag egyező verse a témát Székely 48+12 sornyi terjengős verséhez képest 12 sorban futtatja le. Ez így exponálva természetesen úgy fest, mint ha a Csokonai *Előbeszédében* megnevezett hibák illenének Székely verseire is. Más szavakkal a 1) strófák egyforma sorszámából és ritmusából következően túlságosan kiszámítható a dikció gondolati tagolása, mi több, a tartalom minősége is (párrímes felezőtizenkettesekben írni valójában kihívás). Ezt a 2) formai-tartalmi ismétlődést csak fokozza, hogy Székelynél is minden költemény csattanóval, szentenciával zárul. Végül 3) egyetlen érzelm túlzó, kizárólagos és végzetes ábrázolása senkit nem avat érzékeny költővé. Míg Csokonai *búkkal küszködő* lírai énje egyáltalán nem kívánja magát oly módon alávetni ennek az érzésnek, hogy az eleméssze őt („Jaj szabadítsatok, / Öldöklő bánatok! / Mert e’ kín engemet / Sírba temet”), addig Székely beszélője egyenesen óhajtja a megváltásként értett halált. Versét ráadásul olyan szó szerint vehető hiperbolikus csattanóra futtatja ki („túlkapás”), amely ténylegesen berekeszti a lírai monológot, miáltal a beszélő fiktív módon imitálja az „üdvös halált”:

Nintszen pihenése bús lelkennek,
Így kell emésztődni, ’s nyögni él’temnek,
Már tsak az óhajtott halál’ végett
Várákozom, ’s e’ tán szakaszt
VÉGET.¹⁰⁴

Ha más források nem állnak is egyelőre rendelkezésünkre, a szöveg tanúk mindenesetre, amelyek Székely verspróbáira vonatkoztatták és elenyésző kivétellel Csokonainak

¹⁰⁴ SZÉKELY, *Próba-tételek*, 48.

tulajdonították a *Próba-tételek* alatt szereplő kétsorost, a fenti összefüggések érvényessége mellett szólhatnak.

Záró gondolatok

Ilyenformán a református kollégiumi miliőben a Csokonai névéhez társított *ítéletet* vagy *szállóigét*, amely Székely József verseinek bírálataként funkcionált, Csokonai érzékeny dalköltészetével lehetne összefüggésbe hozni. Csokonai saját dalciklusát a viszonzatlan szerelem miatti szomorúság intenzív érzésével együtt is a társas erények átsajátításának lehetőségével alkotta meg: a földi erények egyúttal égi erények felé mutatnak. Zentai Mária szerint a *Lilla*-kötet végén a költői halhatatlanság felülírja a halálvágy végletes dimenzióját. Debreczeni Attila szerint két lehetséges út kínálkozik a boldogsághoz a ciklust záró párversben: a remény interiorizálása vagy a földi boldogságból való kiábrándulás. VADERNA szerint *A' Pillangóhoz* című vers ugyan az evilágiból elvonható, ám nem elvilági boldogságot kínál.¹⁰⁵ Ilyeténképpen, amiben Székely halálvágya Csokonaiétól különbözik, az a perspektívátlanság, a másvilág fel nem tételezése. Így a Cs. V. monogram fölötti rejtvényvers a maga konfesszionális összefüggésrendszerében az örök élet távlatára tekintettel számunkra egyetlen, a kollégiumi diákköltészet világából kinőtt időtálló költői életmű szemszögéből láttatja a 18–19. századi Magyarország költészeti ízlését. Véleményem szerint ez a kontextus, érzékenység és hit, szükséges és elégséges módon indokolja, hogy Csokonainak tulajdonítsuk a *Próba-tételek*en szereplő bejegyzés egészét, amihez a további filológiai érvek, úgymint a datálás, a funkcionális, a grafológia és a névhasználat kérdései a segédegyeneseket kínálták.

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

tudományos segédmunkatárs

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

redey.janos@abtk.hu

Error After Error

Protestantism, Book Review and an Epigram Allegedly Written by "Csokonai Vitéz"

Abstract: A composite volume in the Hungarian National Library contains a signature by Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805). However, instead of Csokonai V. Mihály, the signature

¹⁰⁵ ZENTAI Márta, „Érzékeny dalok” vagy „poétai román?”: Csokonai Lilla-ciklusának kötetkompozíciója, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 25, 1988, 105–106; DEBRECZENI Attila, *Érzékenység és neoklasszicizmus: A Lilla cikluskompozíciója* = D. A., Csokonai, az újrakezdekés költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 264, 268; VADERNA, 367–368.

uses an unusual form, “Cs. V.”, meaning that Vitéz (roughly meaning ‘virtue’) functions as a proper name. The handwritten note also contains a two-line Hungarian epigram, unanimously attributed to Csokonai as a book review in the milieu of the Reformed colleges in the Kingdom of Hungary. This paper presents arguments, based on Csokonai’s sentimental poetry, suggesting — without absolute certainty — that the signature is more likely than not to be that of Csokonai’s. The paper also examines the European context of the epigram, concluding that the verse is a translation, the original of which was written in Latin during a critical period of the European Protestantism (1570–1580).

Keywords: Csokonai Vitéz Mihály, Book of Concord, Protestantism, poetry of sensibility, eighteenth century

DOI: [10.37415/studia/2025/1-2/94-128](https://doi.org/10.37415/studia/2025/1-2/94-128).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

MÉSZÁROS GÁBOR

Árkádia Somogyban

Horváth Ádám verse Csokonai sírkövéről*

Tanulmányomban Pálóczi Horváth Ádámnak egy Csokonai halála után írt, 1807-ben név nélkül közölt versét elemzem, amely két részletben jelent meg a Hazai Tudósítások 1807. január 14-ei és a január 17-ei számában. A *Csokonai Vitéz Mihály sírja* című vers szövegkritikáját részletesen tárgyaló tanulmányomban a *Hol-mi* IV-ben olvasható kéziratos variánst közlöm.¹ Ugyanis több szövegcsoporthoz van tudomásunk. Az egyik csoport jelenleg fellelhető elemei a következők: a Hazai Tudósításokban megjelent vers,² amelynek alapja, megítélésem szerint, a *Hol-miben* olvasható *Csokonai Mihály Sírköve* című kézirat,³ s a folyóiratos megjelenés szerint újraközölt vers.⁴ Ettől eltérő forráscsoporthoz tartozik a Pálóczi Horváth Ádám hátrahagyott írásai között olvasható másolata a versnek.⁵ Ugyancsak más forrásra mutat a Szana Tamás által 1871-ben közreadott változat, amelyet – a közlemény bevezetője szerint – Horváth Ádám „Hátrahagyott levelezésében” olvasott. A Szana által közölt szöveg azonban nem a fent említett, a Kazinczy Klára adományaként az Akadémia Kézirattárához került *Pálóczi Horváth Ádám halála után hagyott munkái* című gyűjteményből átirat variáns, hanem egy hosszabb, több strófával bővített változata a versnek.⁶

* A tanulmány az NKFI OTKA PD_23 146919 számú pályázat (*Vegyes tartalmú kötetek és folyóiratok a 18–19. századi irodalomban*) támogatásával készült.

¹ A vers eddig egészében nem publikált szövegváltozatáról és a szövegkritikai kérdésekről részletesebben: MÉSZÁROS GÁBOR, *Hozzászólás az Árkádia-vitához: Pálóczi Horváth Ádám verse Csokonai sírkövéről = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 11.*, szerk. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, Budapest, reciti, 2023, 213–220.

² Név és cím nélkül, Hazai Tudósítások, 1807. január 14., 29–31; N. n., *Csokonaira írt Verseknék Folytatása*, Hazai Tudósítások, 1807. január 17., 38–39.

³ Csurgó, Református Gimnázium Könyvtára, K 241. HOLMI. Tom. IIIus, Pro anno 1791, 191–193. Tanulmányomban a versnek ezt a szövegváltozatát használom. Itt nem közlöm a teljes szöveget, de az elemzéshez a vers egy jelentős részét idézem a főszövegben. A vershez fűzött jegyzetek Horváth Ádám vagy Sárközy István kommentárjai. A tőlem származó magyarázó jegyzeteket szögletes zárójellel jelöltem.

⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Emlékverse = Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA BALÁZS, Budapest, Akadémiai, 1960, 268–271, 594–595.

⁵ MTA KIK Kt. RUI 4r. 41. I. 134a. A címlapon olvasható: Az I. kötet 1a. levelén: „Első darab”. Fölötte: „Vettem Majus 24. 1835. Döbrentei”. A címlap a 2a. levél, rajta ez szerepel: „Tekintetes Pálotzi Horváth Ádám Úr, több tekintetes Nemes Vármegyék Tábla-Birájja, a' Külső Somogyi, és a' Baranyai Tiszteletes Edgyházi Megye Coadjutor Curátora, Ügyvéd, 's több Esztendőkig Földmérő, halála után hagyott, Poetriáival, és némelly Barátival való levelezései, 's többféle tárgyakról írott, munkái; – melyek öszveszedődtek, Kazintzy Klára Aszszonyság, a' megboldogult Úrnak Özvegygye, fel-vigyázása, és szorgalmatossága alatt, 's ajánllyá a' boldogult Úrnak Özvegygye, fel-vigyázása, és szorgalmatossága alatt, 's ajánllyá a' tiszteltt özvegy, a' Méltóságos, 's Tekintetes Tüdös Társaság vizsgallata alá, hogy őket; az örök semmiségtől megmentené 1835dik Esztendőbenn Márczius holdnapnak 24dik Napján.”

⁶ SZANA TAMÁS, *Csokonai és Pálóczi Horváth Ádám = Csokonai-Emlény*, szerk. HAMAR LÁSZLÓ, Debrecen, Ifj. Csáthy Károly, 1871, 17–20. A változatról bővebben lásd MÉSZÁROS, 215–216.

Horváth Ádámnak később is jelentek meg Csokonai Vitéz Mihály költészetének megítéléséhez kapcsolódó írásai. Ezek közül két írás reakció Kölcsy Ferenc 1817-es Csokonai-kritikájára, s szerzőjük feltehetőleg vagy tudhatóan Pálóczi Horváth Ádám. A Kölcsy recenziójára felelő írások 1818-ban jelentek meg. Az egyik névtelen versben, ezt Csokonai „szelleme” írta,⁷ a másik álneves prózában, Némethi Nagy János aláírással.⁸ Előbbi esetében tudható, hogy Horváth Ádám a szerző,⁹ s igen érdekes maga a beszédhelyzet. Ez esetben a síron túlról szól vissza Csokonai, s védi meg magát a bírálóval szemben. Horváth Ádám úgy érezte, hogy meg kell védenie egykori barátját Kölcsy Ferenc bírálatától, ezzel felvállalva az éles konfliktust a recenzenssel. Horváth egyébként máshol is használta azt a retorikai fogást, hogy a meghalt barát, költő szólal meg, s beszél az élőkhez. Ilyen az Ányos Pál halálára írt verse, vagy a Czindery Pál lelkével folytatott elíziumi dialógus. A halotti búcsúztatókban elterjedt formáról van szó: a halott búcsúzik a temetési szertartás résztvevőitől, ahogy például Csokonai *Halotti versek*jében is. A másik vers szerzője feltételezhetően Horváth Ádám, s felmerül a kérdés, hogy milyen identitást jelöl a Némethi Nagy János név? Figyelemre méltó, hogy a kései, Csokonaihoz apologetikusan viszonyuló szöveget így jegyezte Horváth. Tehát egy adott témát illető identitásváltozatról van szó, ami persze nem jelenti, hogy nem használhatta más kontextusban is, amelyről jelenleg nincs forrásunk. Feltehető, hogy irodalmi berkeken belül ismert lehetett a név.

A *Csokonai Vitéz Mihály sírja* című vers megírásának ösztönzője Csokonai Józsefné volt. Csokonai anyja 1805 után elkezdte összeszedni a szétszóródott kéziratokat, és ő gyűjtötte össze a fiáról szóló egykorú visszaemlékezések anyagát is.¹⁰ Csokonai Józsefné levelét nem ismerjük, azonban Sárközy István hozzá írt, 1806. novemberi leveléből tudható, hogy Csokonai Józsefné kérte Sárközyt, írjon fiának a Somogyban töltött idejéről, s a környéken föllelhető írásait gyűjtse össze és küldje el neki. Sárközy ekképpen indokolja, miért nem tudta a kérését teljesíteni:

Rész szerint pedig azért nem válaszoltam mivel mind akkori mind mostani Levelének második részére az Asszony Kivánságát, hogy tudniillik boldogult Fiának, itt e tájon töltött életét 's némely található írásait szedném

⁷ A meghalt Csokonai Vitéz Mihály, az élő Kölcsy Ferencnek, Tudományos Gyűjtemény, 1818/8, 136–143.

⁸ NÉMETHI NAGY János, *Értekezése Csokonai V. Mihály életéről*, mellyet kiadott Dombi Márton Pesten 1817; *Csokonai munkájának kritikai megítéléséről Kölcsy [!] Ferentz által*, melly a Tudományos Gyűjtemény 1817-dik eszt. III-dik kötetjében találhatik, Bécs, Haykul Antal, 1818.

⁹ A Kölcsy Ferenc Csokonai-recenziója ellen felszólaló, Csokonait védelmébe vevő írásokról részletesen: FÓRISZ Gergely, *Horváth Ádám (?) ismeretlen levele Berzsényi Dánielhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2006/5, 558–564. Fórizs eredményeit érdemes azzal kiegészíteni, hogy a meghalt Csokonai nevében írt vers másolata fellelhető másolatban Pálóczi Horváth Ádám hátrahagyott írásai között: MTA KIK Kt. RUI 4r. 41. I. 64–74. A vers végén aláírással: „Horváth Ádám Csokonai Vitéz Mihály nevébenn.” A „Csokonai Vitéz Mihály nevébenn” halványan olvasható, szaggatottan aláhúzva.

¹⁰ Részletesen lásd SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 2014. Főként a következő fejezet: *Anyá és fiú*, 375–386.

összve 's küldeném meg nem teljesithettem. – Melyel fájdalom még most is hátra maradok.

1ször Nem akarok magam soraival, ki sem poëta nem vagyok, sem írásom pallérozgatására többetske időt nem igen fordithatok, homályt okozni fényes emlékezetének, av[v]agy drága gyöngyökkel készülő sirhalmára gö-röngyöt huzni.

2ször. Reá bízam én azt itt vélem egy faluba lako Sogorom Horváth Ádám Urra, ki Poëta is, esmérösse is vólt szintolyan mint én, ha Baráttya nem lehetett is olyan. Mely ha meg készülhet már ahoz öröm[m]el (:vagy inkább szomorú de kész szívvél:) hozzá adom a' magam jegyzéseit is, egynehány sor verseimmel melyeket akkor mindjárt irtam, hogy kora halála azon Kedves Jó Barátomnak könyhullatásoknak szent cseppjeit facsart szemeimből. De a' melyek különben nem érdemessek az olvasásra. –

Rajta is fogok lenni mind hogy említett Ur, már egyszer írjon valamit, mind hogy némely írást melyel bízattak a' boldog[ult] Barátom[nak] megkap-hassam.

Irt ő szegény nékem és Feleségemnek is többet és szebbeket mint a' nyomtatványba látom (:és a melyek nem egészen nyomtatódttak ki:) de azok egy néhai szerentsétlenséggel mely házamon esett, el raboltattak. Sajnálom – hogy sok keresgélődésem után is azokból meg nem találhatok. –

Légyen az Asszony addig is jó reménységben mig rövid idő múlva bővebben írhatok 's szolgálhatok. –

Ezen levelemet is csak azért bocsátottam mostani sok ezer gondjaim közt: is előre, hogy az Asszony valamely bal vélekedéssel ne legyen Barátságomról, mintha az, csak sirja széléig kesérte volna el-felejtethetlen Kedves Barátját. Kinek Édes Anyjának is maradok változhatatlan hívségű Jó akaró

Baráttya

Sárközy István¹¹

Sárközy István szabadkozott: bevallása szerint ő nem költő, tehát nem akart „homályt okozni [Csokonai] fényes emlékezetének”, Csokonai gyöngyökkel készülő sirhalmára göröngyöt húzni, valamint írása pallérozására sem igazán tud több időt fordítani. Azonban rábízta az emlékvész megírását a szintén Nagybjomban élő Horváth Ádámra, aki ugyan – Sárközy elmondása szerint – nem olyan barátja volt Csokonainak, mint ő, de ismerte Vitézt és költészetét is. Ha elkészült a vers – írja Sárközy –, ahhoz ő is hozzáteszi a maga jegyzéseit és azt a néhány sort, amit akkor írt, amikor Csokonai Mihály halálának hírért hallva siratta barátját – de amelyek különben nem érdemesek az olvasásra. Nem tudható biztosan, melyek a Sárközy által jegyzett sorok, azonban jelzésértékű lehet, hogy a vers utolsó része a kéziratban és a Hazai Tudósításokban

¹¹ Sárközy István – Csokonai Józsefnének = VARGHA, 237–238, 592.

megjelent változatban is külön van választva. A vershez illesztett kommentárok pedig más perspektívát mutatnak meg, mint a versbeszélő lírai hangja. Kiegészítik, értekező stílusban magyarázzák a versben leírt helyszínek Csokonai életében betöltött jelentőségét: kapcsolatait a helyi költőkkel és arisztokratákkal, például a Széchenyi Ferencnek írt üdvözlőverset, a Czindery Pál halálára írt epitáfiumot, és a Csokonaihoz köthető események kontextusait Somogyban. Említi csurgói tanári állását, megfogalmazza a saját véleményét Csokonai jelleméről, az Árkádia-perben is citált cinizmust és mizantrópiát illetően. A levélben megnevezett szerencsétlenség, amely Sárközy házán esett, a somogyi inszurgens lázadáshoz kötődik, melynek során – Pálóczi Horváth Ádám házával együtt – feldúlták Sárközy nagybajomi kúriáját is.¹² Ha a leírásnak hitelt adunk, a ház feldúlásakor Csokonaitól kapott levelek is megsemmisültek.

Horváth Ádám verse a Csokonai sírköve körül kibontakozó vitához, az Árkádia-perhez kapcsolódik, s közvetlenül reagál a Hazai Tudósításokban folyt szóváltásra. A vers elé írt előbeszéd így hangzik:

NAGY BAJOM 1 Január. A' Hazai Tudósításoknak 30, 35, és 37 Számjai alatt kihirdetődött Szó-váltások, kétségessé teszik előttem, annak a' született *Po-étának*, a' kinek sírkövet készítenek, érdemlett emlékezete' tartosságát. Az öszve egyeztetést ha várni lehetne is, nehezebb vele a' dolgon segíteni, mint gondolnánk: kivált ilyen keresetlen Bírónak, mint én, a' kinek még azt sem mondták: *Audiat haec tantum vel qui venit ecce Palaemon* Virg: Ec: 3: 50: de ha mondták volna is, meg kellene vallanom, hogy: *Non nostrum inter vos tantas componere lites* V 180 már én e'hez öreg vagyok. Mivel azomban *Csokonay* valóban megérdemli a' tartós emlékezetet; és azt neki megszerezni; a' mennyiben rajtam áll, én is tartozom: a' helyett, hogy a' kö *monumentum* felül való intézetben közbe szóljak; abba a' kis Halottas Kronikámba, mellyben szorossabb kötelességű Barátimnak időről időre *parentalni* szoktam, iktatom ez egynehány verset: utánna fogom tenni, ha megkapom, életének környüllallásos leírását is.¹³

Az Árkádia-vita összetett és szerteágazó jelentésrétegeiről és a közvetlen jelentésen túlmutató kontextusokról az utóbbi években kiváló elemzések jelentek meg.¹⁴ Fontos

¹² A somogyi inszurgensek lázadásáról bővebben: VÖRÖS Károly, *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Budapest, Akadémiai, 1958; MÉSZÁROS Gábor, *Fut a nemes: Pálóczi Horváth Ádám privát és nyilvános reakciói az inszurrekcióról és a somogyi inszurgens lázadásról = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6., szerk. CSÖRSZ Rumen István, Budapest, reciti, 2018, 151–167.

¹³ Név és cím nélkül, Hazai Tudósítások, 1807. január 14., 29.

¹⁴ A vitáról és kontextusairól részletesen lásd BORBÉLY Szilárd, *Csokonai karaktere és az Árkádia-per* = B. Sz. „Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében”: *Tanulmányok Csokonairól*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó – Déri Múzeum, 2023, 90–116; korábban megjelent: BORBÉLY Szilárd, *Csokonai karaktere és az Árkádia-per* = *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006, 103–124; BÓDI Katalin, *Gólyafészek és angolkert: Az Árkádia-per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és leve-*

leszögezni, hogy félrevezető lehet az archaikus „per” szó használata, ugyanis az Árkádia-per kapcsán nem jogi aktusra kell gondolnunk, hanem a mai jelentés szerinti ’perpatvar’, ’viszály’, ’szóváltás’ jelentésre.¹⁵ Cserey Farkas javaslatából, amely Csokonai síremlékének felállítását kezdeményezte, széleskörű kulturális vita lett. Kazinczy Ferenc az „Árkádiában éltem én is!” feliratot javasolta Csokonai sírjának felirataként, amelyet debreceni értelmiségiek és írók sértőnek éreztek, és a fordítás („Et in Arcadia ego”) pontatlanságát kifogásolták. Árkádia a Peloponnészosz középső részeként pásztorok lakta terület volt. A neoklasszicizmus értelmezésében Árkádia a költészetet, a költészet hazáját jelképezte. A felirat képzőművészeti horizontjával, metaforikus meghatározásával szemben a szó szerinti olvasat a „marhalegelő”, „szamárlegelő” értelmezést erősítette fel.

Az Árkádia-per néven számon tartott irodalomtörténeti eseménysor szer-teágazó történéseiből a névadó „Árkádia” szó jelentése körüli bonyodalom elfedte a többi mozzanatot. [...] Az „Árkádia-per” azonban alapvetően három mozzanat köré csoportosult: 1. Csokonai karaktere és annak megítélése; 2. a monumentum és annak ikonográfiai programja; 3. az Árkádia szó hermeneutikai kérdése.¹⁶

Borbély Szilárd tanulmányában az első ponttal foglalkozott igen érzékenyen. Jelen tanulmány ilyen alaposságot nem tudhat magáénak, noha Pálóczi Horváth Ádám verse kapcsán mindhárom szempontról szó esik, amelyet Borbély említett.

*

A vers megszólítással kezdődik. A vers beszélője szólítja azokat az „Árnyékokat”, akiknek ő maga emelt oszlopot, és akiknek őrzi az emlékét. „Templom”-nak, „Mausoleumom”-nak, „rejték”-nek nevezi azt a szellemi teret, ahová Csokonai „árnyékját” helyezi.

Árnyékok! kik itt előttem rémletek e’ Templomban,
Kiknek oszlopot emeltem kis Mausoleumomban;
Szabad e egy Poétának árnyékját közitekbe
Iktatnom? ’S koszorújának helyt adnom ez rejtékbe’?

lezésében, Irodalomtörténeti Közlemények, 2014/6, 802–831; DEBRECZENI Attila, *A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése* = D. A., *Szövegghálót fon az estve: Tanulmányok*, Budapest, reciti, 2020, 251–306; DEBRECZENI Attila, *Széphalom: Kazinczy és egy emlékezhely születése* = D. A., *Szövegghálót fon az estve*, 340–389; GRÁNASZTÓI Olga, *Széphalom: Egy angolkert utópiája*, Irodalomismeret, 2017/4, 54–89; BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Budapest, Argumentum, 2010; LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014.

¹⁵ Vö. BORBÉLY, „Nyugszol a’ nyárfáknak...”, 90.

¹⁶ Uo.

Ötet ugyan az Orpheus titkai' tornáttzában
 Még kívül erre Morpheus, a halgatók' sorában,
 De méltó volt az ő nemes elméje már azokra. –
 Hóltta után is érdemes a' Ti barátságokra:
 El tér 's éppen jó helyt talál Ifju sorban kötözött
 Koszorúja Németi Pál' 's Czindery lantja között.
 Ugy is üressen maradnak mahólnap a' Szent helyek,
 Mihelyt engem' be fogadtak hív barátimnak,¹⁷ mellyek
 Ha én be töltöm a' számot¹⁸ mert én is bizton várom
 Ölelésteket, 's kriptámat magam után bezárom:
 Hátha nints is hátra több fő, a' kinek ma szentelek
 Koszorút, és utólsó kő a' mellyet ma emelek.

A „közitekbe iktatnom” kifejezést használja a beszélő; vagy mondhatjuk, a vers cselekvője végzi aktívan és tevőlegesen a társaság soraiba iktatást, az ünnepélyes tisztségbe és tagságba helyezést. A lírai én az, aki létrehozza és ápolja azt a kultikus helyet, ahová az arra érdemesek kerülnek. Bár a vers névtelenül jelenik meg, 1806-ban Horváth Ádám még nagyon népszerű auktor, az olvasók egy része kikövetkeztethette, hogy ő volt a mű szerzője.

Érdemes itt visszatérni Borbély Szilárd azon gondolatára, amely Csokonai jellemének leírásáról szól:

Erős bennem a gyanú, hogy az Árkádia-per – a pszichológiai értelmezés fogalomhasználata szerint – egy nagy áthelyezés dokumentuma is. Kezdetben a legfontosabb mozzanat helyébe, vagyis Csokonai karakterének igaz vagy hamis leírása helyébe fokozatosan a győzni akarás, a másik elhallgatásának mozzanata kerül. A síremlékről való, azaz a vitának nevet adó Árkádia-fogalom értelmezése körüli szócsata Csokonai jellemének leírását helyettesíti. Vagyis elfedi az egykor élt Csokonai alakját. Mivel egy ember – különösen pedig egy halott ember – jelleme a többi ember által jeleníthető meg, és ekképp válik az értelmezés aktusává, ezért azokról is árulkodik, akik ekként vagy akként látják és láttatják őt.¹⁹

¹⁷ barátim, [szótagszám]

¹⁸ Discedam, inplebo numerum, reddasque tenebris Aeneis: 6:545. [„Déiphobus pedig így szólt: »Nagy papnő, ne neheztelj, / máris térek vissza, betöltöm a számot az éjben, / ellenben, díszünk te, eredj s éjz célba különbül.« / Ennyit szólt, de el is kanyarult léptével eközben.” Aen. VI, 544–547. Itt és a továbbiakban Lakatos István magyar nyelvű fordítását használom: VERGILIUS összes művei, ford. LAKATOS István, Budapest, Magyar Helikon, 1967.

¹⁹ BORBÉLY, „Nyugszol a' nyárfáknak...”, 94.

Monumentumot állítani egy költőnek a 19. század elején egyáltalán nem volt szokványos dolog. Igen kevés ilyen eseményről van tudomásunk, így nem egyértelmű, hogy miképpen viszonyulnak hozzá a kor írói.²⁰ Az Árkádia-vita azért is tanulságos, mert megmutatja ezeket a reakciókat. Horváth Ádám egyértelműen virtuális panteonja tagjává tette Csokonait, és Csokonai emlékkövét mintha ennek a csarnoknak materiális monumentumaként kezelte volna. A vers bemutatja a már a panteonba iktatott barátokat, így az olvasó a szerző által berendezett dicső csarnokba léphet. A panteon építője maga Horváth Ádám, s az emlékhely berendezésére ambíciója is volt. A maga tetteit lekicsinylő gesztus – amely Horváth retorikájára egyébként is jellemző volt – az a fordulat, amelyben a hatás érdekében lemondóan nyilatkozik tetteiről. Például az 1810-es évek elejétől újra és újra leírja, hogy ő már nem publikálja műveit, amit ír az mind posztumusz munka lesz. S ebben a versben is elmondja, hogy Czindery Pál,²¹ Németi Pál,²² s az arra érdemesek után, talán utoljára Csokonai az, aki panteonjába kerül. Vagyis utolsóként önmaga előtt, mert bízva barátai bizalmában és befogadásában, utolsóként ő is csatlakozik hozzájuk, mielőtt maga után bezárja kriptáját.

Horváth saját szerepét hangsúlyozta, tettét még patetikusabbá, ünnepibbé tette, szavainak súlyát a beszédhelyzet lehetőségeihez képest a végsőig növelte. Ez a gesztus a közösség identitását erősítette meg egyfajta intézményesített tisztelettel, amelyhez a magyar irodalom halhatatlanjainak kiválasztása hatékony módszert nyújtott. A következő strófában folytatódik a párbeszéd a barátokkal. A barátok köre helyi, dunántúli figurákból áll, akik Csokonait „alig ismerték”, de a beszélő szavatolja, hogy Csokonai is közéjük való, így a lokalitásnak már a szövegnek ezen a pontján fontos szerepe van.

Ötet ugyan hiv Barátok! Ti alig ismertétek
 Avagy tsak azt nem tudtatok, hogy ő is a' tiétek,
 Hogy őtet is ide hozom; hogy sir követ tsinálni
 Ő neki is én tartozom, 's én fogok parentalni:
 De én esmertem sokképpen az Egekig szárnyaló
 Lelkét 's tudom hogy ő éppen Ti közitekbe való.
 Hogy a' hatalmas természet' keze ellen vétkezném,
 Ha őtet örök enyészet ellen nem védelmezném.
 'S vallyon egy ilyen ritka miv, Magas elme, nemesibb

²⁰ Uo., 94–95.

²¹ Czindery Pál (1758?–1798) költő, Somogy vármegye másodalispánja. A negyedik *Hol-mit* Czindery Pálnak ajánlotta volna Horváth, ha az megjelenhetett volna nyomtatásban. Úgy tűnik, hogy Horváth meghatározó szerepet szánt Czinderynek a megjelentetni tervezett negyedik *Hol-mi*-ban. Czindery jelentőségét az ajánlás és a neki címzett művek mellett alátámasztják, hogy a csurgói kéziratban központi helyet foglal el az 1798. április 11-én beírt *A Pál lelke és jó barátja* című dialógus, amelynek szereplői feltehetőleg Czindery Pál és Horváth Ádám.

²² Németi Pál (1758–1783) költő, debreceni diák, később nevelő a debreceni kollégiumban.

Agyagból alkottatott sziv, nem e sokkal jelessebb
 Targya egy Philosophusi Nemes Örök életnek?
 Mint méltatlan triumphusi sok haddal nagygyá lettnék. –
 Hány kegyetlen Bajnokoknak emelünk oszlopokat?
 Azért hogy büntelen soknak ezközlik Halálokat;
 Hát a' maga kedveltető Vitéznek sirkő helyett,
 Egy homok sziklás temető kertben adunk e helyet,
 Hol az el múltak' királyja' feledékeny hatalma,
 'S a' nem létel ideája lessz az Erdem' jutalma.

A dialógusforma, az odafordulás az ősokhöz olyan retorikai forma, amelynek használata során maga a beszélő is elmondhatja az érveit. Sőt kötelessége kifejtetni tapasztalatát, következtetéseit, hogy megértesse, miért való közējük, a nagy költők sorába Csokonai: „Hogy a' hatalmas természet' keze ellen vétkezném, / Ha ötet örök enyészeten nem védelmezném.” Az ismételt megszólítással még közvetlenebbé válik a beszédhelyzet. Horváth panteonjának lakói mind dunántúli, helyi költők, akik nem tudtak Csokonai nagyságáról. Nem tudtak róla, hogy mi mindent tett Somogyban, illetve nem tudtak arról sem, hogy Csokonai Vitéz közējük való, de most Horváth elmondja, miért illeti hely panteonjában.

Itt érdemes kitérni a fent említett „Szent helyek” jelentésére: „Ugy is üressen maradnak mahólnap a' Szent helyek”. A szent hely jelentése ezen a szöveghelyen példája a „dicsőség temploma”-allegória jelentésmódosulásának, amely a 18–19. század magyar költészetében megfigyelhető. A valaha volt szakrális motívum jelentése és funkciója megváltozott, így „alkalmassá válik arra, hogy a nemzeti dicsőség csarnokával azonosítódjék”.²³ Az „Erdem Temploma”-, a „Dicsőség Temploma”-kép több 18–19. századi költőnél is megjelent. A templom a *virtus*, a *gloria*, a *honor* profanizált fogalmaival együtt olvasható Virág Benedek, Vályi Nagy Ferenc, Ányos Pál, Batsányi János és Csokonai Vitéz Mihály verseiben.²⁴

Csokonainál *A' Haza' Templomának örömnepje* című versében a Hazának Temploma szakrális térben („az ég' szomszédjában”) van elhelyezve.²⁵ A járhatatlan utak, zordon csúcsok a kor költészetében gyakran előforduló Parnasszus-képzeteknek is állandó topográfiai elemei. Hogy a toposz mennyire elterjedt volt, jól mutatja egy 1859-ben, a Vasárnapi Újságban megjelent, Csokonai sírjáról szóló újságcikk. A jelenség azért szemléletes, mert nem művészeti alkotásról, hanem egy népszerűsítő újságcikkről van szó, amelynek felütése épp az említett toposzt használva akar hatni az olvasóra, amikor a Csokonai sírjához vezető utat írja le:

²³ PORKOLÁB Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül”: Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Budapest, Anonymus, 2005, 5.

²⁴ *Uo.*, 11.

²⁵ *Uo.*

A hatvanutczai temető egyik szögletében áll a költő egyszerű elhagyatott sírja. Milly elhagyott, elvadult hely ez. Út, nyom nem vezet hozzá, a kidült bedült fejfák között buján tenyészik a gyom, burján és a vad csalán, övig érő gíz-gaz, katangkóró lepi a temetőt, olly rideg, olly megdöbbenő síri borongás lebeg e vidék felett, hogy a kegyeletes szív, melly a helyet fölkeresi, tompa fájdalomban szorul össze, míg eléri az egyszerű oszlopot.²⁶

Horváth versében jelen vannak a temetkezési hely, a dicscsarnok és az archívum funkciói.²⁷ A gyakran felbukkanó toposz különböző variációkban, formákban fordul elő. Igen erősen keverednek ezek a funkciók: például a sírbolt, a mausoleum, a kriptá, a pantheon, a templom, a szent helyek, az emlékezet oszlopai, a halottas krónika funkciói mind összekapcsolódnak. Az értelmező csak kapkodja a fejét, hogy az emelkedett térben épp hol is jár, s temetési szertartáson, vagy koszorúzáson vesz-e részt.²⁸ A Templomban egyfelől áldozatbemutató történik: az arra érdemes költő mutatja be áldozatát a haza oltárán, s visszafelé is működik a tiszteletadás, a közösség ünnepli, ünnepelheti az író. A lényeg ezeknek a funkcióknak az egymásba játszsza. Horváth önmagát is ebbe a sorba sorolná be, ez a gesztus a bárdköltői szerep megnyilvánulása, mely szerepet Csokonai is gyakran használt a verseiben. A fent citált rész vége arra hivatkozik, hogy ha nem jutott hely Csokonai síremlékének, ha nincs akarat a monumentum építésére, akkor a szerző írja azon nevek sorába Csokonait, ahová érdemei szerint tartozik. Ennek a toposznak a kifejtése a következő strófában folytatódik.

Ha elmés vers darabjai talán nem elegendők,
Hogy meg éljen Csokonai; vagy azok is veszendők,
Jer! édes név! hadd irjalak e' nagy nevek' számába',
Jer Mihály! hadd iktassalak olly Angyalok' sorába,
A' kik itt például vagynak az Erkölsnek, és észnek,
A' kik meg halni nem hagynak, míg ők élendők léznek.
Homér, nem hogy kissebb volna most a' Nagy Akhillesnél
Sőt ha Homér nem lantolna 's e' koldus Enekesnél
Nem bámulnánk az erősnek remek monumentumát,
Alig lelnénk Achillesnek emlékezete' nyomát:
Horász tovább él 's most ditsőbb az Ő Mecænássánál,
Virgil a' legelső 's legfőbb Romai Monarchánál,
Legalább örök életek szebb, mint ama' Nagyoké,

²⁶ Vasárnapi Ujság, 1859. augusztus 21.

²⁷ PORKOLÁB, 16.

²⁸ A nemzeti kultuszhely funkcióinak keveredéséről részletesen: *Uo.*, 16–17. Különösen: „A haza »nagy embereinek« (virtuális) galériájaként elképzelt nemzeti panteon iránti igény kinyilvánításának háttérben pedig könnyen felismerhető az az egyre inkább időszerű törekvés, amely a nemzet halhatatlanjainak *intézményesített* tiszteletével kívánja a közösség identitását megalapozni, illetve megerősíteni.” *Uo.*, 17.

Gyakrabban 's jobb emlékezetek sokkal mint amazoké:
 A' mit az Anya nem adott, és a' mit a' születés,
 A' Lélektől megtagadott, majd egy késő számvetés
 Végetlenül ki potolja, midőn mind Achillesről
 Az erő, mely magasztalja, mind a' vak Enekesről
 A' ruha rongy lerothadnak, mint nem rá tartozandók,
 Csak *elme* 's *erkölts* maradnak össze hasonlítandók.
 'S mig azokat Egyiptomi vádolók kitsinyítik,
 Sőt hosszabb idők ostromi el enyészni segítik.
 Ezek Fabricz' Harlez' 's mások fényes Pantheumiban
 Ragyognak,²⁹ 's mulató Társok velünk írásaikban.

A beszélő a poéta erényeit, érdemeit sorolja a katonához képest. Az örök emlékezet-re érdemesebbnek tartja a költőt, mint a harcost, a hadvezért, az uralkodót, aki ártatlan tömegek halálát okozza. Feljebb a „magas elme”, a „nemesibb Agyagból alkottatott szív”, tehát az ész és az erkölcs fontosságát emelte ki, mint maradandó értéket s a nagyság értékmérőjét. A vers Csokonait is azoknak a karába kívánja sorolni, akik az erkölcsnek és az észnek nagyjai. Az érvelés szerint egyfelől az emlékezet tartja életben a harcosokat, másfelől a költőknek nemhogy helyük van a vitézek, harcosok mellett, hanem épphogy dicsőbb az emlékezetük. Az argumentáció szerint a költő értelme és erkölcsi alapján jóval inkább megérdemli az emlékoszlopot, mint a hadvezér. A bárdköltészeti szerep megnyilvánulását mutatja a horatiusi *Ad Lollium* Agamemnon-példázata,³⁰ amelyet Csokonai is használt, például *A' Dugonits' Oszlopa* című versében vagy *A' méla Tempefőiben*.³¹ Az *Ad Lollium* toposzához nyúl Horváth Ádám is, noha Agamemnon helyett nála Akhilleusz szerepel. A toposz szerint, ha Homérosz nem mondta volna el Akhilleusz történetét, akkor Akhilleusz tetteiről már senki sem tudna.³² Ezen a ponton nézőpontot vált a beszélő – a személyesebb élmények felsorolásával, eseményleírásokkal, utalásokkal egy személyes Csokonai-portrét fest:

Ne irtózz hát Csokonai! ha sarkó híjjával léssz,
 Egy *Kegyesnek*³³ barátjai közt koszorúd' helyje kész:
 All már 's jó forman rakva van egy barátod' házában,

²⁹ Ragyognak [értelem]

³⁰ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Lolliushoz* = HORATIUS összes versei, Az Énekek negyedik könyve 4.9.25–6, Budapest, Corvina, 1961, 288–291.

³¹ PORKOLÁB, 24–25.

³² *Uo.*, 25.

³³ Nem csak az Istenhez kegyes az ember, hanem szüléihez, hazájához, barátihoz &c. *Sum pius Aeneas*. Vergilius. *Aeneis* [Utalás Vergilius *Aeneis*-ére: „Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste penates / Classe ueho mecum, fama super aethera notus.”; „Aeneás vagyok én, a kegyes, ki hajóin a harcból / Megmentett honi isteneit viszi, hírem eget ver.” *Aen. I*, 378–379.]

Egy kis kriptá a' tsinatlan Magyar Arkádiában³⁴
 A' hol hajdam sipolgattál, Széchényit idvezletted,
 Egy Czinderit el sirattál, Dorottyát énekletted;
 Hol velem Megapolisban néha versent lantoltál,
 'S egy nyájas Amarillisban Pásztor Leányt rajzoltál
 Vagy Messene' szomszédjában a' Sugárt terjesztetted,
 Egy új épült oskolában Apolló terhét vitted³⁵
 Mindenütt Aesthesisednek szűz példáját mutattad,
 Emberszerető szívednek nemes jeleit adtad³⁶

Itt mondom, itt ama' hajdan Pán Isten' hazájában,
 Egy, az Arion' tulajdon keze alkotmányjában,
 Kész a' Te 's a' mi sir bóltunk, mellyben fogják szemlélni
 Hogy *valaha mi is voltunk* 's nem is szününk-meg élni.
 Vagynak itt már *Euboeábúl*, vagynak *Athenébúl* is
 Lessz ha élek *Megarábúl*, 's előre *Thebébúl* is,
Argolisi a' Hazában nevezetes férjfiak,
Messenábúl Eliába költözött Atyafiak,
 Egy kis sereg, melly félve várt, 's a' hajnalt sohajtozta,
 Mikor Arion az óltárt egy éjjel karján hozta³⁷
 Itt, itt, ezek közt intézem el sorsát emlekezet-
 Oszlopodnak én Vitézem! itt ezekkel fogj kezét.

³⁴ Aeneis 8:518. Arcades huic equites, bis centum robora pubis [„Kap tőlem kétszáz arcádi lovast, a legények / színe-javát, de nevében ad ő, Pallásom is ennyit.” Aen. VIII, 518–519.], és 10: 504. Arcades invetos acies inferre pedestres [„az arcast, / kik kezdők a gyalog-harcban, Pallás menekülni / látja a sarkukban loholó latiumbeli hadtól,” Aen. X, 363–365. Tehát más szöveghelyen, mint amit Horváth megadott; megjegyzése a Hazai Tudósítások jegyzetében: „noha ez már talán a transplantatio után volt”]; Rossz nevét költötte neki Losonczy István, mint Arkádiának Iuvenalis Laeva in parte mamillae nil salit Arcadio Juveni. [„hogyha a bal mellében semmi se szökdél a bamba / Arcadiából jött ifjúnak” Iuv. Sat. VII, 159–160. IUVENALIS, *Saturae* = Decimus Iunius IUVENALIS *satirái*, ford. MURAKÖZY Gyula, Budapest, Akadémiai, 1964.] De az éneklésben, akkor e, vagy mikor? különös híres volt Vergilius Ec. 7:4. Arcades ambo, et cantare pares et respondere parati [„Mindegyikük viruló fiatal, mindegyikük arcas, / s versre csakúgy, mint egymással versengeni készek.” E. VII, 4–5.]; vagyunk ketten hárman most is, noha nem akarunk azzal az exclusivával ditsekedni. Vergilius Ec. 10. Soli cantare periti Arcades [„Zengjétek csak el arcasok ezt, hisz a dalhoz az arcas / ért igazán.” E. X, 32–33.]; hanem csak [‘tsak’ sor fölé írva] azt mondjuk, hogy a' makkra az Arkadiaiakat <tsak> meg [‘meg’ sor fölé írva] Arkas szoktatta, még a' nap és hód világ előtt, Noé idejében – (Kupa Herczeg alatt) mind a' földnek, mind lakossainak olly szembe tűnő miveletlensége tsak Aristeusig tartott; a' ki sok culturát vitt be, 's talán a' Musikát is ő, mert Apolló fija volt.

³⁵ Csurgónn supplens Professor volt, és ditséretesen folytatta hivatalát.

³⁶ A' mi misantropia látott lenni *Csokonaiban*, az valóságos nyavalya volt; a' miatt vonta el magát néha; egyébaránt ő átaljában ember-barát volt.

³⁷ Sacra manū, patriosque Penates Aen: 2:717. Ilium in Italiam portans 1:68. [„Házunk szentjeit, isteneink, apa, tartsd te magadnál,” Aen. II, 217. „Ílium úszik, nézd, tyrrhén vizen, óh, a gyűlöltek, / isteneik-kel im Ítaliát igyekezve elérni.” Aen. I, 67–68.]

A vers – Csokonai Józsefné kérésével megegyezően – lokális emlékhelyeket jelölt ki, és azokat a helyszíneket és eseményeket idézte fel, amelyek Csokonai számára meghatározóak voltak Somogyi tartózkodása idején. Tehát a saját, lokális értelmezését adta a Csokonai-kultusznak, Csokonai életének helyhez köthető eseményeit sorolva fel. Olvashatunk itt utalást a Széchenyihez szóló üdvözlőversre, a Czindery Pál halálára írt versre, utalást arra, hogy Horváth Ádám – szabadkőműves néven Arion – költöztette át a varasdi szabadkőműves páholyt Egerszegre, utalást Csokonai *Amaryllis*-kötetére.³⁸ Ahol a versben az szerepel, hogy „Egy új épült oskolában Apolló terhét vitted”, ott jegyzet magyarázza Csokonai csurgói professzorságát. Az Árkádia-vita során sértődésre és félreértésre adott okot a mizantrópia és a cinizmus fogalmának félreértelmezése.³⁹ Horváth a mizantrópia jelentésének magyarázatokor Csokonai filantróp természetét emelte ki. Az „emberszerető szív”-hez fűzött jegyzetben leírta, hogy ami mizantrópiának tűnt Csokonaiban, annak oka betegsége volt, s általában az emberek és a közösség szeretete volt rá jellemző.

Az olvasó azoknak a magyar városoknak görög tartománybeli megfelelőit kapja, amelyek a panteonba emelt nagyságok lakhelyei voltak. Az Árkádiához fűzött jegyzet igen érdekes, és érdemes részletesebben kitérni rá, hiszen Árkádiát – a Görög tartományokat nem sértő hasonlítás szerint – éppen Somogyban helyezi el a szerző.

Ha a' régi Görög Ország' tartományai 's városai fekvése szerint sértő hasonlítás nélkül akarjuk el nevezni Hazánk' vidékeit, *Euboea* (Euboja) lessz Erdely. *Attica*, Debreczen, *Thebe* (Thébe) Kassa' vidéke, *Megara* Patak; *Argolis* (Argolisz) Buda Pest, *Elis* (Élisz) Zala, *Messzena* a' Horváth vidék. Somognak jut Arkadia: van is itt makk elég, ha úgy tetszik Artemidorusnak: számár ugyan kevés, de ló sok van és számos jóra való Ménesek.

Van tehát egy olyan nézőpont – és az általa alakított érvekészlet –, amely az Árkádia-perhez szintén a lokalitásból, de egy másféle lokalitásból, Széphalom és Debrecen pozícióján túlról szól hozzá. A versben alighanem izgalmas határhelyzetet láthatunk az Árkádia-értelmezéseket illetően. A megszólaló pozíciója kívül van a közvetlen földrajzi érintettségén. De mégis érintettje a vitának, hiszen Csokonait és a magyar irodalmat illetően van mit mondania. Az ország tájolasát illető érv csak egy érv az érvek sorában. A vers és a hozzá fűzött kommentárok szerint Árkádia nem kizárólagos hely, máshová is elhelyezhető, mint Debrecen. Így Horváth Ádám – és Sárközy István – tompították a vitát, dicsőnek beállítva az Árkádiához tartozást. Nem mélyítették tovább a konfliktust, hanem egy új értelmezést adtak, más álláspontból szóltak hozzá az Árkádia-perhez; és bár érvük implicit érv, a hozzászólás egyértelmű álláspontot fejez ki a Csokonai sírját illető vitában. A vers azért is áll határhelyzetben, mert beszélője

³⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Amaryllis: Idyllium Schraud kir. tanácsosné halálára*, Pest, Trattner, 1803.

³⁹ Lásd Borbély Szilárd tanulmányát egészében: BORBÉLY, „Nyugszol a' nyárfáknak...”, 90–116.

Csokonaival egykorú szemtanú, de egyszerre a kultusz alakítója is. A vers zárlatában visszatér a panteonkép, amely immár a nemzetnek a magyarok emlékezetét őrző funkciójával egészül ki:

’S tsak harminczkét esztendeig éljen e Csokonay?
Kinek illy kevés ideig tündöklött virtusai
Százakat érdemlenének – ’s másként is a’ szünetlen-
Munkás eleven elmének el múlni lehetetlen.

Jer hát jer! végy halhatatlan árnyék! helyt sir boltomban
Koszorúd hervadhatatlan marad Pantheumomban.
Ide le a’ menykő se hat⁴⁰ méjj kriptá. – sem olvasztó
Tűz az arnyéknak nem árthat; sem a’ mindent apasztó-
Régiség meg nem semmisít: ’s míg magyarul beszélnek,
A’ magyarok, mind, a’ kik’ itt előttem álnak, élnek.

Horváth és Sárközy teljesítették Csokonai Józsefné kérését: ha nem is elbeszélő formában, de megírták Csokonai somogyi tartózkodásának emlékét. És ezen túlmenően állást foglaltak az Árkádia-perben. Csokonai helyi élményeit írták meg, ugyanakkor a felsorolt Csokonai-émlékeket a kultusz szintjére emelték, valamint a görög és magyar tartományok párhuzamával Somogynak is komoly jelentőséget adtak. Eszerint a jelentés szerint az Árkádiában-lét az irodalomban-létet jelenti, s ezt az irodalmat a versbeszélő számára a barátok, földrajzilag Somogy, és nem utolsósorban maga a lírai én képviseli. A vers egyként kezeli Csokonait mint személyt, illetve Csokonait mint költőt. Az életesemények leírása immár kultikus jelentésűnek tűnik fel. Horváth elvégezte a feladatot, költői távlatot adott az emlékműállításnak. Verse határozott állítást fogalmaz meg a monumentumállítás kapcsán. Bár végig egy virtuális monumentum terét építette, álláspontja kiviláglik a vers kontextusából, úgy is, hogy explicit módon nem hivatkozik a tervezett debreceni Csokonai-émlékműre. Az oszlop metaforájával a költészet országát is szimbolikus szintre emelte, megmutatva, hogy szerinte hol található a Magyar Árkádia – ezzel az „Et in Arcadia ego” felirat szó szerinti, szövegszerű és szimbolikus értelmezését is erősítve.

⁴⁰ Qvod Nec Jovis ira nec ignes, nec poterit ferrum nec edax abolere vetustas. Metam: conclus[io]. [„Íme, a művem kész, mit sem Jupiter dühödése / Sem tűz, vas, se falánk nagy idő soha nem töröl el már.” Metam. 15, 871–872. OVIDIUS, *Átváltozások*, ford. DEVECSERI Gábor, Budapest, Magyar Helikon, 1964.

MÉSZÁROS GÁBOR
tudományos munkatárs
Eötvös Loránd Tudományegyetem
meszaros.gabor@btk.elte.hu

Arcadia in Somogy: A Poem by Ádám Horváth about Csokonai's Tombstone

Abstract: The paper analyses a poem entitled *The Tomb of Mihály Csokonai Vitéz*. The work was published anonymously, but the poem was written by Ádám Pálóczi Horváth (1760–1820), a close friend of Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805) and is an under-analyzed poetic commentary on the early cult of Csokonai. The paper analyses an unknown text variant from Horváth Pálóczi's collection of poems. The poem is linked to the 1806 Arcadia trial, surrounding Csokonai's tomb in Debrecen. It is a commentary on the controversy from the point of view of a friend, and thus an important element of the cult of Csokonai from a Debrecen perspective. It designates a local memorial site and lists the places, the persons and the events that were significant for Csokonai during his stay in Somogy County.

Keywords: 18th and 19th century poetry, Arcadia, Enlightenment, occasional poetry, pantheon

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/129-142.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

TÓTH ORSOLYA
„Mint Hubai”

A Csokonai-imitáció típusai Hubay Miklós költészetében

Hubay Miklós és Csokonai költészetének összevetésére a magyar kritika történetének egyik kanonikus szövegében láthatunk példát: „Rec. azt hiszi, hogy nem az dicsértetik igazán, akinek hibái is vakon imádtatnak. Az, a ki úgy tiszteli Cs[okonai]t mint Hubai, meggyalázza őtet, az, a ki úgy tiszteli Berzsenyit mint Hoblik nem méltó azon nagy költőnek szellemét felfogni”¹ – írja Kölcsey 1817-ben, a Csokonai-bírálatban. A recenzió vélhetően arra a klasszikus quintilianusi intelemre épít, hogy imitáció során ki kell választani a megfelelő mintákat, s még a legkiválóbb szerzőtől sem vehetünk át bármit. Ugyanis gyakran megesik, hogy a költők éppen „a gyengébben sikerült részeket utánozzák (mert azt nem olyan nehéz), s ha a nagyok gyarláságait ellesték, azt hiszik, máris szerfölött hasonlónak rájuk”.²

A kettős hasonlat egyik eleme a Berzsenyivel összevetett Hoblik Márton, akinek első és egyetlen lírai kötete 1814-ben jelent meg, s az ekkor mindössze 22 éves szerző Kölcsey Csokonai-kritikája nyomán Berzsenyi követőként jelent meg a magyar irodalom történetében. A részletesebb vizsgálódások azonban azt mutatják, hogy kortárs kritika nem szűkítette egyetlen szerzőre Hoblik lehetséges mintáinak körét. Toldy irodalomtörténetében kezdődik el a Berzsenyi-referencia kizárólagos dominanciája. A szerző irodalmi pályafutása e kötettel nem szakadt félbe teljesen, bár irodalmi műveinek egy része kéziratban maradt.³ Megnyílik ugyanakkor egy másik pálya lehetősége: az Akadémia levelező tagjaként az eszéki sajtóra ügyelt „könyvészeti tekintetben”, az ő feladata volt a szerb és horvát munkák ismertetése.⁴ A Tudományos Gyűjtemény számára tanulmányt írt Verőce vármegyéről, a Tudománytárban pedig a helyi népszokásokról számolt be.⁵

A hasonlat másik eleme, a Csokonai túlzott tisztelete miatt elmarasztalt Hubay Miklós, aki 1817-ben egyetlen lírai kötet szerzőjeként volt ismert, soha többé nem publikált. Költészetéhez többnyire negatív kritikai értéktétel társult, ám a kortárs recepció itt sem volt egységes annak megítélésében, hogy Hubay számára Csokonai-e

¹ KÖLCSEY Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály' munkájának kritikai megítélések* = K. F., *Irodalmi kritikák és esztétikai írások. I. 1808–1823*, s. a. r. GYAPAY László, Budapest, Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 40.

² M. Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattana tizenkét könyvben*, ford. PRÁCSEY ANTAL, Budapest, Franklin Társulat, 1921, II, 326.

³ PÉTERFI Mária, *Hoblik Márton élete és munkássága (1791-1845)*, Budapest, szerzői kiadás, 1937, 7–30.

⁴ TOLDY Ferenc, *Gyászbeszéd Hoblik Márton felett* = T. F. *Irodalmi beszédei*, kiad. BAJZA József, Pozsony, 1847, 130–133.

⁵ HOBLIK Márton, *Verőcze Vármegye Ismerete*, Tudományos Gyűjtemény, 1832/2, 3–44; HOBLIK Márton, *Lakodalmi szokások Verőcze vármegye felső vidékein*, Tudománytár, 1839/5, 233–251.

a(z egyetlen) mintaszerző. A továbbiakban azt mutatom be, hogy a kortárs kritika és az irodalomtörténet-írás miként értékelte a kötetet, majd pedig azt vizsgálom, hogy Hubay költészetében milyen Csokonai párhuzamokat lelhetünk fel.

Hubay kortárs fogadtatása

„[E]ggy Recenziót készítek ezen sajtó alatt levő könyvre: H. Hubai Miklós' költeményes Munkái Pesten 1809. – Pataki productum! Szemtelenség a' mit elkövet Csokonaival. Egész darabok vannak kilopva daljaiból”⁶ – írja Szemere Pál 1809 februárjában Kazinczy Ferencnek. Bár a levél alapján nem világos, hogy Szemere pontosan milyen formában találkozott a corpussal, de itt merül fel először imitáció minősített esete, a plágium lehetősége. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Szemere kritikája sem publikált, sem kéziratos változatban nem ismert.

Kovács Géza a Hubay-család birtokában lévő és a Nemzeti Múzeumban található Hubay-kötet alapján pontosította a versek megjelenésének feltételezhető dátumát. Az előbbin az 1809-es, az utóbbin az 1810-es évszám szerepel, ám nem beszélhetünk második kiadásról, mivel még a nyomdahibák és a lapszámozási tévedések is megegyeznek. Kovács azt valószínűsíti, hogy 1810-ben a megmaradt példányokat kötötték be újra.⁷

Hubay kötetének élén egy metszet áll, amely képaláírás szerint az első könyv második versének, *A tavaszi reggelnek* az illusztrációjaként fogható fel:

az erdőn sipoló Pásztorhoz
Cloé egy kikirts koszorút hoz
Azzal ölébe sompolyog.⁸

A metszeten a fa tövében ülő, furulyázó pásztort éppen megkoszorúzó Cloét látjuk, ám maga az idézet utal az erotikát sem nélkülöző folytatásra. A képi és szöveges peritextus egyszerre alapozza meg a kötetben megjelenő szerelmi dalköltészet és idillköltészet világát. Ezt követően a fiktív baráthoz szóló ajánlás a virág-metaforára épít, e szerint a kötet a „tavaszi zsengek” közé tartozik. Hubay a benevolentia elnyerése érdekében kihasználja az aetas toposzára támaszkodó érvelést: „Ha valaki merészségre magyarázná, hogy ifjúi tüzem, a' mikor a' Hazának ezen elmém első zsengeit bémutatom, még azok között talám tökéletlen darabokat-is hagyott, ám lássák, én tzéлом elérem, ha legkisebb

⁶ Szemere Pál – Kazinczy Ferencnek, 1809. február utolsó napján = KAZINCZY Ferencz levelezése VI. (1808. július 1. – 1809. szeptember 30.), s. a. r. VÁCZY János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1895, 257. (A továbbiakban: KazLev, kötetszám/levélszám)

⁷ Kovács Géza, *Kazinczy egyik epigrammájához*, Fiumei m. kir. áll. főgimn. ért., 1915, 24.

⁸ H. HUBAY Miklós' *Költeményes munkái*, Pest, Trattner Mátyás, 1810, 14.

részetskébe használhatók-is ezzel a Magyar Literatúrának.”⁹ A kötet kiadása hazafias tett, célja a „nyelv pallérozása”, s ennek eszköze a poézis. Az előljáró beszéd olyan kontextust teremt, amely szerint minden magyar nyelven született (költői) alkotás elismerésre méltó, s ez bizonyosan szemben áll Kazinczy és Kölcsey minőségi kritériumokat hangoztató¹⁰ költészetfelfogásával. Az előszó a versificatio sajátosságait is említi: a versek két kivétellel „[r]ithmusokban, vagy cadentiás versekben vagynak”, s ezt elsősorban női olvasóközönség elvárásával igazolja. A lezárás ismét az aetas toposzára épít: „Az Idő az, a mely betset szerez a' munkának, s a' háládatos Maradék ítél tsak, századok lefolytával, minden részre hajlás nélkül elhunyt Öseinek érdemeiről.”¹¹ Az előszó végül az érzékeny szívüként megnevezett mintaolvasójától búcsúzik.

A kötet a műfaji elrendezés alapján három könyvre tagolódik: az első és a második énekek és ódák gyűjteménye, a harmadik (önálló mottóval és előszóval ellátva) idilleket tartalmaz. Az első könyv élén álló mottó Horatius IV. 2. ódájából származik. Kovács Géza figyelt fel arra, hogy a citátum részben megegyezik a Csokonai *Anakreoni dalok* című kötete előtt álló mottóval.¹²

Az első két könyv egymáshoz való viszonyát a szimmetria és az ellentét határozza meg. Az elsőben olvasható *A' tavaszi reggel*-re a másodikban *A' tavaszi Est* felel, az *Első május* (Jacques de Ranchin dalának fordítása) és a *Májusi dall* párhuzamba állítható a második kötetben olvasható *Az őszi reggel* és *A' hanyatló ős* című évszak- és napszak-versekkel. A szerelmi költészet narratívája felől a *Laura* a második kötetben olvasható *Laura sír halmán* párdarabjának tekinthető. A harmadik könyv az *Idylliumok*, amelynek Vergiliustól származó mottója megegyezik a Csokonai-idill mottójával,¹³ a hozzá kapcsolt jegyzés előzményként Csokonai első, eredeti idillyumára hivatkozik. Hubay a saját művét „tsak nem első eredeti” próbálkozásnak tartja a műfajban.

⁹ Uo., V.

¹⁰ Erről bővebben lásd BÍRÓ Ferenc, *Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés = Ragyogni és munkálni: Kultúratanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 16.

¹¹ HUBAY, VIII.

¹² Hubay: „Operosa parvus / Carmina fingo Horatius, Ódák, IV. 2. Csokonai: *Anakreoni dalok*, „Apis Matinae/More modoque.”

„– – – ego, apis Matinae

More modoque,

Grata carpentis thyma per laborem

Plurimum circa nemus, uvidique

Tiburis ripas, operosa parvus

Carmina fingo.” L. IV. Od. 2. HORATIUS, Ódák, IV, 2, 28.

„én a matinusi méhnek / Követve szokását, fáradok sokat. / Mint az száll serényen virágról-virágra, / Gyűjtögetve mézét, úgy én Tiburom / Árnyas ligetét és patakjait járva, Fáradozva szerzem gyöngé, kis dalom. HORATIUS, *Dircei Hattyú, matinusi méh, Julius Antonius*hoz = HORATIUS költeményei: Ódák és epódusok, ford. CSENGERY János, Szeged, Délmagyarország, 1922, 142.

¹³ Prima Syracosio dignata est ludere versu / Nostra, nec erubuit silvas habitare Thalia. (*Ecl.* VI, 1–2) „Ő, ki syracúsai zenét lantján legelőször / csalt ki, csaltiban nem szégyellt soha lakni Thaliám”. (Lakatos István fordítása.)

Szemere csak 1810 májusában küldi el Kazinczynak a Trattnernél megjelent kötetet, s ekkor említi a „Kultsár Leveleiben” olvasható „rettenetes magasztalást”.¹⁴ A Hazai’s Külföldi Tudósításokban olvasható rövid írás könyvajánlóként értelmezhető. A borítóra és a metszetre történő utalás azt sejteti, hogy a kötet könyvtárgyként is szemrevételeztetett, a művek jellemzője pedig a „kellemetes előadás”. A befogadóra tett hatása szerint célja az „érzékenység táplálása” és az „ártatlan mulatság”, mely különösen az idillek olvasásának köszönhető.¹⁵ Feltűnő lehet, hogy az olvasási javaslat ellentétes a Hubay-kötet első előszavában megfogalmazódó céllal, s némiképp az idillek előszavához alkalmazkodva az utile helyett a dulce-ra helyezi a hangsúlyt.

Kazinczy 1810 júniusában recenzió írására készül a Hubay-kötetről, s Horváth Istvánon keresztül kér pontosabb információt Szemerétől, akinek szóbeli közlésére hivatkozik: „valami comiculai lopdosás formát” mondott.¹⁶ Döbrentei az idillköltőkről készülő tanulmánya kapcsán jegyzi meg, hogy „Hubai csupa követője Gesznernek. Sajnálom, hogy velek nem várt, míg Original Wendungot nem adott volna darabjainak”.¹⁷ Megjegyzése arra utal, hogy ez az imitáció-típus a költői iskola szintjén még elfogadható lehetett volna. Kazinczy válaszelevele szerint viszont Hubay „fertelmes plagiárius”, ám a megjelölés nem a Csokonai-, hanem a Gessner-párhuzamra vonatkozik.¹⁸ Egy évvel később egy másik referencia is felbukkan, s ez vélhetően a költői termés minőségét érinti. Szentgyörgyinek arról ír, hogy Hubay költészete „olgy irtóztató, hogy Baranyi László sem írt bolondabbakat”.¹⁹

1811-ben Kazinczy rövid, német nyelvű recenziója már az első mondatában igazi kontármunkának nevezi a kötetet, amelyet az előtte álló metszet színvonala is minősít. A kritikus értékítéletét nem követik érvek. Hubay nem tud sem ajánlást, sem előszót írni, sem rímelni, sem skandálni nem képes, sem a hangzatos kifejezések (rauschende Wörter), sem az édeskés frázisok (süssliche Phrasen), amelyeket a szerző innen-onnan összeszedetett nem teszik költővé. Ez utóbbi részben arra utalhat, hogy bár Kazinczy érzékel reminiscenciákat, de nem köti azokat egyetlen szerzőhöz. Az idillek esetében azonban itt is megjelenik a Gessner-plágium vádja. Hiszen Gessner alkotásait darabokra szedte, az idill egyik felét a másikhoz illesztette, csak azért, hogy (lásd az *Idillek* előszavát) magát eredeti idillköltőnek nevezhesse. Kazinczyt nagy valószínűséggel jobban zavarta az idillek előszavában deklarált eredetiség ténye, mint maga az eljárás. Ezt követően Hubay biográfiájára vonatkozó állítást tesz: Hubay Gömör megyében élő ügyvéd. A recenzió korábbi, Rummy Károly Györgynek küldött változata egy lényeges ponton tér el a folyóiratközléstől. Ebben utolsó előtti mondat így szól: „Um so unverzeihlicher der Muthwille, der selbst bey einem unreifen Knaben zu übersehen wäre.” A kézirat

¹⁴ Szemere Pál – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1810. május = KazLev, 7/1761, 484.

¹⁵ Hubay Miklós *Költményes Munkái*, Hazai’s Külföldi Tudósítások, 1810/39, 318.

¹⁶ Kazinczy Ferenc – Horvát Istvánnak, Széphalom, 1810. június 1. = KazLev, 7/1763, 487.

¹⁷ Döbrentei Gábor – Kazinczy Ferencnek, Bonyha, 1811. június 19. = KazLev, 8/2020, 581.

¹⁸ Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1811. július 6. = KazLev, 9/2035, 3.

¹⁹ Kazinczy Ferenc – Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom 1811. április 12. = KazLev, 8/1985, 456.

alapján sem dönthető el egyértelműen, hogy Kazinczy egyszerűen nyelvtani hibát vét, vagy véletlenül maradt ki a „nicht” a mondat szerkezetéből. Az előbbi esetben úgy értelmezhetjük, hogy egy éretlen fiúcska esetében mindez megbocsátható, a második, s leginkább valószínűsíthető változat szerint viszont éppen az ellenkezője igaz: mindez egy éretlen fiúcskának *sem* lenne megbocsátható.²⁰ A kritikát Horatius *Ars poeticájából* vett, szentenciaként használt idézet zárja „Non satis adparet, cur versus facitet”,²¹ azaz nem világos, hogy a szerző miért farag verseket.²²

Kazinczy recenziója párhuzamba állítható a *Lukai* (korábbi változatában *Subai*) című, 1810-ben keletkezett epigrammájával. Mint Kis Jánosnak megírja, erre „eggy boldogtalan Hubai Miklós nevű Calvinista deákból Prókátorrá lett emberke adott Originált”.²³ Az epigramma *Tövisek és Virágok*ban olvasható variánsának első három sora nyelvi-stiláris, illetve metrikai kifogásokra utal. Az utolsó két sor a műfaji, tematikus jellegzetességeket emel ki: a „Phoebust kiáltozod” utalás az alkalmi költészet műsához fohászkodó, jellegzetes fordulatra,²⁴ a „Csók és bor éneked” pedig az anakreoni hagyományra. Az epigrammába tömörített „anti-ars poetica”²⁵ lezárása a csattanóban ismétli meg a tagadó értelmű epiforát:²⁶ „Mi híjod: Értem én! Poéta nem vagy!”

A kritikai kiadás megjegyzi, hogy a mű címeként szereplő *Subai* név csak egy betűvel tér el a Hubaitól, ezért Kazinczy *Lukaira* változatta. A *Subai* című, Kis Jánosnak elküldött változatban az első három sorhoz fűzött megjegyzés (rauschende Wörter / Reime / Metrische Verse) szó szerint visszaköszön a Hubayról szóló recenzióból, éppúgy, ahogyan a végkövetkeztetés. Ugyanakkor Kazinczy magyarázata (vagy a recenzió ismerete) nélkül az epigramma egyik változata sem olvasható kifejezetten a Hubay költészetének kritikájaként. Kazinczy kifogásai általánosíthatók, s ez is volt a célja:

Lukaimat (a' Tövisek ben) eggy általam szívesen tisztelt Férjfi magára vette,
Talán sugdosóji voltak. Vitkovics nála vala Bécsben, és meggyőzte a' felől,
hogy az egészen más és nem ő. Az a' *más* ki volna nevezve, ha méltó volna,

²⁰ „Hubay ist Advocat, und lebt in dem Gömörer Comitatus. Um so unverzeihlicher der Muthwille, der selbst bey einem unreifen Knaben [nicht] zu übersehen wäre. Non satis adparet, cur versus facitet.” Kazinczy Ferenc – Rumi Károly Györgynek, Széphalom, 1811. február 2. = *KazLev*, 8/1943, 340. Eredeti: MTA KIK, Kt, M. Ir. Lev. 4r. 115. A német szöveg értelmezésében nyújtott segítségéért V. Horváth Károlynak tartozom köszönettel.

²¹ „Nec satis adparet, cur versus facitet...” HORATIUS, *Ars poetica*, 470.

²² [KAZINCZY Ferenc], *Pesth, bey Trattner: H. (Hubai) Hubay Miklós' költeményes Munkái, (Munkái).* *Poetische Werke von Nicolaus Hubay von Huba*, 1809. in 8, S. 163, Mit einem Kupfer, *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume*, 1811/ 4, 65–66.

²³ Kazinczy Ferenc – Kis Jánosnak, Széphalom, 1810. október 29. = *KazLev*, 8/1860, 146.

²⁴ KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (Kazinczy Ferenc Művei), II, 453.

²⁵ GERGYE László, *Kazinczy költészetesztétikája (A Tövisek és Virágokról)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1995/2, 156.

²⁶ A vers szerkezetéről lásd SZIKSZAINÉ NAGY Irma, *Kazinczy-epigrammák stíluszervezése = Ragyogni és munkálni*, 60–61.

hogy egy nyíl által megtiszteltessék, mert én *sicárius* nem vagyok, 's szembe kelek azzal a' kit bánthanom kell. Minthogy nem vala érdemes hogy neve az Epigramma előtt álljon, nem ötet, hanem minden rossz, de cifra szókkal 's képekkel bujálkodó Poétát bántottam az Epigrammával, reá többé nem is czélozván

– írja Pápay Sámuelnek.²⁷

Hubay recepciójának következő állomása a korábban említett Kölcsey-recenzió, amelynek Hubayra és Hoblikra vonatkozó utalása 1826-ban Bajza József és Toldy Ferenc levelezésében is visszaköszön. Toldy (Kölcsey nevének említése nélkül) az imitáció elítélendő gyakorlatát köti Hubayhoz és Hoblikhoz, amikor a mintakövetés különböző formáinak distinkcióját javasolja Bajzának: „én azt reményleném hogy te az én követésem alatt nem érted azt a bánásmódot, melyet az a kettő űzött, ki Vitézt és Berzsenyit követte”.²⁸

A Kölcsey-utalás 1829-ben, a Felső Magyar-Országi Minervában olvasható kritikában is visszatér. Valószínűleg Toldy Ferenc volt a szerzője²⁹ annak a Császár Ferencről szóló bírálatnak,³⁰ amelyben a recensens „majmolás dühe”-ként emlegetett jelenségről beszél. Azért ostorozza e költői gyakorlatot, mert (vissza)hatása a minának tekintett művekre is kiterjed, ezeket is „meguntatja az Olvasók nagy részével”, épp ezért a kortárs kritikának kötelessége fellépni ez ellen. A Kölcsey-recenzió idézett részlete ezt a funkciót látta volna el, ám sajnos sikertelenül: „Fajdalom! El nem rez-zenték' a mímelők seregét!”³¹ A „majmoló” tehát, éppúgy, mint az epigon, vulgarizál és így veszélyezteti az eredeti értékeit, lejárhatja a mintaszerző által használt poétikai eljárásokat. Ezért lehet majd az epigonizmus elleni felszólalás később is komolyan veendő kritikus feladat.³²

Toldy Ferenc a magyar irodalomtörténet 1808 és 1830 közötti szakaszát tárgyalva Hoblikot és Hubayt a figyelmet nem érdemlő szolgai utánzók között említi, s nem csak megismétli, hanem folytatja is a Kölcsey-kritika névsorát. E szerint Sebestyén [Gábor] Himfy, Ponori Thewrewk József Kazinczy, Makáry [György] pedig Kisfaludy Károly szolgai utánzója.³³ A szolgai utánzók nyilvánvalóan sértik az eredetiség normáját, említésük a mintaszerző kanonikus pozíciójának kijelölését és megerősítését szolgálja.

²⁷ Kazinczy Ferenc – Pápay Sámuelnek, Széphalom, 1811. augusztus 11. = KazLev, 9/2052, 50.

²⁸ Toldy Ferenc – Bajza Józsefnek, Pest, 1826. december 11. = *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Budapest, Akadémiai, 1969, 363.

²⁹ TÓTH Orsolya, „Mint Hoblik”: *Esettanulmány egy Berzsenyi-epigonról*, *Literatura*, 2013/4, 353.

³⁰ *Kemendvár. Rege öt énekben. Irta Császár Ferenc*, Felső Magyar-Országi Minerva, 1828. december, 1996.

³¹ *Uo.*

³² SZOLLÁTH Dávid, *Ady-epigonizmus a korai József Attila-lírában és környezetében*, *Literatura*, 2006/4, 470–471.

³³ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, Budapest, Athenaeum, 1873, II, 26.

A 20. század elején a magyar kritika történetét tanulmányozó Császár Elemér viszont nem Kölcsey, hanem Kazinczy kritikája kapcsán írja, hogy a széphalmi mester „Hubay Miklós verseit dorongolja le, kegyetlenül, de méltán”³⁴ A tét e szerint igen nagy, legalábbis erre utal a kritikai aktust a testi fenytés világával összekapcsoló metafora.

A 19. századi recepció alapján az látható, hogy a Csokonai- párhuzam nem kizárólagos, legalább ilyen erős a Gessner-plágium/utánzás vádja. Ugyanakkor Hubay megítélésakor jórészt a Kölcsey-recenzió megállapításai öröklődnek tovább. Az, hogy Hubay rossz költő, Gessner illetve Csokonai-utánzó, láthatóan nem szorul részletesebb argumentációra. Ennek igénye a 20. század első harmadában merül fel, méghozzá egyszerre két tanulmányban is.

Hubay és Csokonai

Alszeghy Zsolt írása a cím szerint Csokonai és Hubay szövegeinek kapcsolatát vizsgálja, ugyanakkor a Gessner-imitáció kérdése kapcsán is új értelmezési lehetőséget vet fel. A szerző egyrészt összeveti Gessner és Hubay idilljeit, regisztrálja a párhuzamokat. Másrészt viszont arra irányítja a figyelmet, hogy mi (ki) hiányzik az idillekhez illesztett Hubay-féle előszóból. A Hubay által jegyzett előszó ugyanis a magyar minták között megemlíti Csokonait (a kötetben egyébként kizárólag itt hivatkozik rá), nem beszél viszont a fordításokról, így Kazinczy Gessner-fordításáról sem. Alszeghy feltételezése szerint Kazinczy szigorú megítélésében ez is szerepet játszik.³⁵

Csokonai és Hubay költészetének összehasonlításakor a szövegimitáció és a stílusimitáció jelenségére is hoz példát. Az előbbire példa a *Dorottya panasza* (H. II. 18.), valamint Csokonai *A' Dorottya Kínjai* (Ódák, II. 6.) párhuzama, amely meglátása szerint a Csokonai-mű ügyetlen követése. Hubay *Butsú-vétel* (H. I. 26.) című verse és a *Habozás* (Lilla, XLV.) összevetésekor azonban a közös minta lehetősége is felmerül. Galamb Sándor felvetésére támaszkodva jelzi, hogy Csokonai mintája egy népdal lehetett, Hubay mintája viszont éppúgy lehetett a népdal, mint a Csokonai-vers, esetleg mindkettő.³⁶ Érdemes a kezdősorokat mindhárom variációban idézni:

Csokonai:

Itt hagynám én ezt a' Várost, ha lehetne,
Ha engemet **az én Lillám** nem szeretne.³⁷

³⁴ CSÁSZÁR Elemér, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*, Budapest, Pallas, 1925, 38.

³⁵ ALSZEGHY Zsolt, *Csokonai és Hubay*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1915/2, 153.

³⁶ Uo.; Lásd még: GALAMB Sándor, *A magyar népdal hatása műköltészetünkre*, Pálóczi Horváth Ádámtól Petőfig, Budapest, Stephaneum, 1907, 20.

³⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Habozás = Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs TÓTH Barna.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_verse_0440_k (Letöltés ideje: 2024. szeptember 14. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.)

Hubay:

Itt hagynám én ezt a várost, ha lehetne,
Ha engemet **barna leány** nem szeretne.

[Erdélyi]

Itt hagynám én ezt a várost,
Ha lehetne,
Ha engem **egy szőke leány**
Nem szeretne.³⁸

Vagyis Hubay variánsa közelebb áll a népdalhoz, ám akár kapcsolódhat ahhoz a közköltészeti hagyományhoz is, amelynek egyik jellemzője az, hogy általánosít, s a Csokonai-versekben a Lilla nevet kincsemre vagy rózsámra cseréli.³⁹ Másutt viszont azt látjuk, hogy a mulandó szépséget és szerelmet megéneklő, *Az ifjúságról, Lillához* (H. II. XXI.) című versében Hubay felhasználja a Csokonai-kompozícióból jól ismert női nevet.

A szövegimitáció példái közé tartozik a sorátvétel, amelyre Alszeghy az I. könyv 11., 22. és a II. könyv 22. darabjánál lát példát. Ezek közül az *Engedelem kérés* (H. I. 11.) Csokonai *Megkövetését* (Lilla, I. XIX.) imitálja, s ez az egyetlen, amelyet sikeres átdolgozásnak tekint. Hasonló párhuzamot fedez fel az *Egy házasságnak akaró kavallér* (H. II. 22.) és az *Egy fiatal házassulandónak habozása* (Ódák, II. X.), illetve az *Egy szerelmes mentsége* (H. II. XIX.) között. A szövegimitáció mellett itt Csokonai „nyílt őszinteségét” veszi át a szerző.⁴⁰

A Hubay és Csokonai kapcsolatát vizsgáló szakirodalom rendszerint Alszeghy Zsolt cikkére hivatkozik, mint a legteljesebb, szövegpárhuzamokat is vizsgáló tanulmányra. Ugyanebben az évben azonban megjelent egy másik írás, amely ennél sokkal részletesebb volt, ám sem a címadás, sem a megjelenés helye nem kedvezett a tudományos „túlélésnek”.⁴¹ Kovács Géza munkáját két évvel később maga Alszeghy Zsolt szemlélte az Egyetemes Philológiai Közönyben, aki szerint az értekezés „rendszeres vizsgálódást nyújt”, s Hubayra vonatkozólag általa „minden kérdés megoldódik”.⁴²

Kovács Géza, a fiúmei gimnázium tanára a tanulmány első felében részben a Hubay Páltól kapott adatok segítségével egészítette ki Hubay Miklós meglehetősen

³⁸ *Népdalok és mondák*, kiad. ERDÉLYI János, Pesten, Magyar Mihálynál, 1847, II, 74.

³⁹ CSÖRSZ Rumen István, *Csokonai közkézen, avagy egy költő kéziratok toplistája* = „S végre mivé leszel?": *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Budapest, Ráció, 2007, 280.

⁴⁰ ALSZEGHY, 153–154.

⁴¹ KOVÁCS, 23–39.

⁴² ALSZEGHY Zsolt, Kovács Géza: *Kazinczy egyik epigrammájához*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1917/9–10, 681.

töredékes életrajzát.⁴³ E szerint Hubói Hubay Miklós 1785. október 26-án született (a mai Szlovákiában található) Hubón, Hubay Miklós és Lőkös Julianna gyermekeként. Kezdetben Rajk András, miskolci gimnáziumi conlector tanította logikára és ékes-szólásra. 1800 és 1805 között sárospataki diák volt, majd 1806-ban Lőcsén egyháztörténetet tanult. 1807-ben tért vissza Sárospatakra, ahol jogot hallgatott. Ezt követte a joggyakorlat, majd – ahogyan Kazinczy recenziójából tudjuk – Gömör vármegyei ügyvédként praktizált, 1820-ban Gelei Eszterrel kötött házasságának anyakönyvi bejegyzése szerint táblabíró volt. 1915-ben még megvoltak az 1810-től 1852-ig készített vegyes feljegyzései, amelyben gazdasági vagy gyógyítással kapcsolatos jótanácsokat jegyzett fel és értékelt, illetve összeállította a Hubay család genealógiáját. A család segítségével Hubay könyvtárának egyes darabjai is rekonstruálhatóak voltak.⁴⁴ Hubay Miklós 1854. augusztus 2-án hunyt el Hubón.⁴⁵

A verseskötet részletes vizsgálata során Kovács Géza felhívja a figyelmet a nyelvújítási szavak használatára, ami azért lehet lényeges, mert például az ún. *nőstényítés* Folnesicstől átvett módszere meghatározó lehetett Kazinczy kritikai ítélete szempontjából éppúgy, mint a soráthajlás gyakori alkalmazása.

A stílusimitáció szintjén a Csokonai-féle ódai hang és stílus utánzását regisztrálja, illetve tartja sikertelennek, valamint párhuzamot lát a bordalok csoportja és az *Anakreoni dalok*, illetve Hubay szerelmi költészete és a *Lilla* III. könyvének darabjai között. Hubay kötetnyitó verse, a *Hívás a múzsákkal-való barátságra* és a *Lilla*-kötet második darabja, *Az én Poézisom' természete* között szintén kapcsolódást érzékel, bár ez kimerül a víg kedélyt alapelemének tekintő költészet regisztrációjában. Kovács párhuzamot lát *A' tavaszi reggel* (H. I. 2),⁴⁶ illetve Csokonai *Dafnis Hajnalkor* (*Ódák*, I. XXI.) című műve között, ahol az azonos téma mellett két egyezésre is felhívja a figyelmet: „madarak kontzertjei” és a „mord (éj)”. Bár a két kifejezés több Csokonai versben is felbukkan,⁴⁷ mégsem tekinthető Csokonai állandó stíluselemének. Feltűnő lehet viszont Hubaynál a „mord komorság” kifejezésben megjelenő redundancia.

Csokonai:

– SZÉP Hajnal! emeld fel földünk felett
Az egek alatt tündöklő szent fáklyádat;
Bársonyban idvezli majd Napkelet
Az aranyozott felhők közt szűz ortzádat.

⁴³ Szinyei Hubayval kapcsolatban csupán a verseskötet megjelenését és Kazinczy recenziójának bibliográfiai adatait rögzíti. SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

⁴⁴ KOVÁCS, 27–30.

⁴⁵ Uo. Az anyakönyvi bejegyzés szerint: „1854. aug. 2. Tekintetes Hubay Miklós Úr mezei gazda” Hubói ref. ak. halálózási, 1854, 387–388. <https://www.familysearch.org/hu/> Az adat pontosításáért Kálmándy Évának tartozom köszönettel.

⁴⁶ Kovács a Hubay-kötet II/2. verseként azonosítja a szöveget, valójában az I/2-ről van szó.

⁴⁷ JAKAB László, HLAVACSKA Edit, *Csokonai szókincstár: Csokonai költeményeinek szótára, I–II*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 751, 955.

A' **Madarak kontzertjei** tisztelnek már,
 Sok fatetőn éneklő Fülemüle rád vár.
 Jer, vedd el fényeddel
 A' még iszonyú égnek gyász ruháját,
 Hogy messze szélessze
 A' **mord** éj fekete homályát! –⁴⁸

Hubay:

Nézd a' kelő magok tsírája
 'S A' Pipatsoknak bimbótskája
 Félve reád mint kandikál
 A' Zsordély a' Fülemülével
 'S A' Patsírta víg énekével
 Néked **Kontzertet** Muzsikál.
 Űzi a' világosság' rajja,
 'S az élet felébredt zsbajja
 Az álmok alvó fergetegét,
 Elhajtja, a **mord komorságnak**,
 'S az álomba szunnyadt Világnak
 Setétes szürke fellegét.

A két szöveg kapcsolatát különösen érdekessé teszi, hogy Csokonai forrása Gessner *Morgenlied*-je volt, amelyet Kazinczy *Reggeli dal* címen ültetett át magyarra.⁴⁹ Úgy tűnik azonban, hogy Hubay itt Csokonainak a hajnali tájat megjelenítő invencióját veszi át, s nem követi a Gessner-szöveg szerkezetét.

Meggyőző konkordanciát mutat Hubaynak *Az est isten asszonyához* (H. I.3.) és Csokonai *Az Éjnek Istenihez* című (*Lilla*, I. V.) versének tematikus, szerkezeti és az első rímpárra vonatkozó egyezése, pontosabban annak variációja.

Csokonai:

TE csendes éjnek **királynéja**,
 E n d í m i o n' szép **barátnéja**,
 Te, ott a' fél felhő megett!
 Ínts hallgatást nárcispáltzáddal,
 'S halkan nyomd pamut hintócskáddal
 A' harmattól nyirkos eget.⁵⁰

⁴⁸ Salomon GESSNER, *Dafnis Hajnalkor* = Csokonai Vitéz Mihály összes művei.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0407_k a

⁴⁹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények* 3. (1794–1796), s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1992, 260–264; FÜRST Aladár, *Gessner hazánkban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1900/3, 324–325.

⁵⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Az Éjnek Istenihez* = Csokonai Vitéz Mihály összes művei.
https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0833_k a

Hubay:

Te! Dianna hív **Barátnéja**
 A' Nyugodalmak **Királynéja**,
 Nézzél-le kék szemeiddel,
 Hiatzint Kárpitod terítsd ki
 A' Föld két sarkára derítsd ki
 Az Estet szép kezeiddel.

Míg Hubaynál az első versszakban az est istenasszonya a megszólított, addig Csokonainál az Endymion párjaként meghatározott Holdistennő, s ennek megfelelően megfordul a királynéja/ barátnéja rímpár. Míg Csokonai verse a *Lilla*-kötetből ki-rajzolódó narratíva szerint a beteljesülésre váró Lilla-szerelemhez köthető, addig Hubaynál a tárgy Fillis és a beteljesült szerelem. Ennek feleltethető meg Morpheus vágyott vagy éppen elutasított eljövele.

Szintén erős érv a szövegimitációra Csokonai *Megkövetés* (*Lilla*, I. XIX.) és Hubay *Engedelem kérés* (H. I. 11.) című versének kapcsolata, ahol Kovács szerint az első és az utolsó versszak szinte szó szerinti átvétel.

Csokonai:

(1) HA haragszol, megkövetlek;
 Békélj meg, szép Angyalkám!
 Csak azt mondtam hogy SZERETLEK,
 'S e' szóért haragszol rám?
 (6) Vagy ha e' Szó úgy megsérte;
 Mondd vissza, LILLÁM, Te is:
 Én nem haragszom meg értte,
 Megbócsátok százszor is.⁵¹

Hubay:

Haragszol rám Leányka
 Hogy azt mondtam hogy szeretlek,
 'S Hogy haragodért nevetlek
 Haragszol rám Leányka,

 Mond vissza ha haragszol,
 Meglásd hogy én drága lélek
 Érte könnyen megbékéllek
 Mond vissza ha haragszol.

⁵¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Megkövetés* = *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*.
https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0839_k

Hubay műve Csokonaihoz képest rövidít, mindössze két versszakba sűríti az alapötletet. A „zanzásított” vagy úgynevezett minimál-változat létrehozása nem ismeretlen eljárás a közköltészeti hagyományban sem.⁵² A Csokonai-hatás problematikus voltát itt is a lehetséges közös forrás adhatja. A Csokonai-dal ugyanis egy Metastasio-kantáta parafrázisa.⁵³

Kovács Géza tematikus összefüggést érzékel Csokonai *Az elmatróvásodott Dóris* (Ódák, II. XVI.) és Hubay *A' hamar el-matróvásodott Orsolya* (H. I. 17.) című vénasszonysúfolója között. Ez utóbbi esetében figyelemre méltó, hogy Hubay szövege a *Dorottya* egyik szereplőjének, Orsolya figurájának továbbírásaként is felfogható. Hasonló a helyzet Hubay *Dorottya panasza* (H. II. 18.) és Csokonai *A szerelem tilalma* (Ódák, II. XII.), valamint *A' Dorottya' Kínjai* (Ódák, II. VI.) című művei között, amely során Hubay műve nem csak az Ódákban megjelent szövegeket, de a Csokonai-víg-eposz főszereplőjének nevét is játékba hozza. Ugyancsak a vénasszonysúfolókhoz kapcsolódik Hubay *Egy házasúlni akaró kavallér* (H. II. 22.) és Csokonai *Egy fiatal házósúlandónak habozása* (Ódák, II. 10.) című helyzetdala.

Csokonai:

Tsak pénzében lennék vice;
Megölelném histórice,
Férje lennék az erszénynek.
E' kén a' szegény legénynek!⁵⁴

Hubay:

Ha ki veszek a' ládából
Tsókolom politikából
Férje leszek az erszénnek
Nem pedig ennek a' vénnek

A két szöveg hasonlósága érthetővé teszi Kölcsey kritikájának Hubayra vonatkozó rosszszalló megjegyzését, hiszen a recenzió Csokonai „szerencsétlen produktumai” közé sorolja az Ódákban megjelent *Szeme nem sír mégis nedves...* kezdetűt, melyektől „a' kezdő művésznek úgy kell iszonyodnia, mint a' görög kezdő művész a Payson és a csúfosan úgynevezett Rhyparographos' műveiktől iszonyodotté' S az ilyenek látásakor méginkább szükség kiáltozni, a' mit Pláton Xenokratesnek kiáltozott: *Θυε ταις χαρισιν*.”⁵⁵

Nem csak az azonos cím, hanem szövegszerű egyezések is egymáshoz kötik Csokonai *A' Pillangóhoz* (Lilla, III. LIX.) és Hubay *A' Pillangóhoz* című (H. I. 18.) ódáját.

⁵² CSÖRSZ, 281–282.

⁵³ KASTNER Jenő, *Csokonai lírája és az olasz költők*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1922/1, 50.

⁵⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Egy fiatal házósúlandónak habozása* = Csokonai Vitéz Mihály összes művei. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0689_k

⁵⁵ KÖLCSEY, 44.

Hubay ugyanakkor a Muzsikális Gyűjteményben is megtalálható Csokonai-versből kizárólag a csapodár pillangó/csapodár kedves párhuzamot aknázza ki. Nincs nyoma a Psyché-történetnek, vagy a költészet-allegóriának. A Kovács által kiemelt szöveg-párhuzam a következő:

Csokonai:

Mit? **Violákról** violákra
Osztod te, csélcsap, **csókodat**?
 Be boldog vagy, hogy egy virágra
Nem kötöd indulatodat!

De én tsak egy rózsát szerettem,
 Ah! tsak egy bírta szívemet;
 'S miólta már ezt elvesztettem
 Örök tél dúlja létemet.⁵⁶

Hubay:

A' violákról a' rózsára
Osztod tsapodár **tsókodat**
 Egy nyalánk szerelmes bájjára
Nem kötöd indulatodat.

De bóldog vagy te! nem úgy mint én
 A' ki **tsak edgyet szeretek,**
 'S A' kinek szerelméért szintén
 Másokat is úgy meg-vetek.

Hasonló redukció figyelhető meg Hubay *Új esztendei gondolat. Az idő.* (H. I. 22.) című versében Csokonai *Újesztendei Gondolatok* (Lilla, III. XLII.) című művéhez képest. Feltűnő lehet ugyanakkor a futós/koros jelző hangalakja közötti hasonlóság, ám Csokonai az idő/madár horatiusi metaforára épít,⁵⁷ Hubay viszont az idő/ember azonosítására.

Csokonai:

Óh Idő, **futós Idő!**
 Esztendeink sasszárnyadon repülnek;
 Vissza hozzánk egy se' jó,
 Mind a' setét Kaósz' ölébe dülnek.⁵⁸

⁵⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A' Pillangóhoz* = *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*.
https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0822_k

⁵⁷ OLÁH Gábor, *Csokonai és latin költők*, Budapest, Franklin-társulat, 1904, 29.

⁵⁸ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Újesztendei Gondolatok* = *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*.
https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0582_k

Hubay:

Koros Idő! az állandó
Örökké-valóságnak magzatja,
A ki -is egyedű az ó-
Khaóssal a' Mindenségnek Attya

Hubay a második versszakban Csokonai kérdésfelvetését állítássá formálja:

Csokonai:

Téged szült e' a' Világ?
Vagy a' Világot is te szülted éppen?
Mert ha csak nincs Napvilág,
Nem mérhetünk időt mi semmiképpen.

Hubay:

Oh! mert az is bizonytalan,
Hogy téged szült e' világ, 's nem te őt,
'S Hogy nem mindent egy általan,
Öszve, és rendre, a' te karod szőtt.

Hubay verse Csokonaihoz hasonlóan felhasználja a nemzetek pusztulásának toposzát (Cs: „Óh ha a' nagy Nemzetek' / Sorsán hatalmad' így előmutattad...”, H: És oh! hány Országokat / Teszen semmivé dölfös hatalmad”), ám a mulandóságról szóló szakaszból elmarad a kozmikus perspektíva, illetve az ezzel párhuzamba állított, örök szerelemről szóló rész.

Csokonai:

Már ma ökrök szántanak,
Hol Trója, a' Világ' csudája, állott:
És ahol szántottanak,
Most London, a' világ csudája, áll ott.

Hubay:

Most arat a' szántó-vető
Hol vólt a' Világ híres Trójája,
Es termő magokat vető
Hol ált a' Priámus Palotája

A cím és a vershelyzet hasonlósága figyelhető meg a *Rózsím' Sírja felett* (Ódák, I. 17.) és Hubay *Laura sír halmán* (H. II. 9), valamint Csokonai *A' Reményhez* (Lilla, III. LIX.), illetve Hubay *A' Reményhez* (H. II. 8) címzett ódája között, ám Hubay szövege nem lép más módon párbeszédbe Csokonai versével. *A' Szépek' Szépe* Lilla-kötetben olvasható változata (Lilla, II. XXIV.) és Hubay *Fillis a' szépek-szépe* (H. II. 23.) című

művében mindkét szerző az egyetlen nőalakban megtestesülő földi szépség vélhetően catullusi alapötletére⁵⁹ épít, miközben Hubay Lillát Fillisre cseréli.

Csokonai:

Jer, Szépem! mutasd meg azt kevély Nemednek
Együtt, a' mivel ők csak külön kérkednek:
Hadd mondják, a' kiknek van finomabb ízek,
„Te vagy a' remekkép, ők pedig a' Skízek.”
Léda' gyermekinek hűljön meg a' vérek.
Szégyenljék magok közt a' Görög vezérek,
Hogy ők Helenáért vesződtek Trójánál;
Holott lehet, 's van is, szebb személy nálánál.⁶⁰

Hubay:

Személyedet
Szépségedet
A' ki tsak meg-visgálja
Mind a' mi szép
'S Ingerlő kép
Azt benned fel-találja.

Hubaynál a második könyv záróversében is Fillis neve tér majd vissza, még hozzá hasonló pozícióba kerül, mint Lilla *A' Reményhez* címzett ódában.

Csokonai:

Hagyj el, óh Reménység!
Hagyj el engemet,
Mert ez a' keménység
Úgy is eltemet.
Érzem: e' kétségbe
Voltt erőm elhagy,
Fáradt lelkem égbe,
Testem földbe vágy.
Nékem már a' rét hímetlen,
A' mező kiszűt,
A' zengő liget kietlen,
A' Nap éjre dült.
Bájoló lágy trillák!
Tarka képzetek!

⁵⁹ PÁSZTORY Endre, *Csokonai és Catullus: Párhuzam*, Szabadka, Kladek és Hamburger, 1906, 11.

⁶⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A' Szépek' Szépe = Csokonai Vitéz Mihály összes művei*.
https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0274_k

**Kedv! Remények! LILLÁK!
Isten véletek!!!⁶¹**

Hubay:

Nints ki enyhitené fájdalmamat
Oda szerette Fillisem,
Örökre el tűnt nyugalمامat
Nem szerzi vissza senki sem.

Im lantom hát izekre töröm,
Éltem már újítjátok
Ti édes képzetim, Öröm
'S szerelmek - - Isten hozzátok.

Az Énekek és Ódák két könyvének záróverse tehát búcsú a szerelemtől, a költészettől és az olvasótól. A mintakövetés azt mutatja, hogy Hubay nem csak ismerte a Csokonai-verset, de tisztában volt a *Lilla*-kötetben betöltött pozíciójával is.

Összegzés

A Csokonai- és a Hubay-szövegek összevetése kapcsán elmondható, hogy nincs olyan ismert kéziratos forrás, amelynek használata valószínűsíthető lenne Hubay részéről, a nyomtatott kötetek közül feltételezhető viszont a *Lilla* (1805), az *Ódák* (1805), az *Anakreoni dalok* (1803) és a *Dorottya* (1804) ismerete. A Hubay-biográfiát érintően megfontolásra érdemes lehet Szemere megjegyzése, mely szerint a kötet „Pataki productum!”. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy kortárs olvasóként a sárospataki Csokonai-kultusszal hozhatta összefüggésbe, s Csokonai az általa látogatott két református kollégiumot maga is kizárólagos olvasói bázisaként nevezte meg.⁶²

Bár Kovács Géza tanulmányában a magyar költészetre vonatkozóan is felmerült a kontaminált mintakövetés lehetősége (Balassi, Himfy, Berzsenyi), ezek a párhuzamok nem voltak meggyőzőek.⁶³ A Berzsenyi-hatást már csak a Berzsenyi-kötet megjelenésének időpontja miatt sem valószínűsíthetjük, 1809 táján Balassi szerelmi lírája még bőven felfedezésre vár, a Himfy hatását feltételező szövegek sem mutatnak kifejezetten

⁶¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A' Reményhez = Csokonai Vitéz Mihály összes művei*.

https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0826_k

⁶² Lásd Csokonai Vitéz Mihály – Festetics Györgynek, Komárom, 1802. január 10. = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 159–161; SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Budapest, Ráció, 214, 318–319.

⁶³ KOVÁCS, 36–37.

Kisfaludy költészetéhez rendelhető tartalmi vagy formai jegyeket. Ugyanakkor a műfaji és tematikus elemek (bordalok, szerelmi líra, vénasszonycsúfolók), a mottó, a verscímek, a vershelyzet ismétlődése *együttesen* vezethetett ahhoz a következtetéshez, hogy Hubay versei és a Csokonai-líra között erős intertextuális kapcsolat van. A szövegimitációként értelmezhető példák alapján a Csokonai-hatás indokoltan látszik, bár Szemere állítása, mely szerint „[e]gész darabok vannak kilopva daljaiból”, túlzásnak nevezhető. Hubay eljárása – mint Szilágyi Márton megjegyzi – sokkal erősebben köthető az imitáció klasszikus modelljéhez.⁶⁴

A századforduló után a két, egymástól függetlenül született tanulmány nagyjából hasonló szövegátvételeket regisztrált. *A’ Pillangóhoz*, a *Megkövetés*, az *Új esztendei Gondolatok* Hubay-féle változatánál feltűnő lehet a redukcióra építő poétikai megoldás. Mindhárom esetben arról van szó, hogy Hubay rövidít, a Csokonai-vers egy-egy alapötletét veszi át. Ez adott esetben aemulatióként is felfogható: Csokonai *Megkövetése az Engedelem kéréshez* képest bőbeszédű, valószínűleg ezért tarthatta Alszeghy az egyetlen sikeres átdolgozásnak.⁶⁵ Más esetben azonban reduktív imitációként érzékelhető, veszteségként a Csokonai-szövegek összetettségéhez képest.

A Csokonai-hatás mellett a kortárs és a kései recepció szerint is lehetséges minta a Döbrentei és Kazinczy által regisztrált Gessner, s a párhuzamokról Alszeghy és Kovács is részletes listát közölt.⁶⁶ Látható azonban, hogy ennek jelentősége idővel csökkent, míg a Csokonai-hatáshoz kapcsolódó értékítélet meglehetősen szigorú maradt, megerősítve azt, hogy az imitáció szempontjából idővel más megítélés alá estek a magyar és a világirodalmi minták.

TÓTH ORSOLYA
egyetemi docens
Pécsi Tudományegyetem
toth.orsolya@pte.hu

“Like Hubai(y)”: *The Types of Csokonai Imitation in the Poetry of Miklós Hubay*

Abstract: An example of the comparison between the poetry of Miklós Hubay and that of Csokonai can be found in a canonical text in the history of Hungarian criticism. In his criticism, Ferenc Kölcsey condemns the author for his excessive respect for Csokonai. In 1817, Miklós Hubay was known as the author of a single volume of lyrics, and he never published

⁶⁴ SZILÁGYI, 400.

⁶⁵ ALSZEGHY, *Csokonai és Hubay*, 154.

⁶⁶ *Uo.*, 153; KOVÁCS, 37–38.

again. His poetry was mostly associated with a negative critical evaluation, but contemporary reception was not unanimous in its assessment of whether Csokonai was Hubay's only model author. This paper will show how contemporary criticism and literary historiography have assessed the volume, and then examine the Csokonai parallels in Hubay's poetry.

Keywords: imitation, plagiarism, intertextuality, Mihály Csokonai, Miklós Hubay

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/143-160.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Elektronikus kritikai kiadás

A számítógépek elterjedése a 20. század második felében a humántudományokra is alapvető hatást gyakorolt, köztük a textológiára. Az utóbbi évtizedekben a hagyományos, azaz papíron, könyvként megjelent kritikai kiadások mellett feltűntek az elektronikus, hálózatos kiadások is, amelyek megszüntették a korábbi médiumra jellemző terjedelmi korlátokat és linearitást. Magyarországon először Horváth Iván és Tóth Tünde publikált elektronikus kritikai kiadást Balassi Bálint verseiből, 1998-ban. A kiadvány előszava szerint nemcsak hazánk, de „valószínűleg” a világ első hálózatos kritikai kiadása volt ez, amelynek az alapját egy 1993-as, szintén világszerte ismert Balassi-forráskiadás képezte.¹ A Balassi-kritikait számos más életmű hálózatos kiadása követte azóta, s ez az úttörő kiadás is átesett egy komoly fejlesztésen, ugyanis 2004-ben (a hazai tudományos közegben elsőként)² átültették a TEI XML jelölőnyelvre. Ennek célja a tudományos adat hosszú távú megőrzése, fontos előnyei közé tartozik, hogy szoftverfüggetlen, eleve a tudományos közösség számára készült, illetve a szöveg jelentésére fókuszál, nem pedig a megjelenésére.³ Nem véletlen, hogy mára alapvetően ez az alapja az elektronikus kiadásoknak, éppúgy a nemzetközi, mint a magyar tudományos térben; ezen alapul az új, Csokonai-életművet feldolgozó hálózatos kritikai kiadás is.

Hálózatos vagy elektronikus kritikai kiadás esetén nem a már papíron megjelent kötetek beszkenelt, kereshetővé tett változatáról beszélünk. Mivel Csokonai életműve 1975 és 2002 között tizenegy kötetben már feldolgozásra került, így ez a lehetőség könnyen adná magát. Azonban a beszkenelt PDF-ek – a gyors keresést leszámítva – teljes mértékben megőrzik a könyvek hátrányait, tehát azt a fajta linearitást, amit a hálózatos kiadások felszámolnak. Ilyen például a főszövegkényszer, hiszen terjedelmi korlátok miatt a különféle szövegvariánsok közül ki kell választani egyet, amelyet főszövegbe helyez a sajtó alá rendező (általában az ultima manus elve alapján a szerző által utoljára írt vagy jóváhagyott szöveget veszik alapul), s a variánsok eltérései csak ehhez viszonyítva jelennek meg a jegyzetekben. Ez jellemzi a klasszikus textológiai elveket követő papíralapú Csokonai kritikai kiadást is, amelyben a főszöveg a sajtó alá rendező által kialakított ideális szöveg, ám – ahogy arra Debreczeni Attila felhívja

¹ BALASSI Bálint *Összes verse: hálózati kritikai kiadás*, s. a. r. HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, VADAI István, Gépeskönyv, 1998. <https://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/ieloszo.htm> (Letöltés ideje: 2024. június 16. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.)

² MARÓTHY Szilvia, *Tudományos szöveghiadások a hálózaton: Áttekintés*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2018/5, 624.

³ Erről lásd bővebben: *uo.*, 624–625.

a figyelmet – „[s]okszor azonban csak töredékes az autográf, vagy nincs is, így a főszöveg több szövegforrásból konstruálódik meg, de ez csak a jegyzetekben látszódik, vagyis a mű rendeli magához a szövegforrásokat, s kronológiája is a műveknek van”.⁴

Mindemellett a kutatás során a kötetek sajátos (és kényszerű) strukturáltsága miatt külön könyvben találjuk meg a verseket, drámákat vagy levelezést, noha ezek valójában összefüggő szöveghálózatot alkotnak. A digitális térbe költöztetett szövegkiadások esetén már nincs szükség több kötetre, és immár főszövegre sem. Az összes szövegvariáns egyenrangú szöveggént közölhető, akár egyidejűleg, egymás mellett is megjeleníthető, ahogy Thomas Bein már 2002-ben felvetette: „ezzel a – bizonyos megfontolásokon alapuló – »értelmezés szempontjából releváns« változatok bemutatása mellett hozzáférhetővé tehetjük a szöveghagyomány minden formáját és variánsát (a betűhív átiraton keresztül egészen a faksimile másolatig)”.⁵ Mindebből következik, hogy a hálózatos kiadások megjelenése alapjaiban változtatja meg a művek befogadásának és tudományos kutatásának a lehetőségeit.

Debrecenben 2007 óta működik a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, amelynek célja hagyományos és hálózatos kritikai kiadások elkészítése. Az elmúlt másfél évtizedben számos kiváló könyv mellett (például a Kazinczy-életmű kritikai kiadásának több kötete vagy Verseggy Ferenc levelezése) több elektronikus kiadást is készítettek, melyek egyike a Debreczeni Attila szerkesztésében, Tóth Barna közreműködésével és Nyitrai Nóra informatikai fejlesztésében megjelent *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*.⁶

A kiadvány a genetikus kritika szövegkiadási szemléletére épül, hiszen egyrészt ennek használatát a Csokonai-életmű „mintegy megköveteli”,⁷ másrészt a genetikus szövegkiadói elv az elektronikus kiadásban teljesebben ki leginkább.⁸ A francia genetikus szövegkiadások mellékjelekre építő módszertanát azonban (már a papíralapú kötetek esetén is) elvetették a debreceni kutatócsoportban, hiszen az még a szakemberek számára is riasztóan hathat.⁹ A kiadvány szövegkorpuszának alapegységét a szövegforrások képezik, melyek fizikai léttel bíró kézzel írt vagy nyomtatott dokumentumok. A szövegforrások megőriznek egy vagy több szövegállapotot, annak függvényében, hogy hány lejegyzési fázisban formálódtak. A különböző, de szövegszerűen összefüggő szövegforrások szövegállapotai egyezőnek vagy különbözőnek

⁴ DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Budapest – Debrecen, Akadémiai – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 17.

⁵ Igaz, hogy noha Bein a cikk megírásakor (több mint húsz évvel ezelőtt) már nagy lehetőséget látott az elektronikus kiadásokban, azért meglehetősen szkeptikus is volt velük szemben: Thomas BEIN, *Szövegvariancia, kiadási gyakorlat, értelmezés = Metafilológia: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Budapest, Ráció, 2011, 315.

⁶ *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, transzmed. TÓTH Barna. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/

⁷ DEBRECZENI Attila, *Genetikus elv, medialitás és kommentár*, Helikon, 2021/1, 72.

⁸ DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének*, 17.

⁹ DEBRECZENI, *Genetikus elv*, 72.

tekinthetők. A különbözőnek minősített szövegállapotú szövegforrásokat szövegváltozatoknak nevezzük, ezek az alakulástörténet fázisait jelenítik meg. A szövegváltozatok együttese pedig a szövegidentitás, amely a különböző változatokban minden eltérés ellenére megnyilvánuló virtuális egységet jelöli. A szövegidentitás megjeleníti egy szöveg alakulástörténetének egészét.

A szövegforrásokat a kritikai kiadás háromféle módon jeleníti meg. Ez a szöveg-szerkezet is eltér a francia genetikus szövegkiadások gyakorlatától, s közelebb áll a szinoptikus kiadásokhoz, leginkább azonban a szintén a kutatócsoport égíse alatt párhuzamosan készülő Kazinczy-kiadás gyakorlatához.¹⁰ A *kritikai szöveg* az alapjául szolgáló szövegforrás betűhű átirata, amely a szerzői javítások regisztrálása mellett tartalmazza a sajtó alá rendező által szükségesnek ítélt javítások jelzését is kis vörös csillagok révén. Az *olvasószöveg* egy szövegforrás kritikai feldolgozáson alapuló, javított, olvasóbarát állapota, amely a szövegkritikai jegyzeteket már nem tartalmazza, ám el van látva a sajtó alá rendező olvasást könnyítő művelődéstörténeti, életrajzi, nyelvi és tárgyi magyarázó jegyzeteivel. A *genetikus szöveg* a szövegidentitás megtestesülése, amely lehetőséget kínál az azt megtestesítő szövegforrások kritikai szövegeinek összevető olvasására.

A honlap a Textológiai Kutatócsoport kiadványaira jellemző letisztult, átlátható formát kapott. A felület intuitív, használata nem jelenthet gondot alapvető internetes felhasználói ismeretek megléte esetén, de ha mégis szükség lenne további fogódzókra, a bal oldali menüsorról megnyitható *Fogalmak* és a *Használat* aloldalak segítséget nyújthatnak.

A bal oldali menüsor legfontosabb funkciója, hogy felhasználóbarát módon tárja az olvasó elé a lineáris rend helyébe lépő hálózatosságot, a megsokszorozódott olvasási lehetőségeket, az életműbe való eltérő belépési profilokat. Ezáltal a befogadó maga választhatja ki, hogy milyen elrendezésben tekinti meg az életmű szövegeit. Egyrészt adott a lehetőség a teljes szövegkorpusz összes szövegforrásához való hozzáféréshez műfajok, kronológia, betűrend vagy forrástípus szerint; másrészt megtekinthetünk válogatott szövegforrásokat, például a Csokonai által összeállított kötetekhez tartozókat; a költő műfordításait fordított szerző vagy akár műfaj felől; vagy épp a levelezését, ahol elérhetőek azok a levelek is, amelyeknek nem ő a szerzője, azaz nem szerepelnek a művei között. A levelek esetén a szokványos levélíró és címzett felőli olvasás mellett lehetőség nyílik a levélváltások listázására is, amelyből Csokonai egy-egy másik személlyel való üzenetváltásának dinamikája rajzolódik ki, továbbá térképes vizualizációra is van mód. A menüsor lehetőségei közül *A kritikai kiadás kötetei* aloldalt választva a korábban, papíron megjelent kiadványok struktúráját követve nyílik lehetőség a szövegek olvasására. További megközelítési lehetőségeket kínálnak a kritikai kiadás mutatói. Ezek segítségével lehetőségünk nyílik személyek, helyek vagy művek felől betekinteni a szövegekbe.

¹⁰ DEBRECZENI, *Csokonai költői életművének*, 16–17.

A szövegforrásokhoz való legszabadabb hozzáférést azonban a különböző keresési opciók teszik lehetővé. Az *Összetett kereséssel* az olvasó saját szempontjai alapján alakíthatja a belépési profilokat, például az 1802-es keltezésű levelek közül az autográf fogalmazványokra is rákereshet. A *Teljes szövegű kereséssel* az adatbázis egészében való keresésre nyílik lehetőség, s ezután listában lesz megtekinthető az összes olyan szöveg, amelyben megjelenik a keresett szó. A listából egyet kiválasztva pedig a felület a szöveg azon pontjára navigálja a felhasználót, ahol a keresett részlet olvasható.

Külön szót érdemelnek még a menüsoron található bizonyos speciális lehetőségek is. A *Hitelesség* menüponttal például a könyvekben hitelesnek tekintett, de az elektronikus kiadásban a bizonyító erejű filológiai adatok hiányában az életműből már kizárt művek érhetők el. Az *Énekelt költészet* egy részben önálló aloldalt nyit meg, ahol dallamforrások meghallgatására nyílik lehetőség. A *Filológiai alapok* pedig Debreczeni Attila 2012-es *Csokonai költői életművének kronológiai rendje* című monográfiájának PDF változatát rejt.

Az általános áttekintést követően egy példán keresztül szeretném szemléltetni az elektronikus kiadás mélyebb struktúráját. Ez esetben a szövegtörzset a műfajok felőli belépési profilon keresztül közelítem meg, mely rögtön hatféle lehetőséget kínál: Csokonai drámáira, feljegyzéseire, költeményeire, leveleire, szépprózáira vagy tanulmányaira léphetek tovább. Bármelyiket választva egy betűrendes listát kap az olvasó, amelyen belül még időrend szerint is szűrhet. Saját példámban a költeményeket választom, s ezen belül *A bátortalan szerelmes* című szövegforrást nyitom meg, amit követően a következő látvány jelenik meg előttem a képernyőn:

XIII.
A BÁTORTALAN SZERELMES.

Szövegforrás	Lilla, 38–40.	Gyűjteményes kötet. Csopartos, Lilla. 1802-1803/1805	Kritikai szöveg → olvasószöveg → genetikai szöveg → szövegidentitás → lektürezéstörténeti jegyzet @ letöltés
Szövegalkotók	Eurydicéhez MTAK, K. 672/I. 15b.	Autográf fogalmazvány. Fogalmaz. 1802	

REMÉNY 's kétség között epestem
Édes kínok közt magamat.
Most feltalálom, majd elvesztem
LILLÁT 's beshó nyugalmamat.

Ha látom Ötet, felhevülnek
Rabba esett érzéseim;
Ha eltávozik, hanyatt dülnek
Tornyozzó reményégeim.

Imálandó kegyes képének
Minden nap temjénezhetek;
De egy nyájas kis Istennének
Tekintetére reszketek.

A cím és a szöveg között található táblázat a szövegforrás-navigátor, amely tartalmazza a szövegforrásra vonatkozó legfontosabb információkat, illetve a továbblépési lehetőségeket. A fenti példából kitűnik, hogy ennek a szövegforrásnak létezik egy szövegváltozata, az *Eurydicéhez*, melyre továbblépve egy hasonló navigátort láthatunk

– csak annál a szövegforrás az *Eurydicéhez*, a szövegváltozat pedig *A bátortalan szerelmes* lesz. A fenti táblázat lehetőséget kínál a *Lilla* kötetre való továbblépésre is, amelynek egyik költeménye az itt olvasható szöveg. A példa készítésekor ennél a szövegforrásnál az olvasószöveg még nem volt elérhető (míg a levelek esetén már ezek is rendelkezésre állnak), azonban a genetikus szöveg már igen, amely lehetőséget kínál a két szövegforrás egyidejű megtekintéséhez. A szövegidentitásra való kattintás a szövegidentitás-navigátorra való továbblépést teszi lehetővé, mely a virtuális egységhez tartozó különböző változatokat jeleníti meg. Bár jelenleg még nem elérhetőek, a későbbiekben a keletkezéstörténeti jegyzetekre is a szövegforrás-navigátorból lehet majd továbblépni. Noha a kiválasztott példán nem szerepel, egyes szövegeknél a kotta, dallamtörténet opciót is tartalmazza a navigátor, mely egy felugró ablakot nyit meg az *Énekelt költészet* adott helyével. Végezetül a navigátor segítségével szabályos hivatkozásra is lehetőség nyílik a kritikai kiadás adott szövegére, ami a tudományos felhasználás szempontjából roppant hasznos funkció. Noha ez pusztán egy egyszerű példa volt a teljesség igénye nélkül, reményeim szerint már ebből is kitűnik, milyen sokrétűen átjárható a Csokonai-életmű az elektronikus kritikai kiadás struktúrájának köszönhetően.

A Debreczeni Attila szerkesztésében megjelenő Csokonai-portál egy igazán innovatív, inspiráló elektronikus kritikai kiadás, amely alapvetően változtatja meg a Csokonai-életmű befogadását. A keletkezéstörténeti jegyzetek felkerülésével a kiadvány teljes mértékben felválthatja a papíralapú kiadást. S noha papírkiadványokra mindig szükség lesz, a jövő egyértelműen a hálózatos kritikai kiadásoké, amelyek terén a debreceni Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport az élen jár.

BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN

adattáros

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Adattár

boldogbernad.istvan@gmail.com

The Complete Works of Mihály Csokonai Vitéz: Electronic Critical Edition

Abstract: The text reviews the new scholarly digital edition of *The Complete Works of Mihály Csokonai Vitéz*. It gives a brief overview of the Hungarian scholarly digital editions and discusses the importance of the TEI-XML markup language. It gives a structural overview of the scholarly digital edition based on genetic principles, argues why it fundamentally changes the reception of Csokonai's oeuvre, and then illustrates various possible uses through examples.

Keywords: scholarly digital edition, genetic principles, 18th century, poems, letters

DOI: [10.37415/studia/2025/1-2/161-165](https://doi.org/10.37415/studia/2025/1-2/161-165).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

LAKNER LAJOS

De elbeszélhető...

(Borbély Szilárd „*Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében*”. *Tanulmányok Csokonairól* című könyvéről)¹

(*Nehézségek*) Amikor ismerőseim, barátaim megtudták, hogy Borbély Szilárd posztumusz Csokonai-könyvének bemutatására készülök, annyit mondtak, nehéz lesz. Valóban, nem könnyű írni és beszélni Szilárd² „*Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében*” című kötetéről. Ennek legfőbb oka, hogy szétszálazhatatlanul szövődik össze benne elemzés és elbeszélés, történeti adat és fikció, tárgyyszerűség és személyesség, valamint szöveg és élet. Főleg az utóbbi szétválaszthatatlansága miatt nem lehet csak szaktanulmányokként olvasni a kötet írásait, mert folytonosan a szerző saját élete és halála fölötti elmélkedésekbe botlunk. Már-már belelendülnénk egy-egy épp színre vitt Csokonai-probléma végiggondolásába, reflexióink támadnának, amikor mindent váratlanul megszakítja egy-egy odaszúrt megjegyzés vagy több oldalas elbeszélés, amit nem lehet nem annak tudatában olvasni, hogy a szerző voltaképpen a saját életét és halálát viszi színre. Épp ezért rendkívül nehéz volt megtalálnom a módját, hogyan is beszéljek a kötetről. Elemző szaknyelv segítségével vagy inkább elbeszélést szőjek magam is? Ez utóbbi irányába terelt, hogy Szilárd többször leírja, igaz nem fejt ki részletesen, hogy az irodalomtörténet-írás lényegében nem tudományos munka, hanem fikciógyártás. Az irodalomtörténészek kortól függetlenül folyamatosan fikciókat írtak. Már így járt el Domby Márton, Kölcsey Ferenc és Toldy Ferenc, s aztán az utánuk következő életrajzírók, irodalomtudósok is, ezért a „mai tudásunk [...] javarészt irodalomtörténeti fikciókból származik” – írja egy helyütt.³

Végül megoldásként azt az elsőre talán kétséges megoldást találtam ki, hogy két részre bontom mondandómat. Először bemutatom, pontosabban inkább *leírom* a kötetet fejezetről fejezetre haladva, majd megvizsgálom, jobban mondva megosztom a *feltételezésem*et, hogy mi alakíthatta, határozhatta meg a szerző fókuszát, ami miatt a Csokonairól és műveiről való gondolkodás lehetséges témái közül épp ezeket emelte ki és nem másokat. Tehát elválasztom egymástól a tárgyat és a róla való beszédet, ami persze valójában elválaszthatatlan. Mégis, talán így kerülhető el leginkább, hogy a vizsgált tárgy helyett folyamatosan a szerző személyéről beszéljünk. Ez ugyanis méltatlan lenne Borbély Szilárd irodalomtörténész-i teljesítményéhez is, aminek ez a könyv is része.

¹ BORBÉLY Szilárd, „*Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében*”: *Tanulmányok Csokonairól*, szerk., utószó DEBRECZENI Attila, szöveggondozás, előszó SZILÁGYI Márton, a sajtó alá rendezésben közreműködött, névmutató DEBRECZENI-VEISZ Bettina, Debrecen, Déri Múzeum – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2023.

² A személyes érintettség néha a keresztneves megszólítást hívja elő.

³ BORBÉLY, 141.

Annak ellenére is jó megoldásnak találtam e módot, hogy tisztában vagyok vele, a kötet tanulmányai különböző időben születtek, s a habilitációs disszertáció kényszere kapcsolta egymáshoz ezeket. Ugyan a kapcsolódásukat még lehetett volna csiszolni, mégis immár egy egységes kötet részeként jelennek meg.

(*Témák/Leírás*) Borbély Szilárdnak e könyvben szereplő szövegekkel az volt a célja, hogy „egy Csokonai-életrajz megírásához szolgáltatson módszertani megfontolásokat, miközben mélyfúrásokon keresztül vizsgálja az életrajzírás lehetőségeit, háttéranyaggal látja el, illetve praktikus megfontolásokkal gazdagítja a készülő monográfiát”.⁴ A kötet három fejezetre tagolódik. Az első kettő módszertanilag sok tekintetben eltér a harmadiktól. Míg az előbbiek a biográfiaírás újragondolásának a lehetőségét járják körül bevonva a mikrotörténetírás, a társadalomtörténeti irányultságú, a kultúratudományok felé nyitó irodalomtörténet-írás és a „cselekményesítés”, narratívaalkotás módszereit, illetve ezek tanulságait, az utóbbi néhány Csokonai-szöveg a hagyományos elemzésektől eltérő új értelmezésére tesz kísérletet.

A kötet első fejezete Debrecen történetét, pontosabban társadalomtörténetét meséli el a középkortól. Nagyon részletesen, de nem fikciómentesen. Történik mindez annak érdekében, hogy megismerhessük Csokonai családja történetét és a költő viszonyát szülővárosához, ami végül elvezet egyrészt az anya, Diószegi Sára élettörténetéhez, másrészt az Árkádia-pörhöz, ami Csokonai és a város karaktere megítélése körül zajlott. Feltűnő, hogy a szerző, bár láthatóan olvasta a város és a család történetével foglalkozó szakirodalmat, mégis *alig-alig hivatkozik* rájuk. Miközben a lehető legrészletesebben, mikrotörténeti munkák alaposságával ismerteti Csokonai József 1774. július 13-án naplójába írt bejegyzését, oly módon, hogy történetek sokaságát indítja el ebből kiindulva. Ezen a napon fél négykor nyugat felől rendkívüli villámlástól és dörgéstől kísérvé borzasztó vihar tört Debrecenre. Miután értekezik arról, hogy a napló szerzője nem szemtanúként írt az eseményről, hanem mások beszámolóí alapján, részletesen leírja, pontosabban szinte *szemtanúként maga* meséli el a város lakóinak mindennapi életét. Meglehetősen hosszán ír a porról, a zajokról, a szagokról és a nyüzsgő utcákról, mindazokról, amik közvetlen érzéki tapasztalást feltételeznek. A történelmi múlt érzéki leírása, a város miliője bemutatása után arra tesz kísérletet, hogy megértse, hogyan illeszkedhetett be az idegen Csokonai József ebbe a meglehetősen zártnak ábrázolt debreceni világba, s hogyan nyerhette el a polgárjogot. Egy beköltöző városlakó polgárrá válási életstratégiája által láthatunk rá a korabeli Debrecenre. Fontosnak érzi a szerző, hogy a lehető legrészletesebben írjon Csokonai anyjáról, Diószegi Sáráról is, akivel szerinte túl keveset foglalkozott eddig az irodalomtörténet-írás. Pedig a családi adósságok és perek tükrében nemcsak a családi-rokoni kapcsolatok tárulnak fel, hanem az akkori város társadalmának szövedéke is, ami a költő otthona és szocializációjának helye volt. Az anya életén keresztül

⁴ *Uo.*, 11.

a korabeli városi közösség mindennapi életére láthatunk rá, amihez a fiának valamiképp viszonyulni kellett, s ami alapvetően határozta meg Csokonai gondolkodásmódját és életstratégiáját.

Mindezek után nem meglepő, hogy a szerző külön fejezetet szentel Debrecen önképének, amivel egy ideköltözőnek szembesülnie kellett. Ekkor válik érthetővé, hogy Borbély Szilárd miért is kezdi a város bemutatását a középkorral. Meglátása szerint a reformátussá lett város elemi érdeke volt, hogy szakítson középkori katolikus múltjával. A felejtésre szinte azért volt szükség, mert így sikerülhetett megteremteni a katolikus uralommal szembeni önvédelemre kényszerített kálvinista Róma képzetét és elfogadtatni annak a polgárai életét rendező szigorú normarendszerét. Borbély, a szakirodalmat felhasználva, de nem idézve, egy zárt és meglehetősen intoleráns közösségként mutatja be a 18. századi várost, ami mindenekelőtt polgárai befelé fordulásában és az idegenekkel szembeni bizalmatlanságban mutatkozott meg. Rámutat arra az ideológiai mozzanatra is, ami a debreceniek elzárkózó életformáját és bizalmatlanságra épülő habitusát értéként jelenítette meg. Arról van szó, hogy a város polgárai önképében a vallásukért folytatott harc a nemzetért vívott *időtlen* küzdelemként jelent meg.

Borbély Szilárd egyébként is sokat küszködött Debrecen karakterével. Térey János szövegeiben megformálódó Debrecenről írt jegyzete szerint a városhoz hagyományosan konfliktusos a költészet viszonya.⁵ A város önmítosza a témája az *Istenasszony Debrecen* című drámájának.⁶ Fontos megemlíteni azt is, hogy a 2000-es évek elején a Hajdú-Bihari Naplóban sorozata volt, ami a várost jellemző, a mindennapi közérzetet befolyásoló visszasságokat tette szóvá. E föltáró írások következményének gondolta, hogy a Térey versek debreceni tereiről szóló tervezett munkájának támogatási kérelmét elutasította a Debrecen Kultúrájáért Alapítvány kuratóriuma.⁷ Mindezeket azért tartottam fontosnak jelezni, mert a kötet városról szóló részei a Debrecenről való gondolkodás folyamatába illeszkednek.

Borbély az Árkádia-pör kapcsán azt emeli ki, hogy Debrecenben még a 19. század elején is mindent fölülírt a mindennapok horizontja, ami kizárta a lehetséges világokat. Mindennek az egyik, ha nem a legfontosabb következménye, hogy nem tudtak mit kezdeni az énműalkotás költői alakzataival. Ezért aztán Csokonai debreceni barátai „a megholt »árnyékával«, emlékével helyettesített(ék) az egykor élt embert”, ami „szembekerült az irodalmi jelenlét halál után felerősödő, az énműalkotás eredményeképpen magának új karakterszálakat követelő szemlélettel, amelyet Kazinczynek a tudósítást a nekrológgal ötvöző hírlapi közlése eredményezett”.⁸ Mindez

⁵ BORBÉLY Szilárd, [A Debrecenként szervezett tér Térey János verseiben: Cetlik, jegyzések, excerpták], Új Forrás, 2007/10, 72–78.

⁶ BORBÉLY Szilárd, *Istenasszony Debrecen* = B. Sz., *Szemünk előtt vonulnak el: Drámák*, Budapest, Palatinus, 2011, 243–340.

⁷ BORBÉLY, [A Debrecenként szervezett tér], 78.

⁸ BORBÉLY, „Nyugszol”, 91.

annak a fényében nyer különös fontosságot, hogy meglátása szerint Csokonai tudatosan teremtett távolságot az életrajz énje és a szövegekben megformált énje között. Az Árkádia-pör során épp ezért tarthatta Kazinczy Csokonait a saját irodalmi világához tartozó költőnek. Azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. A kötet szerzője látókörében ugyanis egyszerre van ott Debrecen és Csokonai valóságértelmezése közti szembenállás és egyszerre az irodalomtörténeti hatásfolyamat. Ami az egyik esetben az irodalom önálló társadalmi alrendszerként történő elfogadtatása érdekében tett cselekedetként tűnik fel, a másik esetben az irodalomtörténet veszteségének a forrásaként. Borbély ugyanis arra hívja fel a figyelmet, az életrajzi én és a költői én kettőssége hosszútávon az irodalomtörténet-írásban azzal a veszteséggel járt, hogy a „költő Csokonairól az utókor egyre többet tudott meg, de az ember jelleme az irodalomtörténeti tudás, a filológiai búvárkodás felhalmozódó részletei ellenére – vagy épp ezért – talányossá vált”.⁹ Vagyis az élet eltűnt, elenyészett a szöveg által megformált Csokonai-alak mögött. De vajon az *élet átmenthető-e a szövegbe*, az életrajzi én a textuális énbe, úgy, hogy a *megélt élet őrződjön meg*?

A kötet második fejezete Komáromban játszódik 1797 tájékán. Csokonai egy előnyös házasságkötés reményében utazott oda, s vette kezdetét az ún. Lilla-szerelem. Borbélynál azonban Csokonai és Vajda Julianna mellett egyenragú szereplővé lesz Bédi Jánosné nemes Fábián Julianna, aki a szöveg szerint nem pusztán közvetített a költő és a lány között, hanem alakította is a történetet, sőt meghatározta a kettőjük közti viszony milyenségét, hiszen rajta keresztül történt a két fél párbeszéde. Borbély kételkedik abban, hogy Fábián Julianna valamiféle irodalmi szalont működtetett volna, mint ahogyan a korábbi életrajzokban szerepel, s itt ismerkedtek volna meg. Erre következtet abból is, hogy bár szabad jogállásúak, nemesek voltak, mégis iparos munkával tartották fenn magukat. A férj csizmadia volt, a feleség pedig varrással foglalkozott. Ugyanakkor Fábián Julianna kedvet kapott a versírásra, nem függetlenül attól, hogy Molnár Borbála országosan ismert lett Gvadányi Józseffel folytatott verses levelezésük nyilvánosságra hozatala következtében. A szerző szerint azonban Csokonai és Vajda Julianna esetében másféle kapcsolatról van szó, ugyanis épp a nyilvánosság hiányzik. Ezért aztán valamiféle titkot sejt a költő és Bédiné közötti kapcsolatban, enélkül ugyanis szerinte nem lehet magyarázatot találni arra, miért hallgatott Csokonai halála után a poetria, miért nem mesélt a kapcsolatukról, miért nem őrizte meg, de legalábbis a nyilvánosságnak nem mutatta meg a költőtől rámaradt „ereklyéit”. Hogy valamiféle titoknak lennie kellett a közvetítő és a költő között, Borbély abból is gondolja, hogy az *Új Esztendői Ajándék* című vers szerinte melléklete lehetett egy levélnek, ami azonban eltűnt. Így okkal bizonytalanodhatunk el, vajon kinek szólt az elveszett levél. Vajda Juliannának vagy Fábián Juliannának? A szerző végül arra a következtetésre jutott, hogy bármi is történt, nem beszélhetünk a költő és Júlia közti elsőpró szerelemről. A lány szüleivel való kapcsolattartás hiánya kétségbe vonja a

⁹ Uo.

költő szándékának komolyságát, amit szintén megerősít, hogy Csokonai levelei nem a találkozásokról, a beszélgetésekről és az egymással megosztott érzésekről szólnak, hanem „elvont stílusimitációk”.¹⁰ Az irodalomtörténet-írás által ismert adatok és a fikció játéka a szövegformálás révén kerülnek egy szintre.

Így aztán érthető, hogy a fejezet későbbi részei, amelyekben különböző, Lillához írt verseket és A' Tsókók szövegét vizsgálja, az előbbiekre építve a *szerelem szöveg-gé formálásának* a kérdését boncolgatják. Ugyanis Borbély szerint a költő szándéka az volt, hogy a szerelmet „leírassá, festéssé, szavak szövetévé” alakítsa, „aztán pedig, hogy versekkel kapcsolja össze, allúziókkal díszítse fel, versekbe írja át a korábbi levelek tartalmát”.¹¹ Ilyen *feltevések* alapján (re)konstruálja a *Lilla*-kötet alakulástörténetét, amelynek kapcsán mégis élesen elválasztja egymástól az életrajzi és a versbeli ént. Amit *most* azért tart fontosnak kiemelni, hogy ráirányítsa a figyelmet a Csokonairól szóló életrajzokban rejlő veszélyekre, melyek „nemcsak a két alakot mossák reflektálatlanul össze, hanem a Lilla-ciklus egyes darabjainak szövegét a későbbi, 1802–1803-as változatok felől olvassák”.¹² Vagyis mondja Szilárd: *mintha/bárha* az életet ilyen könnyen, ilyen egyszerűen lehetne szöveggé formálni. Vagy másképp fogalmazva: ilyen közvetlenül lehetne az életet *átmenteni* a szövegbe. Mert, a későbbiekben lesz róla szó, ez a kérdés a fejezet valódi tétje.

A kötet harmadik, *Kontextusok textualizálása* című részben Csokonai-szövegek elemzésére kerül sor. Az első *A méla Tempefői* térhasználatát vizsgálja, térhasználaton nem színpadtechnikai kérdést értve, hanem a szöveg által teremtett imaginárius, képzeletbeli tereket, amelyeknek szerepe van a mű jelentésének kialakításában. *A Karnyóné* rekonstrukciós újraolvasására „az iskola és a világ találkozásának ceremóniális, szertartásszerű”¹³ ideje és a szertartás nyilvános tere perspektívája összeolvasásából történik meg. Ebben a kontextusban mutatja meg Csokonai viselkedésének és szerepértelmezésének a jelentését, ugyanis a költő szerinte különösen akkor szerette a solenitásokat, ha nemcsak szerepelhetett benne, hanem azok rendezője is lehetett, mert így a szűk körű nemesi társaság teljes jogú tagjaként jelenhetett meg. Ennek kapcsán elemzi az oralitás és a szövegszerűség közti ide-oda áramlást, amikor a szövegek „a társadalmi nyilvánosság áramló beszédéből jönnek, s miután feladatokot betöltöttek, átmeneti szerzőjük visszabocsájtja őket eredeti közegükbe”, vagyis nem maradnak meg az olvasás közegében, hanem „a beszéd hangzó közegében” öltenek alakot.¹⁴ A *Halotti versek* esetében annak a szituációnak a rekonstruálására tesz kísérletet, amelynek középpontjában a halottat búcsúztató bonyolult beszédhelyzete áll. Ezekben ugyanis a halott személye, akinek a test csak a jele, „a különféle tradicionális kódok által megszerkesztett és újraírt élet múlt ideje éppúgy értelmezés feladata,

¹⁰ Uo., 133.

¹¹ Uo., 137.

¹² Uo., 119.

¹³ Uo., 207.

¹⁴ Uo.

mint ahogy azzá válik a halál utáni rész”.¹⁵ Az *Újesztendei gondolatok* és Pálóczi Horvát Ádám *1797-dik új esztendőre* című versének párhuzamba állításában a személyes életidő tapasztalatának korabeli lehetőségét vizsgálja. Csokonai azon erőfeszítését mutatja be „az időhöz fűződő személyes viszony elbeszélhetőségére”, ami „a filozófiai költészet új útjait” nyitotta meg.¹⁶ A kötet utolsó tanulmánya a *Russzó sírja* címet viseli, aminek a bevezető sorai megdöbbenhetik az olvasóját. Ezt írja ugyanis: Csokonai „[h]a költői munkáiban önmagára utal, az a halottimaszk-készítés jegyében hangzik el, saját életidején túli idő képzeletbeli perspektívája felől tekint a beszélő vissza saját idejére, amelyben önmagát már sírhely vagy epitáfium által jelölve látta”.¹⁷ Többször olvashatjuk e mondat variánsait anélkül, hogy szükségesnek éreznék ennek alátámasztását, mintha személyes meggyőződését a közmegegyezés részének tekintené. A *Russzó sírja* az a szöveg, ahol kudarcot vall az irodalomtörténeti eltávolítás és az elemzői magatartás. Mert a *később történetek* tudatában nem lehet nem személyes vallomásként olvasni a következő sort: „a halott arc az élet minden pillanatában az emberrel van, a történő étellel változik, alakul. A felkészülés ennek az arcnak a rögzítésére az ember munkáját igényli, de a rögzítés, a formába öntés, a végső műalkotássá változtatás munkája Isten fenntartó közreműködése által megy végbe”.¹⁸ Kommentár nincs.

Ahogy az elő- és utószóból tudható Borbély Szilárd egymástól nagyon különböző szövegeket fűzött egybe habilitációs disszertációként. A kötethez előszót író Szilágyi Mártonhoz és az utószót jegyző Debreczeni Attilához hasonlóan magam is azt gondolom, hogy a fejezetek nem tekinthetők véglegesnek. Ha lett volna rá életideje, finomította volna megállapításait, összeszerkesztette, összhangba hozta volna a könyvé fűzött tanulmányokat, reflektált volna a pillanatnyi gondolkodási kontextustól függő, s épp ezért néha egymásnak ellentmondó állításaira. A kötet szerkesztője és szöveggondozója arra törekedtek, hogy olyan szöveget bocsássanak a közönség elé, ami hűséges a Szilárd által jóváhagyott, beadott munkához, de egyben meg is tisztítják azoktól a hibáktól és tévedésektől, amelyek a kötet *ránk maradt fázisában* óhatatlanul is jellemzői a tanulmányoknak. Nagyon ritkán és nagyon óvatosan nyúltak bele a szövegbe, s e helyeket mindig pontosan jelzik. S ami még fontos. Szilárd azon kijelentéseit, állításait sem tették kritika tárgyává, amit, ha élne, szavá tettek volna, vitatkoztak volna vele,¹⁹ ami nemcsak a tudományos világban, hanem a normálisnak tekinthető mindennapi életben is természetes. Ezért, a bevezetőben írtakon túl, az eddigiekben magam is csak a kötet némi kommentárral ellátott leíró bemutatását tartottam lehetségesnek.

¹⁵ Uo., 224.

¹⁶ Uo., 235.

¹⁷ Uo., 242.

¹⁸ Uo., 245.

¹⁹ SZILÁGYI Márton, *Borbély Szilárd posztumusz Csokonai-könyve elé* = BORBÉLY, „Nyugszol”, 8.

(*Fókusz/Horizont*) Borbély Szilárd a kötethez írt bevezetőjében világosan megfogalmazza távlati célját: Csokonai életrajzának megírása. S az itt közölt tanulmányokat módszertani előkészítésnek tekintette, olyan laboratóriumnak, ahol kipróbálhatott sokféle metódust. Úgy tűnik, az általa felsorolt közelítésmódokból leginkább azt a tanulságot szűrte le, hogy az elmúlt élet *leginkább* elbeszélések által, „a történetmondás narratív eszközeit felhasználva”²⁰ ragadható meg. Ezért került közvetve és közvetlenül is a szöveg fókuszába az élet szövegbe írhatóságának, valamint a valóság és a fikció (össz)játékának a kérdése. Ezért vizsgálja behatóan Csokonai élettörténete kapcsán, hogy milyen stratégiákat használt a költő az élet textualizáláshoz, elmesélhetővé tételéhez. S ezért állíthatja azt, hogy az Árkádia-pör fő kérdése az volt, melyik elbeszélés *alkalmas és méltó* narratíva Csokonai életének az ábrázolására, bemutatására.

Úgy tűnik számomra, hogy Borbély Szilárd alapfeltevése lényegében megegyezik Wilhelm Schapp meglátásával, aki az *In Geschichten verstrickt* című művében²¹ azt állítja, hogy az ember a történeteivel azonos, s ezért csak a történetek révén ismerhető meg ő maga és a világa. Mert miről is lehet mesélni? 1. azokról a dolgokról, melyekkel az ember kapcsolatba kerül (*Geschichten der Wozudinge*), 2. másokkal történetekről (*Fremdgeschichten*), 3. a velünk történetekről (*Eigengeschichten*) és végül, 4. a közösséggel történetekről (*Wirgeschichten*). Az ilyen típusú történetek által lehet elbeszélni, ki volt egy ember és milyen volt a világ, amelyben élt. Borbély Szilárd is folyton történetekbe bonyolódik/gabalyodik.²² A Schapp-féle típusok mindegyikére találhatunk nála példákat. Mivel biográfiát ír, ezért természetesen *mások élettörténetének* megrajzolása a cél. Ugyanakkor a biográfia olyan textuális és szociális praxis, amelyben az egyedi élettörténetek mögötti társadalmi minták is folyamatosan megmutatkoznak. Így Fábíán Julianna története azért születhetett meg, mert Csokonai és Vajda Julianna ismerkedésében a szerző a korabeli társadalmi normák megsértését látja meg. Azon gondolkodik el, miért lehetett, hogy Csokonai nem a szülőkkel igyekezett kapcsolatba lépni és miért nem nekik beszélt a szándékáról, hanem hagyja, hogy egy közvetítőn keresztül és általa formálódjon kapcsolatuk története. Gyakran a *dolgok is történetek* szereplőivé válnak. Borbély Szilárd részletesen ír például egy elveszett levélről, amit Vajda Julianna írt Csokonainak. Különösen azok a mondatok ragadják meg képzelőerejét, amelyek egy elbeszélhető történet kiindulópontjává válhatnak: „Egész utazásomba mindég a kezembe tartottam leveledet, s elérkezvén mostani szállásomra, kebelembe dugtam azt, s annak angyali íróját képzettem magamnak – az éjjel is szívem mellett háltattam – három ezer betű van abba a kevés írásba, én pedig minden betűt ezer csókkal terítettem be – gondolod-e mennyi volt az a csók?

²⁰ Idézi: DEBRECZENI Attila, *Csokonai és a többiek: Az irodalomtörténész Borbély Szilárd – szubjektív pályaképvázlat* = BORBÉLY, „Nyugszol”, 259.

²¹ Wilhelm SCHAPP, *In Geschichten verstrickt: Zum Sein von Mensch und Ding*, Frankfurt am Main, Verlag Vittorio Klostermann, 2012.

²² Vö. HÁRS Endre, *Fikció = önéletrajz: Filozófiai antropológiai vázlat avagy fiction-science*, Jelenkor, 2000/1, 78–86.

pedig még a tisztáját is sorra csókoltam, mert ott is járt az a grátiai kéz, a melyet én bálványolok!”²³ Szilárd a háromezerszer szóba kapaszkodik bele, hogy történetet mesélhessen. Azon kezd el elmélkedni, hogy vajon valóban pontosan háromezer betűből állhatott-e a levél. S vajon Csokonai jól számolhatott-e? Majd így folytatja:

Ha minden betűre ezer csókot adott, akkor az összesen háromezrezer csók. Arról most nem beszélve, vajon gyakorlatilag, hogy s miként lehet kimon-
dottan egy betűt megcsókolni a többi közt, vajon fizikailag ez egyáltalán kivitelezhető-e? Tízszázzal számolva is harmincezer csók volna az eredmény, és ha csak egy csókot adna minden betűre, már egy háromezer szavas levél esetében az nem kevesebb, mint háromezer csókot jelentene. Ha szó szerint kellene venni Csokonai szavait, akkor mindez azt eredményezné, hogy a levél elmaszatólna, és előbb-utóbb a csókok hatására a *szöveg olvashatatlanná válna*, ami pedig a távol lévő szerelmesek helyettesítője. Ekként pedig ténylegesen a szerelmes szöveg felszámolása, olvashatatlanná tétele történet meg. De szó szerint kell-e venni Csokonai szavait? Nyilvánvalóan nem.²⁴

Az olvasó élvezi ezt a játékot, miközben már az elején pontosan tudja, hogy túlzás lenne Csokonai kijelentését komolyan venni. Mégis játszótársul szegődik, míg nem jön a váratlan fordulat, amikor a szerző a Lilla-szerelmet e szerelem felszámolásával azonosítja. A levélről írtak ugyan a korabeli szereplők történetét szövik, bonyolítják, miközben az olvasó e nyugtalanító kérdés révén rádöbbenhet, ez az ő története is lehetne.

A *közösségi történet elbeszélésére* példa Debrecen történetének nem statisztikai alapú analitikus, hanem egyedi (élet)történetek általi elmesélése. Ez részben arra szolgál, hogy felismerjük: Csokonai és családja élettörténete, aminek van kezdete és vége, nem a születésükkel kezdődött. Joggal juthat eszünkbe Ricoeur, aki szerint az elbeszélés megelőzi az embert. Az élet tehát nem azonosítható az élettörténettel, ami kapcsán aztán Borbély azon elmélkedik, vajon az élettörténet a szöveggé alakított élettel jön-e létre. Inkább csak kérdései vannak, mint válaszai. Így van a könyv egyéb helyein is: „Hogyan közelíthető meg tehát akkor a Lilla-szerlem: mint élmény vagy mint szöveg?”²⁵ Nem von le olyan egyértelmű következtetést, mint Ricoeur, aki szerint „az elbeszélés már azelőtt része az életnek, mielőtt az életből az írásba száműznénk, majd visszatér az életbe az elsajátítás sokféle módja szerint”.²⁶ Talán azért vannak Borbély Szilárdnak inkább csak kérdései, mintsem válaszai, mert bizonytalan volt abban, hogy a szövegek visszatérnek-e az életbe. Debreczeni Attila írja a kötet

²³ Csokonai Vitéz Mihály – Vajda Juliannának, Bicske, 1797. október 21. = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Budapest, Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 65.

²⁴ BORBÉLY, „Nyugszol”, 137.

²⁵ *Uo.*, 140.

²⁶ Paul RICOEUR, *Az én és az elbeszélte azonosság*, ford. JENEY Éva = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 1999, 405.

utószavában, hogy miközben nem tudott a szöveggel való „szöszölés”-ről lemondani, tisztában volt azzal, hogy „úgysem olvassa senki a mi irományainkat”.²⁷

Debrecen polgársága társadalom- és mentalitástörténetének elbeszélése kapcsán érdemes a hiányzó jegyzetekről is szót ejteni. Debrecen történetének szaktudományos feldolgozása kétségtelenül hiányos. Ugyanakkor az mégsem állítható, hogy a város reformációkori és 18. századi történetéről nem született volna számos adatközlés és e történeti adatokat feldolgozó átfogó igényű munka. Borbély Szilárd mégis megelégszik néhány véletlen jegyzettel. Úgy meséli el Debrecen történetét a középkortól a 18. század második feléig, hogy alig hivatkozik kutatásokra. Persze nem arról van szó, hogy nem ismerné ezeket a munkákat, hanem valami másról. Láthatóan élvezi a mesemondó szerepét, mert élvezetesen és élményszerűen vezeti be az olvasót a város történetébe, és élvezi, hogy a feltételezések és a fiktív állítások révén nem pusztán azt mutathatja meg, ami mai tudásunk szerint volt, hanem azt is, ami *lehetett volna*. A történő élet ugyanis minden pillanatban lehetőségek sokaságát hordozza magában, de mindig csak egy valósul meg. S ami megvalósul azt nevezzük egy ember, egy város, egy közösség sorsának. Ráadásul ebben talán nagyobb szerepe van a véletlennek, mint a tudatos választásnak. Borbély Szilárd tehát többet akar, mint várostörténeti ismereteket átadni. Mintha azt szeretne volna, hogy a szövege által az olvasó közvetlenül találkozzon a múltbeli élettel, amikor nemcsak a sorsot, az adottat, hanem az azt megelőző lehetőségeket is megismeri, vagyis ne ismeretet szerezzen, hanem tapasztalatot. A városleírások érzékletessége, az érzéki benyomások sokasága (szag, por, nyüzsgés) nem pusztán az elmét szólítják meg, hanem a testet is. Nem tudom, olvasta-e Szilárd Hans Joas *Die Kreativität des Handelns* című könyvét,²⁸ aminek az az egyik fő állítása, hogy a reflexió eredményeként megszülető tapasztalat és kreatív gondolat nem pusztán az ész műve, hanem a testben, a test reakciójával kezdődik. Akárhogyan is legyen, az olvasó az érzékeivel is elmerülhet a korabeli Debrecen mindennapi életében, még akkor is, ha olyan részek szakítják meg ezt az élményt, mint a város önmagáról kialakított mítoszának elemzése, ami ugyanakkor szintén elbeszélés. Az a tény, hogy a szerző lemond a jegyzetekről és a hivatkozásokról, arra enged következtetni nem a bizonyítékokon alapuló *igaz*, hanem a lehetséges által megszülető *valószerű* érdekelte. A hivatkozásokkal és a ténytyszerűségekkel hitelesített tudományos igazság helyett a valószerűséget választotta, hogy lehetőséget adjon a történelmi tapasztalat megszületésének. Nem arra a már unalomig ismételt állításra utalnék most, hogy a tény mindig konstrukció, amivel Szilárd láthatóan tisztában volt, hanem arra a kosellecki meglátásra, ami szintén nem lehetett ismeretlen előtte: „Egy történet sohasem azonos a róla tanúskodó forrással”,²⁹ vagyis egy történet sohasem vezethető le maradéktalanul a fennmaradt forrásokból, ami azt is jelenti, hogy valóságos és

²⁷ DEBRECZENI, 258.

²⁸ Hans JOAS, *Die Kreativität des Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1996, 232, 277.

²⁹ Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Budapest, Atlantisz, 2003, 234.

lehetséges, igaz és valószerű, tényeken alapuló és fiktív nem esik messze egymástól.

S itt kell szólnunk a fikcióról, ami Szilárd tanulmányainak szerves része. Úgy gondolta, hogy „[a]z élet és a szöveg összekapcsolása érdekében az értelmezés folyton fikciókat hív segítségül”.³⁰ Nem csak itt érhető tetten e meggyőződése Szilárdnak. Debreczeni Attila írja a kötet utószavában, hogy a fikció szerepének hangsúlyozása párhuzamos azzal, ahogyan nő a szkepszise a tudományos diskurzus hagyományos kereteivel kapcsolatban.³¹ Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy tanulmányaiban a fikció szerepe nem az elhíttetés. Láttuk, folyton kérdéseket tesz fel. A fikció szerepe inkább a szabad gondolkodásra késztetés, vagyis arra ösztönöz, ne ragaszkodjunk a gondolkodás, a történeti vizsgálódás öröklött kategóriáihoz. A fikció a Szilárd-i értelemben kreativitás és játék, aminek segítségével megszűnik a görcsös ragaszkodás a tudomány által alkotott kategóriákhoz, s kiléphetünk a tudományos rend adottnak vélt értelmezési formáiból. Az irodalomtudományi rendszerben történő gondolkodás helyett a kreativitást szülő szuverén, azaz elbeszélői látásmódra van szükség. Talán épp ebből adódik, hogy áthágja a műfaji határokat. Írásai egyszerre elbeszélések, esszék és tanulmányok. Nem választ beszédmodot sem, hanem ötvözi azokat, egyszerre irodalomtörténeti megszólalás, szépiírói írás és személyes vallomás.

Hátra van még Schapp osztályozásának utolsó típusa. Az az elbeszélés, ami az *elbeszélővel*, esetünkben Borbély Szilárddal történt/történik meg. Erről ugyan már pár szót szoltam a bevezetőben, azonban itt is számot kell vele vetni. Bizonyos elgondolások szerint a biográfia többretegű műfaj. Egyik rétegét egy élet külső szemmel történő elbeszélése jelenti, a második rétegeként azon vonását lehet megemlíteni, hogy szemben áll(hat) más kulturális, világképi háttérű értelmezésekkel, vagyis vitát szülhet. Végül a biográfiát *önmegértésnek* is lehet tekinteni, amennyiben egy másik élet interpretációja fényt vet az írója saját életére.

Talán gondolatmenetem ezen a pontján érdemes fölidézni Natalie Zenon Davis esetét. *Martin Guerre visszatérése* című kultúrtörténeti könyvéről³² van szó, ami egy 16. századi paraszt életét örökíti meg,³³ amit már többször elmeséltek és film is készült róla. Amikor a szerző először olvasta a történetet megörökítő forrást, ő is úgy gondolta, hogy filmet vagy regényt kellene belőle írni, mert „[a] történész csak ritkán talál egy ennyire tökéletes narratív szerkezetet a múlt eseményeiben vagy egy ennyire erős, tömegekre ható, drámai vonzerejű történetet”.³⁴ A film készítői azonban nem

³⁰ BORBÉLY, „Nyugszol”, 151.

³¹ DEBRECZENI, 258.

³² Natalie Zemon DAVIS, *Martin Guerre visszatérése*, ford. LAFFERTON Emese, SEBŐK Marcell, Budapest, Osiris, 1999.

³³ Az 1540-es években egy gazdag paraszt elhagyja feleségét, gyermekét, vagyonát, és évekig nem is hallanak felőle, majd visszatér. Azonban három- vagy négyévi meghitt házasság után a feleség kijelenti, hogy egy imposztor rászedte, és bíróság elé viszi a férfit. A férfi már-már meggyőzi a bírakat, hogy ő Martin Guerre, amikor az utolsó pillanatban feltűnik az igazi Martin Guerre.

³⁴ DAVIS, 5–6.

ragaszkodtak teljesen a dokumentumokhoz, hanem fiktív elemeket is beépítettek a történetbe. Erre a történész elhatárolódott a dokumentumok nem racionális, történet-szi hűségű felhasználásától, ugyanakkor azzal szembesült, hogy a filmes változatban olyan módon jelenik meg a valamikor élt ember személyes motivációja ahogyan történeti művekben sohasem.

Talán Szilárdot is hasonló ambíció vezérelte, egy „történő élet” rekonstruálása szöveglenyomatok alapján. Vívódott ugyan, hogy „az életnek van-e joga maga alá gyűrt a szöveget, vagy a szöveg uralkodik az élet fölött?”³⁵ Végül azonban mégis az foglalkoztatta a leginkább, hogy könyve hőse milyen stratégiával mentette át életét a szövegekbe. Ezzel párhuzamosan azt is kereste, milyen stratégiát kövessen saját maga. Így Csokonai mellett ő is a kötet hősévé vált, az életrajzi paktum tehát rá is érvényes. A hős annak igaz(i)ságát, ahogyan őt ábrázolják, sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudja. De elbeszélhető.

LAKNER Lajos
tudományos igazgatóhelyettes
Déri Múzeum
lakner.lajos@derimuzeum.hu

But it is Narratable...

Abstract: In Szilárd Borbély’s book, life and literature are almost inextricably linked. In order to separate them, the first part of this essay presents – or rather describes – the book chapter by chapter, and then explores what might have shaped and determined the author’s focus and methodology. In particular, the paper examines why the book focuses on the question of life’s transcribability into text and the interplay between reality and fiction, as not only Csokonai’s life story, but also that of Szilárd Borbély, compel us to examine the strategies they used to textualize their lives and make them narrative.

Keywords: Szilárd Borbély, life and its transcribability, reality and fiction, possibilities of writing literary history

DOI: 10.37415/studia/2025/1-2/166-176.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

³⁵ BORBÉLY, „Nyugszol”, 152.